Dr. НИКОЛА ВУЧЕТИЋ

НА ОТАЏБИНСКОМ ЖРТВЕНИКУ

ПРИЧЕ И СЛИКЕ

II. КЊИГА

БЕОГРАД
Штампарија „ДОМ МАЛОЛЕТНИКА“ Краљевића Марка 9
1930.

DR. НИКОЛА ВУЧЕТИЋ

НА ОТАЏБИНСКОМ ЖРТВЕНИКУ

— ПРИЧЕ И СЛИКЕ —

II. КЊИГА

EX LIBRIS
RUZICA RISTANOVIC

Штампарија „Дом Малолетника", Београд
Краљевића Марка 9. Телефон 47-35.

Сва права задржава писац за себе.

OFFSITE
PG
1418
.V747
N3
1928g
knj. 2

Посвећено онима који се с љубављу жртвују за Отаџбину.

НАПОМЕНА

И у овој другој књизи „На Отаџбинском жртвенику“ наћи ће читалац свуда описану *потпуну истину* која представља велику душу у великим тренутцима. Ни у овој књизи као ни у првој не спомињу се увек верна имена. Она су измењена; многи ће их и промењене познати, а ако их и не позна, потомство ће у њима гледати узоре великог пожртвовања и дивиће се њиховим жртвама. Само у три, управо у два случаја споменуо сам у примедби чије се жртве описују.

Нека би ми се жеља испунила, да ове слике и приче унесу у читаочеву душу патриотски напитак и у свест му домољубну храну!

Београд, 8. фебруара 1929. год. *Писац.*

I

Честитао им слободу*

Стара је кућа то. Оџаковићи су. Дошли су у Куманово из Младог Нагоричина, а у Нагоричину су ухватили корен и ударили у кући преклад Бог те пита када: можда су им стари дворили још Дечанскове и Душанове војводе, кад су овуда пролазили на Велбужд причешћујући војску у црквама по Нагоричину и око њега, веле, у четрдесет и четири божја храма!

Стари Денко се склонио у Куманово. Чинило му се, лакше ће моћи ту србовати, лакше и привредити и себи и општој народној кући, своме Српству. И, збиља, било му је лакше. Рад му је ишао од руке: стицао је и постајао све угледнијим. Имао је увек и да „подмаже“, где би требало и за се и за народну ствар. Није то ни изгледало као нарочито да он иде за тим да подмићује. Боже сачувај! Седео би он предвече у своме дућану, иза ћепенка или на њему, скрштених ногу, а упао би му чиновник или официр и назвао Бога. Понудио би га Денко да седне и скувао би му кафу — управо не он: викнуо би само: „Момче, бре, две кафе!“ и за тили часак би сркао и он и гост му добру црну кафу.

* Овде се износе душевне патње, нарочито, у чељади великог народног трудбеника Ђорђа Денковића у Куманову за време Кумановске Битке.

— Газда Денко, треба ми, бива, једна лира, или две или три, или само и бела, једна или две! — говорио би му гост, како је кад који већи или мањи.

— Има, ефендија, има! — рекао би Денко и вадио из црне дуге кесе, или из сандучаре црне и очађавиле.

Није се имало куда. Замерити се не можеш, јер ти глава виси и онако о концу, а, ако не учиниш, онда је тај кончић већ тим самим утанчан. А, хвала Богу, има се; најпосле, и тај ће ефендија ићи на руку да се има још и више! Оно, додуше, бивало је да се који од тих ефендија као нашали и донесе ту позајмицу за недељу две натраг. Уосталом, свеједно је, донео не донео, искати му се није могло, а ни смело. Кад једном новац изиђе из кесе, или из сандука, онда Денко затвара сандук или завезује кесу, да се тај новац више не враћа натраг. Зато би се он устезао и да га прими опет ако би који хтео да врати. И махом су га задржавали, додајући: „Нека, ваљаћу ти!“ Бивало је, душе ваља, и такових који су донели новац натраг и бацали га њему на ћепенак уз речицу: „Берићетос“ и ишли даље као да се то тако случајно десило; али то је бивало ретко. Понеки су му долазили и кући: спуштали се са узвишене калдрме са улице у дубоку ниску авлију, скрећући тело устрану, а млађи би и ускочили. У широкој и пространој авлији дочекао би их Денко, или и његова домаћица, а деца би притрчала, носећи столиће, столице и трпезице и столове или и ћилиме да их простру по трави у пространој авлији, по мирисавој трави ишараној петровцем, и дворили би их. Из старе ониске куће, из вајата, из одаја, излазила би старија ћерка и доносила слатко и воду и кафу, а мали Ђорђе је хитао са лулом или с дуваном. Доцније је подигао зет Денков на месту ове ониске куће велику кућу наспрат, подесну за живот ка-

кав су они овде водили. Имали су све у њој што год су требали. Чак су имали и једно сопче за које нико у кући није знао.*

Шта је све прошло кроз ову кућу до нашег рата са Турцима, до 1876 год., док се спремала борба за ослобођење српског народа по Старој Србији и Маћедонији! Ко би то све могао описати!? Можда ће се и наћи доста трага о томе у актима нашег спољњег звања, али то ће бити тако мало према ономе шта се све тамо радило. У историји ће се то споменути узгредно; али то је све споредно, главно је, да је покретач тога рада био саздан сав од најидеалнијег патриотизма. Тај рад је био простран, обилан и свесрдан, разборит, махом кривен, али разношен на све стране. У ову кућу свраћали су људи сваоткуда. И откуда нису!? То се догађало све под видом трговине. Тамо се о другом чему није ни говорило него о Српству, о ускрснућу оне старе славе, која је негда владала широм Српске Земље, по целом Балкану. И чете што их удешаваху и школе што цветаху и шираху просвету беху само српске. За друге се и не знађаше. Ако је где кога од власника требало задобити, или ако је понекад где некога требало уклонити са места на којем је нашем свету могао сметати, решило би се то у овој кући. И овај крај знао је само за сунце које овде сја, а светлост му је дала — Србија. То се знало. Но знала је то и сама власт, па зато је сиромах Денко, кад је оно о рату седамдесетих година пригустило, и платио главом на мукама по тавницама.

Денка је нестало, али је остао Ђорђе изег му, да и даље води и кућу му и општу народну ствар. Није то више ишло с оном силином с којом је дотле

* За време бугарско-швапске окупације 1915—1918 год. Бугари су уништили сваки траг овој српској кући не оставивши ни камена на камену.

ишло. Турцима је било зазорно и име Србин, па зато ни није било лако србовати. Ђорђе је био још нејачак, а зет је гледао свој посао, трудећи се да с влашћу остане у добрим односима. Трговина му је ишла добро, али ипак онога живота и промета какав је био пре рата нестало је. Норочито је понестало везе са Србијом, јер су они конци који су се пружали до Београда, чини се, испрекидани баш у — Београду. Пуштене су мреже из Софије и блиснула је — партијска борба. Завргла су се два табора између којих су се испречили — крв и кама. Стари искрени радници и мислиоци у овоме крају, који су још једнако веровали у светлу Србијину звезду, нису се могли сложити са мишљу, да им слобода треба да дође по цену да се одрекну своје старине; чак да се одрекну и свога народног имена. Други, лакомислени и неразмишљени људи, потрчали су на мамак, задовољили се лепим обећањима, не размишљајући, да ли се то може и да ли се сме и колико истине има у тим примамљивим обећањима. „Дајте нам слободу, ма је донео и црни циганин!“ — говорили су они и, кад им је обећавано да ће им она ускоро засјати са истока, падали су у вигове сплеткаша отуд од Витоша и предавали се њима на милост и немилост, заборављајући чак и на вековне патње, које су дотле подносили за свој образ и за своје народно име. Неки су ишли за њима, богами, и из користољубља, а неки и из страха.

И стари четници, организовани за народно ослобођење да се боре против тлачитеља, водећи борбу за ускрснуће народне славе и за Косовску освету, поделише се у два табора: једни су и даље водили стару борбу, прекаљену, народну, без икаква наслона на ма кога, сами собом, уздајући се само у своју снагу и своју чисту, праведну ствар, а други су упали у — Софијске вигове. И, за чудо дивно и за

несрећу бедног народа, обе те партије, србашка и бугаршка, дигле су се једна на другу и да се боре и да се униште, а свога истинског непријатеља, свог вековног тлачиоца, оставиле су на миру.

Денкова кућа, иза његове смрти, остала је верна старој борби, они у Нагоричину пак прешли су с целим селом у други табор: и да се не виде и да се покрве и да се истребе међусобно! Зато никада више није смео ни Ђорђе нити ико из његове куће ни путем поред села проћи, а камо ли да би ушао у село. Толика се то мржња распламтела у овом добром свету, разјарена и унета са стране. Крв се лила на све стране, невина, чиста српска крв, у тој међусобној партијској борби једног и истог народа. Ђорђе је растао и осећао у својој души тежак бол за губитком који спалази његов народ овом борбом што се развила до уништења. И њему самом лебдео је живот у ваздуху: претили су му! Он је то знао, али није за то хајао. Очева смрт градила га је непоколебљивим. Испустити душу на народном жртвенику чињаше му се најсветијим, зато се и поносио патњама свога оца и трудио се свим бићем својим. да и он буде од користи Српству, као што му је и отац био, ма и он платио главом тај свој рад. Није се много обзирао на опасности које су уза њ пристајале са свију страна, и од противничке партије и од саме власти: он је тражио везе са србијским радницима, притицао им својим саветима, давао им своју помоћ, како је када и где требало.

Душевне борбе ових људи биле су недокучне, често ужасне, а оне су их кињиле свакога дана. Ретко би када засјао у њиховој души зрачак светлости, који би их узвисио за трен ока. Зато су се морали довијати. Ђорђе је то нарочито умео, општио је са свима и хватао везе. Но он је похватао везе и познанства и у Србији, а то му је било лако: требао је само

поновити старе очеве везе и уз њих склопити и нове. Он их је заиста и поновио и потростручио. Али он је умео нарочито с Турцима. Међу њима, особито међу својим вршњацима, имао је правих пријатеља. Они су му и требали, а он се и умео њима користити, кад би му то устребало. Отуда је бивало, да се он умео и склонити, кад би му опасност претила, или у Скопље или и преко — границе. Колико ли је пута боравио дуго, дуго у Србији, у Београду или на другом месту, док се не би олујина смирила. И, кад би био тамо међу пријатељима, у друштву, у весељу или у разговору, чинило би се као да је безбрижан, али би му се убрзо иза тога могао на лицу прочитати израз унутрашње борбе, унутарњег страховања некаква због неизвесности која му је овладала душом.

Једанпут, тако, десио се у Београду, па дође вест да је убијен један његов пријатељ и да су на његову ћепенку нађени фишеци као знак да га фишек чека, и преклињу га од куће, да се не враћа.

— Шта да радим? — питао се. — Да се не враћам више кући!? Зар тамо не, где сам провео своје детињство, где сам уживао љубав очеву и материну?! А зашто да се не вратим? Што ће ме, можда, убити! Па шта? Убили су и мога оца, па нису Српства угасили, а неће поуздано ни са мном! Српство се не гаси мучким убиствима, оно ће бујати из крви што се тако пролије. То је жива истина, па кад је то тако онда би био грех кад се не бих вратио. Ја ћу се вратити, и то баш одмах, нека знају, да се ја не устручавам никаквих претња. Уосталом, ако ми је суђено, да ме оборе, зар бих се спасао што не бих отишао кући?!.. Идем.. идем... — и отпутовао је.

Други пут му је већ било теже. Седео је у својој соби у Куманову и прегледао некакве трговачке рачуне. Донели му их, из опрезности, да их пре-

гледа код куће, јер поред дућана прође свакојака света, па и сврати. Задубио се он био у рачуне, кад ал' му утрча мали сестрић носећи једно писамце.

— Ујка, тата ти посла ово писмо! — рече мали, предаде писманце и истрча.

„Јованче јавља да је поп-Анте погинуо код воденице на Серачкој Реци" — стајало је у писму.

— Страшно! — рече Ђорђе, пометну писамце, а пребледе. — Дакле, успели су! И њега су уклонили! Њега, који их се није бојао прса у прса, очи у очи; никога се он није бојао сем Бога, па ни њих. Код воденице је погинуо! Дабогме код воденице, свакојако из заседе, кукавички га напали! То је њихов начин, подмукло и непоштено, као што им је читав рад подмукао и непоштен!.. Шта ћемо сада? Да се село не поколеба?! Неће, ваљда, има тамо у Старом Нагоричину чврстих људи, свесних, који знају, зашто је легла та крв! Али је страшно то, да поп-Анте није више жив! И њему су претили као и мени. И њему су подметнули фишеке као и мени. Можда сам ја на реду сада..' можда! Али Бог то зна, без Бога ништа! Да ли да се чувам?... Па зар се већ не чувам? Чувам, још те како. Ето, не идем ни у дућан, радим овде. Тамо ради зет, он ми је место оца био увек и радио је и водио радњу, а он уме са њима, па њега и неће, бар му не прете! А ко ће њих знати, можда га и вребају. Он се и не меша ни у шта, тако бар изгледа пред светом. Уистини, он ми све дозна, све сврши преко својих људи, баш је вешт! Али ако су они то приметили, па се реше на зло и смрсе му конце! Шта ћу ја онда: шта ћу са читавом радњом, шта са сестром и сестрином децом? Па шта, шта?! Шта Бог да!.. Ваљда, ипак, неће њега, али да мене увребају, знам, био би ми крај. Па, ипак, не марим!.. Сада ваља да се побринемо за заменика покојном поп-Анти, томе врсном

Србину. Заменика! Да ли му га је могуће наћи? Тешко! Онаква радника, онаква родољуба, онаква неустрашљива борца нема више, онаква јунака! Нико му није раван! Шта сам ја према њему! Па да ли је било паметно што се он толико истицао и што се није боље чувао? Боље би било, да је још жив!.. Да се чувао!.. да.. чувао!.. Па зашто да се и ја не бих више чувао? А како? Да идем одавде? А куда? У Србију, у Солун! Да идем.. сам? Али не, не морам сам.. оженићу се, па ћу негде живети са женом, са децом, с породицом, а опет радити своме народу. Где будем, живећу као Србин и користићу Српству, колило узмогбуднем! — тако је Ђорђе разбирао у глави, прочитавши вест да је поп-Анте убијен.

И послушао је самога себе и оженио се и отишао из свога родног места. Не отишао, боље да кажем, одлазио: живео би дуго време час на једном час на другом крају, у тазбини у Србији, у Београду, ван Србије, месецима и месецима; понекад би свратио и у своје Куманово, али кратко, па би га опет нестало, док се, најзад, није скрасио у Солуну. Зет му је водио и даље радњу и надгледао цело имање у Куманову, бринуо се, да ни у чем не посрне. Но, напослетку, и зета издаде здравље и ту је бригу морао узети у своје руке неко други. Баш у то време нашла је унука Денкова себи врлог сапутника у животу, учитеља Ристу. Прилике су тако хтеле да се он морао латити тога посла. Човек из народа, скроман и обазрив, који је досад бринуо бригу о невољи народној, учитељујући и сузбијајући бесне насртаје противничке партије, беше учитељ Риста. И, збиља, после смрти свога таста, који је ускоро подлегао неизлечљивој бољци, прихватио је Риста сву бригу о кући, о радњи и о читавом имању, и бринуо је у споразуму са Ђорђем.

Пред саму мобилизацију неколико недеља задржавао се Ђорђе у Београду, отишавши тамо из Солуна, да разазна, хоће ли бити рата, да спасе за времена своју породицу. Но ни најискренији пријатељи му не хтедоше, или не умедоше, ништа рећи. Можда ни сами ништа нису знали, или ако су то дознали, можда нису веровали. И на 2 — 3 дана пред саму мобилизацију отишао је Ђорђе као што је и дошао, не дознавши ништа. Није сада ни свраћао у своје Куманово, и то срећом својом, јер, да је то био учинио, Турци би га задржали били и затворили. Он је избегао муке; али је зато пропатио зет—нећак му њих за њега!

Већ недељама пре овога времена долазили би му људи, у дућан или кући, и ћућорили с њиме, скривено да их нико не примети, јер је знао он врло добро, да би зло прошао, ако би власт штогод приметила. Ти су му људи доносили гласове о спреми Србије, која ће, можда ускоро, ударити са својим савезницима на Турску; али то су били само гласови, јер се није знало ништа поуздано. Уосталом, и ти су гласови изгледали му мало утешни, јер, и да ударе те мале државице сложно и да им је подузеће искрено, зар би човек смео веровати, да ће оне моћи одолети сили једне свемоћне царевине, која се, колико јуче, хватала у коштац с једном Русијом!? Па онда бриге, шта ће бити, ако збиља дође до судара и ако те мале Краљевине буду побеђене?! Шта ће оне, а шта ли себи овај јадни народ, па и сама његова обитељ, јер им је кућа и на гласу, иа и мају је и на зубу! Брине га и то, што му већ месецима траже шурака у војску, а он се довија власти и изговара се, да је дете на наукама у Немачкој и, кад се врати, доћи ће, да га регрутују. Међутим шта је с њиме? Он је ускочио у Србију, свој посао иза ћепенка заменио је другим занатом: зао-

грнуо се реденицима начичканим метцима, а преко рамена пребацио брзометку и отишао у — четнике! Зна то Риста, зна и Ђорђе, знају обадва и одобрили су му. Ђорђе се скоро и видео са њиме, а са Ристом је у дослуху. Али ни мати ни сестре ни појма немају шта је са њиме. И оне мисле, да је он негде у некаквој трговачкој школи тамо у Немачкој, али где, нису им рекли, знају само, да је здрав и љуте се на њега, што им никада не пише. А, оно баш малопре, био је човек од њега, из чете му, и каже да су на граници: спремају се, да кроз који дан пређу границу, и његова чета и друге, којих је још много! Али не само чете: и војска ће одмах за њима, а негде и са њима, а негде и пред њима, како се где подеси! Јавља му то, да би се знао равнати, да суспреми све што је вредносније, што у скривнице, што у нова места, до којих се не би лако дошло, а и, иначе, да се зна чувати. Бог зна зашто му то може требати: и сат кад нешто раније знаш него други, може ти бити од користи! Тако је то и сада. Већ читаву недељу дана види се у вароши да се нешто спрема, осећа се нека ужурбаност и код упливнијих и имућнијих Турака; понекога и нестане из чаршије и, ако би опрезно хтео дознати, где је управо, рекло би ти се, да је отишао послом до валије, за другога опет, да је својим послом у Скопљу или Солуну. Уосталом, у чаршији се примећује нека мучаљивост, ћутња, нека уозбиљеност, неко затишје. Нашега света са села и нема, само су се Арнаути нешто успропадали, много одлазе у војну управу — то примећују наши. Саме власти, пак, закопчане су; код њих се види јака ужурбаност. Код војске, чује се, раде и дању и ноћу; по височима унаоколо виде се шатори, ничу као печурке иза кише, у даљини изгледају управо као печурке. То је све што се може приметити. Риста то може лепо и

видети озго са своје куће и види добро, иначе и не би то ни знао, да не види, јер је почео да и не излази и не сме. Најпосле, све и да излази, не би много могло дознати, јер свет такође не излази из куће, пошто је телал викао, да се нико не сме од куће удаљивати, па свако чува своју главу, јер му је мила.

— Дакле прећи ће!.. Рат.. баш рат!.. И Србија ће нам донети слободу, она ће покушати да је донесе. Толико смо је очекивали, па, ево, доћи ће тај жељени тренутак! Сви смо му се надали и нико није веровао, да ће га доживети!.. Па, ипак, ево ћемо га доживети.. а да ли ћемо га доживети?!.. Шта ли ће све бити!.. Ако напусте разуздани аскер на голоруки народ! Ако насрне разуздана руља арнаутска! Доста би било, да нас нападну Сушевљани, Никуљанци и Бугарињани, а шта би тек било, да навале Карадажани, они из Илинаца или из Норче или и сами Прешевљани онако крвожедни као што су?!.. Нека, неће имати када, збуниће се, забавиће се о себи, уздам се у Бога!.. Ја ћу се сакрити... А ако запале кућу!? Ако запале?! Па једанпут се само мре... изгорећу! Ако ли пак не запале, спашћу се, доживећу све. Моји не знају.. не зна нико, где сам сакривен и, ако их стану кињити, неће им умети казати, где сам. Да, спашћу се ја.. а женскадија, а деца? Да ли ће њих оставити на миру? Оставиће их, надам се, њихов бес царује само на мушкој снази, и кад се одупре тој руљи, онда нема краја њеном бесу, а, овако, кад нађу слабу незаштићену чељад, без мушке заштите, остављају обично све на миру, можда, за други пут, док се не разузуре, добивши главни плен, који им у први мах засењује вид, плен, за којим иду!.. Али, ако ипак почну одмах убијати и клати и ако чујем врисак своје деце, запомагање жене и матере јој и сестре и крклање заклане жртве, хоћу ли моћи истрпети!? — ухвати се

он оберучке за главу и пође по авлији, окрећући се. И опет се трже и погледа младића поред себе, гласника што му је донео вест и поздраве од шурака.

— Иди, јуначе; ево ти који грош, да ти се нађе. Буди опрезан, мотре сада јако на свакога и на све стране!.. Изађи овуда.. ево, овуда на капиџик, к реци, полако, пажљиво и неприметно, тамо нема никога. Поздрави шура и све.. нека вам је срећан рад; Бог ће окренути све на добро; будите разборити и реци нарочито шуру, да за кућу не брине, нека иде мудро и да пази, да не погине лудо, а и ти и сви други пазите се и чувајте! — рекао му је и — младић ишчезну.

Риста је остао насред авлије. Десну шаку је упола савио, па је наслонио на браду, одупрвши кажипрстом доњу усну, а леву руку забацио на крста, очи опустио и упро у земљу, па се замислио. Најпре му дошло, шта ће бити, ако овога младога човека што је био ту ухвате, па посумњају и, поврх тога, ако он не буде довољно јак, па, под мукама, све изда и каже, зашто је долазио, те заптије бану у кућу! Па, онда одједанпут полети мислима к Ђорђу: — Где је он сада? Био је у Београду, а да ли се вратио отуд или је још тамо? Ако, на несрећу своју, сврати амо баш сада, а овај човек буде ухваћен, онда је пропао, јадник, и он, и пропао горе него што му је и отац пропао. Шта би му онда жена, самохрана с децом, сама у Солуну? Ни тамо неће бити боље; и тамо ће настати метеж, као и овде, може бити још и гори, ако фукара отме мах. Ко ти зна, како то може бити, кад блисне рат, а кад запуца са свих страна; ми ти управо и не знамо, како је то. Но, шта да се ради? Спремимо се за најгоре, то је најпаметије! Спремићемо се, да, за најгоре, а нека испадне најбоље, у толико ће нам

то оно и пасти слађе. Новац сам већ склонио; Ђорђе зна, где је, зна и Младен; знам и ја. И још друге сам ствари сместио, где их неће шале наћи; што се може склонити, већ сам склонио, сада само кад бих још могао и децу склонити! Али куда? Да сам раније знао, па да сам их пребацио у Србију са ујком, али, чини ми се, ни он није имао ни о чем појма. Како Бог дâ, нека буде воља његова! — рече он и уздахну, набра чело, погледа у велику затворену капију, а мишићи на лицу и око усана му задрхташе, и он се стресе. Неко лупну дватрипута на капију. Он је и даље стајао насред дворишта; поред њега протрча свастика према капији, а, иначе, свуда унаоколо владаше гробна тишина. Он се помаче с тога места и уђе у предсобље велике куће наспрат, стаде уз први довратак с леве стране, окрену се лицем према авлији и пола главе промоли у авлију, да види, шта ће бити.

— Ко је? — пита му свастика.

— Депеша „на газда-Риста!" — чује се са улице.

— Пробаци испод капије!

— Ево.

— Берићатос.

Риста изађе и, пресретнувши свастику, узе депешу. Ђорђе јавља пре пет дана из Београда, да ће проћи поред Куманова у Солун и да Риста изађе на станицу, да се виде. Прошао је, дакле, пре три дана поред града!

— Да није од Ђорђа? — чу се глас таштин.

— Од Ђорђа је.

— Здрав ли је?

— Здрав; отишао је у Солун. Требао сам га пре три дана срести на станици, а ево где депеша стиже сад?!

— Што ли то, Боже?!

— Ко ће знати! То није никад било; увек

истог дана дође, једанпут само, двапут ли, беше стигла сутрадан, а овој је требало — пет дана!

— Шта ти је био онај човек? Не замери, што те питам; много си ми забринут, откад је отишао.

— Ништа, мати; нешто трговачким послом, а, онако, глава ме боли, није ми најбоље!

— А Најдан, овај проклети бугараш, наш кирајџија, вели, да ће за који дан доћи бугарска војска?!

— Ха.. ха!.. Бугарска војска!.. У његовој глави могу да се и мишеви легу, па може да тртља и о бугарској војсци. Никад је Куманово није видело, па ју неће ни сада видети. То ти ја кажем. Кроз Куманово може да прође само Српска војска, која ће сломити њихову надутост и охолост, као и она што је сломила њихову силу на Велбужду, где им је и „цар" главом платио, кога великодушни наш краљ донесе са оног крвавог Велебуждског Поља и сахрани у очево задужбини, у цркви Св. Ђорђа, која, ено, и данас још пркоси зубу времена у Старом Нагоричину и гордо чека српски васкрс! — говорио је Риста, а очи су му светлеле и лице блистало.

— Ти си нешто дознао, кад тако говориш. Наши ће, дакле, доћи! Хвала Богу, и тај ћемо час дочекати; нека нам дође он, па не марим, да ме одмах и нестане! Само да чујем, да је ово опет све српско; само да видим овде српскога војника, па нека ме онда не буде!

— Мати, рећи ћу ти, али само теби: видећеш га ускоро!

— Бог је велики! — уозбиљи се она. — Него, Ристо, ти не знаш, шта је рат. Ја знам; сећам се, кад је била турска погибија горе у Србији. Знам, дете сам била; али се сећам, шта је муке видела наша кућа: отац нам је и главом платио због тога! Сећам се, кад су га извлачили као звера; сећам се, како су га тукли, како му је крв лопила на уста,

на нос, а ми смо пиштали, преплашени, а мати је само крхала руке и хукала: и њу су ударали! И грабили су и отимали све, где су само што спазили! И сада може то исто настати, зато се ваља спремити; ко ће знати, шта нас све чека! Све да склонимо, што се може склонити, и од покућства. Најбоље одмах да потрпамо у скривнице, а ти знаш, где је теби место: покојник је помишљао и на такве тренутке! За то место знам само ја, и Ђорђе зна, други нико сем тебе.

— Знам и ја. Пре две ноћи, кад сте сви спавали, био сам горе. Подигао сам пажљиво онај део таванице и са столице сам се успео горе. Моћи ће се остати жив, ако не устраје дуго, а ако запале кућу, то му и би.

— Неће ваљда дотле доћи, али ни онда не би било све изгубљено: ти би искочио и, у оној забуни, могло би се умаћи кроз башту на задња врата тамо преко реке! Само нека се живот спасе. Али ја се уздам у Бога, да ће се све добро свршити, само кад смо једном дочекали, да чујемо, да иду Срби. А када ће?

— Не знам... Кроз који дан, рекоше ми; само не знам, да ли и Ђорђе зна.. да ли ће се он завремена спасти!?

— Хоће, паметан је Ђорђе. Надам се, рекли су му у Београду. Најзад, све ако и нису, сазнаће тамо, а из Солуна је њему лако: часком је на којој лађи, руској, енглеској, француској или чијој било, па га онда неће ни глава заболети.

— Јесте; и мени је говорио тако.

— Него, знаш, ја ћу све потрпати у скривнице, све, што је важније, па како нам Бог даде.

— Да, учини, склони све, па како нам Бог даде.

Дошло је и вече. Вечерали су. Риста је узео залогај два и ћутао је и нешто крупно мислио. Гледао их

је све, како вечерају: дечицу, како су раздрагана у блаженом дечјем расположењу! Гледао их је, а мисли су му износиле страхотне слике: кад би упали Арнаути закрвављених очију и засуканих рукава са јатаганом у руци међу њих овако за трпезом и кад би пошикљала крв из синчића му! И, управо, чу врисак дечји, зажмури и занесе главу, да не гледа у њих! Устао је и изашао у авлију. Ходао је, и онда опет улазио у кућу и излазио, улазио у собу и легао у кревет и опет устајао. Тако целу ноћ, а очи ни да му се сведу.

Сутрадан су га звали у Општину. Звали би га и другипут и он би увек одлазио и увек испуњавао све захтеве и испуњавао све дажбине, као исправан грађанин. Због тога никада није било речи нити је имао каква приговора. Па зашто и данас да не отиде, када га зову? И, не слутећи ништа рђаво, пошао је правце у Беледију. Лице је добро испљускао свежом водом, да му се не види на њему неиспаваност. На лицу је извео усиљену развученост мишића, да би изгледао равнодушан и безбрижан, да не би коме пала у очи борба у његовој души. Изишао је на улицу и пошао право у чаршију. Успут чу од пријатеља, и своје и противничке партије, да су све угледније људе са села довукли и позатварали их и да су и многи угледни људи из вароши већ одазвати у Општину и метнути с ону страну браве.

— Позатварани?! — трже се он и у лицу уозбиљи. — И мене зато зову, знам, јер зашто би ме друго звали?! Нећу, нећу.. не идем... Идем натраг, па што Бог да! — говорио је он у себи, па се окренуо и упутио правце кући.

— Ни за кога нисам код куће! Да се сваком каже, отишао сам послом, и, зову ли ме куда, да им се рекне, чим се вратим, доћи ћу; али разуми: ни да вас секу или пеку, нисам код куће! Све за-

тварају, па би и мене, зато су ме и звали. Не отварајте ником! — говорио је Риста ташти насамо, а иначе га у кући и није нико приметио, да се вратио; нарочито, деца га нису приметила ни видела још одјутрос.

— Добро! — прошапута она и обазре се, да ли их је ко од укућана приметио и даде му очима знак, шта му чинити ваља, а беше, чинило се, и дисање задржала.

Ни да је смрт ушла у њихову кућу, не би већа тишина у њој владала. Гробна тишина! Риста се попео горе на спрат и предао се судбини и својим мислима, да сачека оно, шта ће доћи! Ташта му је остала доле. Наредила је све што је требало, да се одржи опрезност и брижљивост, да све прође добро и на миру. Решила се, да никога не пушта унутра ни за живу главу. Ни претњама ни молбама неће попустити. А ако употребе силу?! „Онда шта Бог да; нека нам он буде на помоћи, он је свемоћан. Али уздам се у његову свемоћ, неће они имати куда, српска ће их сила помести! А ако они надјачају?! Шта ћемо онда? Шта! Шта и остали свет! Зар би први пут било, да наше Српство дође под њихов мач? Не, никако! Па опет Српство живи и снажно је и моћно, не уништи га некрст!“ — тако је она разговарала сама са собом.

Риста је горе био сео на столицу и бацио поглед кроз прозор и очи му засенуше од силног чадорја тамо по бреговима, ближе и даље, докле се могло оком догледати. Видео је и топове и каре и силну војску; сав се стресе, па устаде, мислећи, да ће му бити лакше, али га издаде снага, кад му се отвори још већи видик и већа сила турска пуче пред очима. Он се сав наслони на прозор и, да је кога било са авлије или са других тачака, откуда се амо види, видео би га целог! Узалуд би му било што се крије!

Срећом нико га не примети; он дође к себи и повуче се опет натраг и седе на столицу, па наслони главу на наслон!

— Сила их је!.. Као да су из ада изашли! Па она дрека, оно алакање што се чује!.. Притиснули су цео крај!.. А шта ли их је још тамо даље! Боже мој, а нас нема и не може бити толико!.. Јадна наша Србија! Ни дахнути неће моћи, кад је ова сила притисне.. страшно! — рече, па устаде и очи му се напунише суза. Прође два три пута по соби, па онда опет седе и стаде размишљати. — А као зашто да они буду јачи? Више их је! Више, па шта? Али срце српско, кад навали оно, падаће они као лесе! Да, али нови ће пристизати и нови ће одморни редови замењивати већ заморене, а Срби ће се држати, знам.. али — докле?! Па, кад не буду више могли, шта онда? — и опет устаде и стеже мишиће у лицу и око очију, да му замрчи свест, да не види шта ће бити онда. — Но Бог неће дати да се поклекне; доста је и њему било патње несрећног нашег народа од Косова до данас, па ће га ослободити већ једном ове међусобне борбе, пролевања братске крви.. и њему је та борба већ дојадила!.. А ако сада опет дођу по ме?! — сину му у свести и баш у тај мах се чу лупа о капију.

— Ко си?

— Чауш, отвори!

— Не отварам; шта ћеш?

— Отвори, бре; газда-Риста хоћу!

— Није он ту.

— Ту је, а да где је?

— Отишао је јутрос рано послом.

— Отишао?!

— Да, отишао је; а шта ћеш?

— Да дође у Општину; звали су га већ једанпут.

— Е; па није код куће; чим се врати, доћи ће.

— Али да дође!

— Хоће, доћи ће, како не би, кад је царска заповест?! Доћи ће зацело, доћи!

— Пеки, али да дође! — чу се споља, а затим одјекиваше лако топот корака што одмицаху.

На капији је била Ристина жена. Стајала је тамо још дуго бледа и жива премрла и ослушкивала, да ли се још шта чује. Риста је гледао озго и све посматрао, а зебао је у срцу шта она толико остаје; чинило му се, да прете разбијањем капије, кад се она толико отуда не одмиче. Видео је лепо, да је пребледела, а разговора њена и није чуо. Она се тек унеке поврати преко авлије, бацивши неприметно лак поглед горе на спрат, где је био Риста.

— Ко ли је био? Шта ли је питао? А да ли му је паметно одговорила? Ако су били од Општине! Да ли су ме опет тражили? Ако јесу, шта ли им је рекла Бојим се! Да јој је мати била, чини ми се, био бих мирнији. Она је мирна, смишљена, са старинским искуством, опрезна и обазрива. А она? Па и она је, знам, рекла је мати њој све! Знам ја! Отишао је свакојако; биће добро. Бар засад је добро, мир је, не чује се ништа. Деца само галаме! Нека их, она не знају ништа. О, да сам бар њих могао куда уклонити! Али куда, како, када нисам знао пре? Сад како Бог хоће!.. Ах кад наши дођу у варош, па се стане разлегати српска песма и узвици краљу и српском генију! Шта ће рећи на то залутала браћа ове друге партије? Шта! Клицаће и они с нама! Али ако не уђу!? Онда ћемо мучити једну муку, и они и ми, као браћа. Видеће се онда, да смо — једно. Некрст нас једнако мрзи.. знају ваљда и они то! — тонуо је он у мисли; затим се трже, јер је чуо баш јасно, разговетно, како одјекну — топовски пуцањ. У даљини је, али га је добро разабрао. И други! И онда опет потраја, па се чу и трећи, па се онда

не чу више ништа. Он се прекрсти. Прекрстио се, али у тај мах није знао, да се крстио, тек му је доцније дошло то у памет, јер се крстио онако махинално. Онда се примакао к прозору и посматрао кретања горе по војсци. Видео је, где нека одељења одмичу тамо улево, напред, у правцу према Пчињи, ка Нагоричину. Нова одељења излажаху и заузимаху места оних, која одмицаху. Извиру као мрави, недогледна маса! Тамо ври, а око њега је тишина. У његовој авлији, великој и пространој, влада мир, само се чу слаб глас белог власнатог верног старог псетанцета што устаде иза излежавања и протегли се. Издалека је допирала граја из логора и нека потмула врева из вароши, врева, која ти се причињава: и не чујеш је и чујеш, али више у машти, тек покоји пут звекне што или се чујне јек или глас који, као кад си у пространој низији, па ти долети из далеких високих брда звек звона или јек фрулице, само који мали делић највиших и најјаснијих тонова! Чудно је души у овој тишини, у каквој се налазио Риста, а свуда око њега спремаше се — смрт.

Још једанпут су ударали у капију, тражили га, питајући, да ли се већ газда-Риста вратио, заповедали да одмах дође у Општину.

Дан је пролазио, примицала се и ноћ. И опет је потресао ваздух тутањ, тежак и потмуо, стигнувши из даљине: чули су се топовски пуцњи! Сад су му се они учинили и јаснији и јачи, затресли су се чак и прозори. Око срца му би тешње, осећао је неко стезање у грудима.

Дошла је и ноћ, тешка и заморна, после мученичког дана. Наслонио се, онако обучен, на миндерлук, да сведе очи, али му сан није хтео на њих. Устајао је и гледао у даљину, прво кроз густ мрак, па онда кроз месечину и назирао је у даљини бледе сенке и великих и највећих шатора, и цео предео покривен

живим кретањем, откуд је долазио кроз пусту ноћ потмуо топот коњских копита и људских корака или који рик, рзај или зов! Зачудо, светлости од ватара или иног осветљења као да и не беше, тек по који зрачак! Колико је то све трајало за њега на мукама? Праву вечност!

Освануо је и дан, а Риста још не беше ни часка једног уснио, још увек је био мучен страшном јавом и црним мислима и представама оних правих паклених мука. С времена на време су долетали проломи топовских пуцњева, али су се покадикад чули и тамо улево далеко и озго по који! Тако му је пролазио час за часом овај дан што је био последњи пред оријашку битку, која ће се одиграти ту пред његовим очима, управо пред његовим ушима, и створити му покор у души. И опет су поподне ударали на капију последњи пут, тражећи га, да одмах дође у Општину.

— Ако се уверимо, да је ту и да није хтео доћи, сажећи ћемо вам кућу! — претио је чауш.

— Можете, вала, ако га нађете. Он ће доћи, чим се врати; рекао је, да ће се ускоро вратити. Можеш мислити, у коликој смо и сами бризи, што га нема. Бојимо се, да га нису пресрели рђави људи или да га власт није где задржала. Зар ми не бисмо волели, да је ту, па да дође на царски позив и да испуни царску заповест, као и увек?! А, шта ћемо, кад га нема: куку нама! Но, чим дође, веруј ми, доћи ће у Општину.

— Можда је и задржат; ко ће их знати, ко је све унутра, има их на стотине! — помисли чауш за се, па оде, не говорећи ништа и није више ни долазио

Увече се дала киша. Падала је целу ноћ, падала и престајала. Када је већ све поспало, Риста је унео нешто хране у скривницу и договорио се с таштом

и удесио, како ће у њу ући кроз таваницу, а када се таваница опет спусти, нико не може приметити, да је ту улаз у скривницу, нико, а ни у кући нико не зна за то, нико сем ње и њега. Само још Ђорђе зна за то. Домишљан је био покојник, сиромах, и преседео би и сам којипут у тој скривници, па и ствари, тајне и скривене, чувао често тамо!

— Неће дуго потрајати, видећемо, шта ће бити. Чуо си и јуче и данас топове? — говораше она сасма лаким шапатом.

— Чуо сам. Данас су ближе.

— Хвала Богу.

У тај мах чу се пушка. И друга и трећа, па мир. Занемели су. Она сиђе доле, он оста сам. Прислушкивао је, гледао кроз отворен прозор; киша је промицала. Више се ништа даље не чу.

— Шта ли је то пуцало?! Да нису коме смрсили конце?! Може бит , пасја је вера то. Хвала Богу што сам им измакао: можда бих и ја сада лежао тамо мртав!.. А да ли сам им измакао? Ко ће знати, шта и мене чека! Свеједно! — рече и дође му у глави пусто, да не може да ухвати везу у мислима. Неиспаван је: већ толико време му неће сан на очи. Боже, да ли се њему све не причињава само? Можда он будан спава, као што будан и сни.

Освануо је и десети октобар, кишан, али изјутра пријатан, као да је пролетњи ваздух обвио читав град. Риста је бацио поглед по брду и видео измењен изглед. И у даљини, докле се могаше догледати, имао је нове слике. Пред његовим очима се мичу читави низови и замичу, нестаје их, а нови се појављују. Ова кретања се изводе у разним правцима, али најјача су тамо према истоку.

— Шта ли ће бити, Бого мој? — питао се он. У то се надви облак и сакри читаве низове ове и пљусну киша и саузи видокруг. Утоме се тамо од

Нагоричина проломи ваздух: загрмље и прозори се затресоше и сва кућа, чини се, из темеља.

— Помози Боже и Света Богородице! — рече он гласно, уставши и прекрсти се. Зачудо као да оживе. У њему неста оне борбе, која га је дотле кињила. Сишао је доле међу своје весео и насмејан и одморан, као да је целу ноћ спавао, а уистини био је неиспаван, само раздражен и тренутно охрабрен што је почела оријашка борба између крста и полумесеца. Заборавио је био и на оне несрећне мисли што су притискивале његову душу, кад је посматрао турску силу, и на тешкоће, на које ће наићи српски ратници у овоме боју по блату и киши. Деца су се савила око њега и питала га, шта им је донео с пута.

— Шта је то, бабо? Чуј: бум.. бум! — питала су још деца. Он их је само миловао.

— Пуца! — проговори он на поновљено питање.

— Ко пуца? — настави дете питање, а топовска грмљавина учеста.

Ристи је било јасно, да су то топови што пуцају — турски. Зато он и не одговори више ништа, али се узнемири, остави децу и пође авлијом, окренут лицем према својој башти, тамо, откуда долетаху ти адски громови. Уозбиљен и блед, слушао је: по слуху суди, па чује и разликује лепо, све су њини, ретко који пуцањ да стиже издаље! Та му је јава раздирала душу. Није имао мира, ходао је по авлији, по башти, пењао се горе у кућу на спрат и на таван, силазио доле и опет пролазио по авлији и башти и враћао се, пристајкивао уз капију и уз баштенска врата и уз капиџик што води у авлију друге њихове куће, откуда се добро чула грдња једног побеснелог аскера, који је псовао ђаурски дин и неверу што баца на се крст!

— Наших је мало! Тек се понеки њихов топ чује!

Добро га разликујем! Па шта ће бити напослетку? Њиховој сили се неће моћи одолети, велика је. Шта ли ће да се ради? — ударио се он са обе песнице у груди, заставши на вратима што иду из авлије у башту и тај исти мах сасу се читав плотун топовских пуцњева, који долетаху одовуд из турских редова.

— Пропашћемо! — рече он и посрну. И пао би био, да се не прихвати за довратак и за одшкринута врата.

— Нећемо!.. Уздај се у Бога! — рече му ташта, која је стајала иза њега, пришла је, а он је ни приметио није.

— Зар не чујеш њихове силине?

— Нису све то њихови топови.

— Готово све.

— Па ипак! — изусти она гласно, али се трже, па продужи шапатом: — Не, не.. неће наши подлећи! Ево, скоро ће и ноћ и наши се држе, значи, да сили не попуштају. Ретки су им пуцњи, истина је, и ја то добро разликујем, али они добро гађају, знам ја, шта је српски тобџија, а Турци пуцају у ветар! То значи нашу победу, знам ја, веруј ти мени! Не, неће Бог дати некрсту маха, збиља неће.

— Али ноћ иде, у ноћи су страшне очи!

— Да, страшне су.

— Ако се наши повуку, и Турци надру за њима?

— Тешко би нам онда било, и нама и њима; али неће, неће, Бог је добар, све ће добро бити.

— Боже дај! — уздахну Риста.

Цели божји дан нико у кући није пожелео ни гутљаја воде ни залогаја хлеба, све је то стрепило! Само су се деца играла и запиткивала: ко то прави бум, бум? Наишла је и ноћ. Тутњава није престајала. Деца су легла, па, од велике игре и јурњаве, и поспала. Други више нико у кући није свео ока. Застану, ослушкују топовску грмљавину, која не пре-

стајаше, уздахну, одмакну се на друго место, прислоне се уз врата, уз зид и опет ослушкују. И Риста је промицао кроз мрак поред њих, час је излазио у авлију, час у башту, час се верао горе на спрат и таван. Одједапут неко закуца на врата, капиџик, на онај капиџик што води у авлију, где је данас онај аскер разметљиво грдио.

— Комшија, бре!.. Комшија, бре!..

— Шта ћеш? — јави се Риста.

— Отвори!

— Шта ћеш?

— Отвори, да ти јавим нешто, носим ти књигу од пријатеља.

— Не отварам.

— Отвори, комшија, своји смо.

— Не отварам.

— Отвори, бре, комшија, књигу ти носим.

— Задржи је, не отварам.

И отишао је, али се опет налетао. Видело се, хтео је неко силеџијство, а опет му не беше на срцу снаге, да провали врата, бојећи се својој погибији. Ноћ је и насилнику зазорна.

Освануо је и дан уз громове, који не престајаху, а сада још силније учесташе. И ноћу и сада долетали су често звуци и поиздаље и говорили, да су и српски топови проговорили јачу реч. У Ристи је изазивало то за часак поуздање, али је био већ силно изнурен душевним мукама и неспавањем, па су га биле опхрвале црне мисли и он је гледао српској пропасти у очи. Време је пролазило и изгледало му је, кад би га се сетио, да је страшно дуго, а, кад би га заборавио, пролазило је страшно брзо. Топовски пуцњи се чују још, али су, рекао би, ређи, прореде се, па опет учестају, али тамо напред, удесно, још силно бесне. Попео се Риста горе на таван, е да ли би видео, шта се збива, па примети турску војску у нередовном кретању.

— Пропадосмо!.. Сада ће попалити град; поубијати, где кога жива нађу... Шта да се ради?.. Да узмем децу?! Куда ћу са њима? — ломио се Риста, трчећи низ басамаке, а и укућани му се устрчали, само је стајала мирно стара Денкова крв, замишљена, са изразом стрепње на лицу.

— Мирни будите, па шта Бог даде: он чува присебне! — рече она нешто бржим гласом него што обично говори.

Застали су, а видело се свима како им мишићи дрхћу и по лицу и по телу.

— Фију!.. фију!.. фију!.. — стаде им пискати изнад главе, преко куће и изнад авлије.

— Склоните се!.. Куршуми долећу! — рече она.

Риста опет устрча горе, да се снађе, шта се то управо збива даље. Одмах баци поглед тамо, где је малопре гледао турску војску, где се устрчала била. Причинише му се српски војници и српска — песма! Гледа и слуша, али му одједном дође, да и не види, и не чује! Дошавши к свести, опет спази где промичу војници, али чији?

— Турски су, не варај се! — изусти он и упре поглед још силније, али му се заблену вид и пред њим су промицале врсте и — пуцале. Поред ушију му пролетаху само зузуци: фију.. фију.. фију!..

Риста се трже и стресе; протрља очи, па се прекрсти и онда опет упре поглед тамо.

— Српски су војници; ено их, добро их видим: ено сурог одела им; ено шајкаче; ено капе српског официра! Јесте, та они су, они, српски војници! — и пође, па застаде. — Али, стани! Да није превара, да нас измаме из кућа и склоништа само, па да нас покољу као јагањце?! Све су они кадри! Да нису како набавили одело или га — упљачкали? Стани још! — и врати се натраг, па их посматраше поново. — Срби су, Срби, моји Срби: песму чујем,

њу нису кадри набавити, песма иде из срца, из душе! — рече и стрча доле међу своју престрављену чељад, која се беше шћућурила у авлији у заклону од танади.

— *Честитам вам слободу!..* Српска војска улази; чујте песму што озго с брега одјекује: српска је!... И танад што фијукаше, српска је!... Слободу нам је навестила! — рече Риста усплахирен, али насмејан.

Згледаше се. У очима свију њих засјала се суза радосница, а мали Коста ухватио се матери о скут и смешка се.

— Диги ме, мамице, да видим сипску војску! — рече мали.

За часак иза тога, па ју је и видео и при широко отвореној капији викао:

— „Зивио клаљ!“ —

А уја Ђорђе, Денкова чиста крв, где је он? Шта би са њиме?

Баш је улазио са женом и децом у неутралну лађу једну на Солунском Кеју, кад су га у стану му тражиле заптије, да га одведу у затвор.

Отпловио је у Реку, а отуд железницом у Београд, одакле је дошао у своје ослобођено Куманово возом, којим је краљ ишао у Скопље.

Био је Ђорђе и у Младом Нагоричину и познао је и своје рођаке и ижљубио се са њима као с браћом, он са њима и они са њиме, и заклели су се вечно бити верним Дечансковом Српству, а проклели крвника, који их је био разродио.

— Хвала нашем Краљу, који нам донесе слободу! — рекао је браћи Ђорђе.

— И Љубав браћи.. хвала му! — додаде стари чича Перче.

Псача, јуна 1913.

II

Покајала се

Читав запад блиста у вечерњем руменилу. Цела природа се притајила, без даха је: диви се величанствености, која почиње иза сунчева починка. Ни најтишег покрета ниси кадар осетити, па те зато још више заноси ова пријатност вечерње чари, с којом се к дану прикрада ноћ нежним мостићем што га даје сутон. Све унаоколо стоји немо и диви се, као и сам што се дивиш, бескрајном модром небу, чистом, на којем се указује прва крупна вечерњача и још две три ситне звезде у целој васелени, и исто оно руменило доброг дела на западу, па се сваким тренутком мења у своме сјају и своме изгледу: и цело небо, и оно руменило на њему и звезде, те, и још нове што се указују. А поље и до, и брдо и низа, и ливаде и пашњаци, и дрвеће и цвеће, и куће и људи примају изглед тајанствен и све то: тајанственији: увијају се у сур вео.

Горе на брегу, изнад простране ливаде до извора, дао се, до самог малог забрана, вотњак и усред њега пространа авлија, око које су стаје и кућа. Преко авлије видиш овде-онде по коју кокош, како полако иде: корак јој је дуг, стаје снажно, али, види се, непоуздано и са сваким кораком истегне врат, напрегне поглед, искренувши главу, да избере место, куда ће прхнути, да се смести на починак. И последња, канда ено, прхну на крошњасту трешњу

што је раширила своје дебеле гране изнад дрвљаника, а преко авлије претрча велики дебелорепи и крупноглави мачак што се је досад излежавао испред амбарчића што је ту одмах до дрвљаника: уплашио се од тога што је залупало, кад је кокош крилима залепршала.

Оздо, уз брдо, путем, ишла је домаћица Смиља Станковићка са ћерком Зорком. Иду са сабора од цркве. Цело поподне су провеле тамо у колу. Зорка је преиграла цело време. Смиља је најрадије мотрила, како јој ћерка игра и ко се до ње хвата, и ко је од момака најрадије погледа, ко право у лице јој, ко испод ока. И домаћин Видоје пошао је с њима тамо: та, забога, пошао је са Смиљом, да изведу дете! Но тамо га готово и не видеше. Тек покојипут се појави и он и примакне к њима, да погледа како се коло повија, па онда се опет врати са добрим домаћином Тијосавом тамо под шатре, где точе и пиво и лимунаде, и све се нешто топло разговарају и опет се враћају, да погледају веселе играче, како се у колу надигравају. И сада је остао са Тијосавом, пратећи га путем тамо према његовој кући што је преко потока од цркве у реду с неколико других кућа.

— Нешто отац много с Тијосавом шурује, скоро га и не видесмо! — рече Смиља, кад су већ избили код лесе да уђу у двориште.

— Прилазили су и ка колу! — одговори Зорка мирно.

— Тијосав је гледао само у те! — додаде мати.

— Охо! — насмеја се Зорка.

— А да ли си видела његовог Јову? — запита брзо мати, а у том су већ улазиле у двориште.

— Нисам га ни погледала! — рече Зорка, затварајући за собом лесу.

— Ја сам га мотрила: само је гледао у те. Мотрио те испод ока. И уздисао је.

*

— Ха, ха! И јест ми момче!

— А што, Зоро!? Добар је, миран, готово срамежљив.

— Цмоља!

— Зашто!? Баш сам га гледала, кад се је хватао у коло. Мени се допада.

— Мени не!

— Једва би га увукли у коло, а кад уђе, игра лепо, скроман је и, баш сам видела, само погледа у те, онако испод ока, да не пада у очи!

— Шта ће ми то?

— Па, Боже мој, дијете: допадаш му се!

— Њему!? — погледа Зорка матер, а у лицу јој се показа лак осмејак, у ком се огледало презирање са жаљењем.

— Па зашто не? Није он рђав. Друга би била срећна, кад би се он загледао у њу.

— Може бити; ја не бих... Та остави, молим те, да не говоримо о њему. Доста је... А шта је то? Никога нема!

— Смирују; знаш, како је: већ отимље ноћ. Него да се и ми свучемо одмах, док отац није стигао.

Ушле су у велику собу и преобукле се, мећући своје свечано рува тамо, откуда су га данас извадиле. Тек што бејаху успремиле ђердан у сандук, уђе Видоје весео и расположен, као што то ретко бива.

— А ви ми измакосте? — рече он.

— Да, цео дан те нема, ни да дођеш, да нас запиташ, како је. Све си уз Тијосава! — одговори му Смиља.

— Није ни то тек онако! — смејао се он, а погледао је Зору, која пође из собе.

— Стани, чедо моје!.. Куда ћеш? — рече отац, једнако насмејан.

— Жедна сам: хоћу да се напијем воде! — рече Зорка, заставши.

— Добро. Кад се напијеш, дођи, хоћу нешто да ти кажем! —

— Доћи ћу! — рече Зорка и изађе.

— Знаш, Смиљо, свршио сам са Тијосавом за његовог Јову. Добар је дечко! — гледао је у Смиљу.

— Jесте, Видоје, добар је! — замисли се Смиља.

— Шта си се замислила? Можда ти се не допада?

— Боже сачувај, мени се допада; али Зорка ни да чује!

— Шта говориш? Шта има она да каже, кад ми хоћемо?!

— Да! — уздахну Смиља.

— А откуда ти знаш, да она неће? Да јој није што Јова рекао?

— Он да рекне!? Зар га не знаш, како је скроман и срамежљив?

— Па откуда?

— Посматрала сам га данас у колу, па сам видела, како је очима гута, те сам јој споменула, а она се подсмева. Још више, рекла бих: презире га!

— Презире?!

— Да, и жали!

— И жали?! Е, онда може шта и да буде.

— Тешко! Знам ја њу!

— Ево ме, дошла сам. Баш је слатка вода! — говорила је Зорка, улазећи и јављајући се, да је дошла.

— Сада више ниси жедна? — говорио је отац, гледајући у њу без оног осмејка, с којим га је мало пре била она оставила, а то је рекао, не знајући у тај мах, како да почне разговор.

— Нисам! — смешила се она.

— Хтео сам ти нешто рећи. Ти си наше добро дете, морамо се о теби бринути.

— Знам ја то. Ви се увек бринете о мени.

— Доћи ће Тијосав са својим сином сад у недељу!

— А што са њиме?

— Да те испроси за њ. Ми смо то данас свршили.

— Немојте ме терати у гроб! За њега никада! — рече Зорка одлучно, па се онда заплака.

— Де, де! Па не мораш одмах плакати! Кад се размислиш, видећеш, да ти ми желимо добро! — говорио је Видоје.

— Ко би ти други могао боље желети? — умеша се кроз плач и Смиља.

— Не, не могу, рекла сам ти већ! — говорила је Зорка, плачући и држећи лице, овлажено сузама, у обадвема рукама.

— Добро, дијете, добро. Не мораш зато сузе лити! — рече отац и изађе из собе и оде у двориште.

— Не плачи, Зоро, видећемо! — говорила јој је мати.

— Нема шта да гледамо! Ја нећу! — рече Зорка и изађе из собе.

— Тврдоглаво дете! — помислио је Видоје, изишавши у двориште, идући према њиви, откуд су догонили краве и волове са паше. — Да је приморамо, Бог зна, како би се свршило! Не сме човек! А, најпосле, ко ће знати, можда ће се и сломити. И Смиља је рада, да се опријатељимо са том кућом, а мати може лакше с ћерком да се споразуме, него отац! Видећемо! — рекао је још, кад се кроз мрак указаше говеда, за којима је синчић му Никола, дечко од својих петнаест година, тихо изводио у двојнице неку нежну песмицу.

— Зар си сам, Никице? — запита га нежно отац.

— Чика Станоје ће скоро доћи, остао је да напоји коње! — говорио је Никола, радујући се оцу, па се упути у кућу, остављајући благо, да га отац намири.

— А где је мама? — питао је Зорку, коју је срео.

— У соби је! — рече му она гласом, који одаде њен малопређњи плач.

— Да ниси ти плакала, Зоро? — застаде он.

— Нисам...

— Та јеси! Зашто, реци ми!

— Ништа, бато, уморна сам само: много се играло.

— А било је лепо, а? Могу мислити. Лепо је о сабору! Видео сам неке, кад су се враћали. Смејали су се и исмевали су Јову Тијосавова; веле, да је сплетен, не уме ни да се макне, морали су га вући у коло!

— Је ли да кажу? — трже се она и окрену се сва к брату.

— Такав је, такав! Реци само, молим те, и оцу и матери, шта си чуо!

— А што?

— Реци им само, нека чују!

— Зашто да им не рекнем? То сам чуо, како говоре!

Мати је чула овај разговор. Још је стајала у соби и тргла се из мисли, кад је чула Николин глас. Резмишљала је, шта се догодило малопре између њих двога и детета им Зорке. Ни најмање јој није било по вољи, што је Зорка таква. Она таква није била са својим родитељима. Кад су јој они рекли, да ће се удати за Видоја — сећа се она тога врло добро — није јој ни на ум пало, да рекне да неће. Ни у сну да помисли на то. Оно, истина, она је већ пре тога радо погледала Видоја: допадао јој се у свом ходу, у своме држању, својом песмом, којој се често издалека дивила, и зато што се је и другарицама јако допадао. Можда се зато и није противила! А њихово дете не мари Јована. Па зар

није грех наваљивати на њу? Мораће говорити са Видојем. Паметан је он, увидеће и он. Штета би било да упропасте дете. Не може се то већ данас као некада. Друго је било онда, друго данас! Баш у том тренутку чула је Николу, пошла преда њ, па, чувши, где разговара са сестром, застаде. При његовим последњим речима отвори она врата.

— Шта говоре? — рече она.

— Ништа! Приповедам Зорки, како момци, идући са сабора, оговарају Јову Тијосавова, да је прави сплетенко, а она вели, да рекнем то теби и оцу Зашто да не рекнем, кад сам чуо?

— Дакле говоре? — осмехну се Смиља. — Штета зањ! А није баш ни рђав младић! — додаде још мати.

— Није, али, вала, брате, није ни богзна шта, ни близу као други момци што су.

— Је ли, бато, да није? — упаде у реч Зорка сасвим освежена.

— Није, брате!

— Реци ти то и оцу! — рече му мати.

— Зашто да не рекнем? Што јест — јест! — заврши Никола, па измаче опет напоље, да види, да ли је све намирено.

Било је, дабоме, још о томе речи. Иако Видоју не беше право, што је био већ ухватио пријатељство са Тијосавом, па да се сада, управо рећи, без узрока квари, ипак се није имало куда: срећа дететова му је лебдела пред очима пре свега. Тешко му је било, али морао је рећи Тијосаву, да се не труди и да не долази с Јованом. И Тијосав и Јован су били као убијени, а Вида, жена Тијасавова се је управо кидала од љутине, зашто да с њиховим Јовом праве такве шале, јер их он својим добрим срцем, поштењем и мекоћом душе своје није заслужио.

— Ја ћу пући од једа. Управо да пропаднем у

земљу! А и жао ми је детета: он воли ону пакосницу, која нема срца за таквог човека, као што је наш Јова! — говорила је Вида.

— Немој, жено, тако! Богзна, ако је суђено, да буде његова, опет ће бити, а ако је суђено, да не буде, богзна, за какво је то добро!

— А, немој да говориш, пакосница је она. Избирачица! Наћи ће бољег! — љутила се Вида.

— Како Бог нареди, жено! — блажио је Тијосав кивну жену.

Тијосав је отишао послом. Вида је остала у кући и спремала ручак. Прелетала је по кући као муња и узимала ствари по њој нагло, као да их је ваљало откидати. Видело се, да је непрестано била јетка. Наишао нешто Јова да је запита.

— Је ли ти рекао отац? — пресрете га она.

— Рекао је! — уздахну он.

— Пакосница!

— Не, није! Знам ја, шта је.

— Хоће другога, дабоме!

— Не, није то! Ја не умем.

— Шта не умеш? Твоје доброте неће она шâле наћи!

— Можда! Али, знам ја, девојке воле, кад су момци живахни, онако, кад се јуначе, а ја то не могу.

— Немаш ни потребе, хвала Богу. Кајаће се она.

— Знаш, мати, мени се све чини, да ће се она окренути!

— Онда би јој требао ти да окренеш леђа!

— Тешко, богами! Лепа је Зорка! — осмехну се он, машући главом.

Тако је, ето, и нехотице, зашла неприлика у две домаћинске, виђене куће у убавом селу П. Због ње, ето, беше у обадвема толико љутине и жучности, суза и уздаха. А да је зашто, не би човек ни за-

жалио! Зато, што се једно од њих двога допада другом, а ово друго се опет не свиђа првом! Али, најпосле, да ли то и није веће зло, него што би се могло на први поглед чинити!? Можда и јесте, а можда и није. Но, пусти понос и привидно понижење унеше у њих ту горчину, о којој пође реч овим лепим селом наше питоме Шумадије.

То је било некако пред рат, с пролећа, кад нико ни у сну не сниваше, да ће нам ова година донети свима заједно толико славе, а појединцима, како коме: где бола и патње, где мука и радости, где пропасти и величања, а коме, богме, за славу свију, одузети и — живот! Лето је настало пуно божјег дара и пружало вредном свету на све стране обилну богату награду за његов труд.

Већ на самом измаку лета стали су понеке позивати на војне вежбе. Изгледале су те вежбе некако озбиљније, него другипут. Зато си и могао видети, како би старији, чувши да су позвали овога или онога, озбиљна изгледа у лицу, завртели главом. Предосећали би буру, а није им се хтело о њој говорити. И како је ко одлазио на те вежбе, није се више ни враћао са њих. Напослетку је дошла и мобилизација и отишло је — све. Отишао је и Видоје и брат му Станоје, па и Тијосав и син му Јован. Станоје и Јован су били још у првом позиву. Јован, управо, тек што је дошао из кадра, Видоје је био већ одавно у другом, а Тијосав у трећем позиву. Отишли су сви: сваки у своју јединицу, камо им је већ, по распореду, ваљало ићи.

Поподне, уочи поласка, спремио се Јован, да пође у село.

— Куда ћеш, сине? — питала га је мати, упијајући очи у њ, хотећи га се сита нагледати.

— До тетка-Бојане, да јој рекнем збогом. Скоро ћу се вратити! — одговори Јован.

— Немој да се дуго задржиш!

— Нећу, не! — рече он и изађе.

Отишао је збиља до Бојане, али, само што се поздравио с њом, одмах се вратио. Ни сео није.

— Куда журиш? — питала га је тетка.

— Журим кући, а и рад сам да сврати̂м до извора тамо испод Станковића забрана: чини ми се, да треба да се још једном пре полаза напијем лепе воде са тога извора. Нешто ми се слути, да ће ме онда срећа пратити.

— Хоћеш да јој испод куће прођеш, да би је, можда, видео и да је се онда сећаш са тога последњег виђења пре полаза? — говорила му је тетка, отежући гласом и претећи му прстом и смешећи се.

— Можда и то, тетка! — рече јој са осмејком и снебивајући се.

— Да је бар Бог умудри! — рекла је она, испраћајући свога сестрића.

— До виђења! Писаћу ти! — чуо се Јовин глас, кад је одмицао.

Кад је био испод косе, на којој је кућа Станковића, сунце се већ клонило к западу, а било је тихо, мирно време. Он је ишао, погледајући горе према вотњаку и забрану, и певушио је: „Бре ђевојче, мајка те не имала..“ пуштајући гласу само толико на вољу, колико се могло до куће дочути. Не беше никога. Тек кад ће већ да замакне ка извору, видео је добро, претрчала је она преко дворишта и утрчала у кућу. Био је задовољан. Напио се воде и полетео кући. Да, управо је летео, а не ишао.

— Сад сам задовољан. Могу да идем! — говорио је, ушавши у кућу раздраган.

— Бог нека те чува, синко, и тебе и твога оца! Но за њега ми је и лакше: он неће на такво место, на какво ћеш ти! — рекла му је мати.

— Да ти кажем, мати: видео сам је! — рече јој насмејано.

— Кога то?

— Њу, Зорку.

— Како, где? — питала је она мало зачуђено.

— Прошао сам им испод куће, па сам је видео, кад је претрчала преко дворишта.

— Па шта је то?!

— Е, доста је: оживео сам. Сад мирно идем, мирно...

— А она?

— Не знам... Напио сам се и воде са извора испод њихова забрана!

— А што то? Зар није и тамо вода, као и са нашег извора?

— Није. Она отуд воду граби и у води се огледа. Пио сам је и с њоме сам, чини ми се, срећу пио.

— И ти је не можеш заборавити?

— Зорку!? Не, никада!

— А она тебе?

— Ни она мене. Веруј ми!

— Да Бог да, синко! — говорила је мати гласом, који је из срца излазио.

Сутрадан је ваљало рано поранити, зато су и полегали одмах, чим је пао сутон. Јован је брзо заспао, као и обично, чим је легао. Но, ипак, сан му не беше ни дуг ни чврст, као иначе. Пробудио се ускоро и онда више није могао заспати. Размишљао је, онако будан, преврћући се у постељи. О чем није!?..

— Иде и отац, идем и ја! А иде и чика Видоје и брат му Станоје. Њима ће бар остати Никола, а нама, рећи, нико! Мати са малом сестрицом и са малим братом! Та ваљда ће отац моћи да се накучи којипут кући! Ја и нећу, то знам. А не би било ружно. Но шта би ми вредело и да сам остао?! Онда ме она зацело на би хтела. А овако? Ко зна?! Девојке су таке. Само кад уобразе, да је неко сила,

онда им не прилази! Ја се морам показати.. хоћу.. морам.. да, збиља.. морам. Онда ће се она предомислити. Да, да, онда ће се она предомислити! — тонуо је он у мислима, па се стаде смејати и трљати длан о длан, јер се је живо пренео у тренутак, кад ће она пристати.

Јован је отишао. Обукао се и са друговима пристајао свуда, али, као и обично, миран, увек озбиљан, скроман, срамежљив. На послу, пак, био је он увек тачан и према њему није било никад жалбе. Знало се, да ће издржати и урадити све што му се нареди. Но, поред свега тога, старијима није запињао за очи. „Мекан је, брате!“ рекли би. Или би који одмахнуо руком: „Шта можеш с њим? Поштен јесте, али права мáма!“ Зачудо, познали га људи, па га држе као и у селу што мисле о њему. Тако то за време мобилизације и док су били на самој граници, док су се прибирали. Пред сам прелазак преко границе запитао је водник, млад, мио потпоручник: који ће да се јаве драговољно, да испадну на ћувик један преко границе, са кога би се видело, шта је с ону страну брега, да нема где непријатеља? Међу пријављенима био је први Јован.

— Браво, Јоване; заслужујеш похвалу! — рекао му је водник.

Одмах иза тога јавило се њих још неколико и, кад су пошли, могао си Јована видети, како се провлачи, прилежући земљи, и како одмакне увек неколико корака напред. Извршили су задатак брзо и без икакве препреке или какве било неприлике. Воднику је пала у очи одлучност Јованова и запамтио га је. Познавао га је и дотле, а сада је о њему стекао сасвим ново мишљење.

— Право чудо! — мислио је потпоручник у себи. — Баш не можеш познати човека. Право су говорили стари, да је највећа мудрост, познати човека

Познати пре свега себе, био би први услов, да можеш онда познавати људе. Али то ретко бива. Коме још и то пада на памет!? Ето, ко би мислио за Јована?! Увек сам мислио, да он, у случају невоље, не би био кадар ништа, а гледај само, шта он ради. А ово, чини ми се, није мала ствар. Ови тренутци зацело су свакоме најтежи. Прелазак границе и неизвесност, непознавање свега што рат са собом доноси, кад још све изгледа страшније него што је, док је још и сама смрт ужаснија него што је у истини! И он се јавља први, одлучно и насмејано, као да има да отиде у своју башту! Збиља добар дечко!..

Од тог доба га је водник, управо, заволео. И није се преварио у њему. На самом Куманову, у тренутку, кад је ваљало при јуришу на Зебрник збунити непријатеља, где је њихов пук имао знатна удела, испала је њихова чета готово позади турских батерија, а међу првима је био и Јован, кличући: ура! Његови другови, и с десне и с леве стране, пали су мртви, а њему не би ништа, мада је око њега као град сипало. Први је дошао до једног топа и ускочио на њ. Чудно је то, како понеко прође кроз најстрашније опасности, па да не буде ни окрзнут! Јован се овде показао и међу похваљенима био је он први. О том се говорило, глас је ишао и најпосле је стигао и у његово село.

— Видесте ли ви Јована!? — запиткивали су се по селу, мало ишчуђавали, а и уживали у томе гласу.

На Бакарном Гувну удес је хтео друкчије. Јованов батаљон је пузао, примицао се непријатељском положају, држећи се плећине оног пупчастог брега, десно од пута, и кад бејаху већ близу да избију горе, разнесе се глас, да понестаје муниције, а нема нове да је принесу, нити је било наде, да ће је принети. Цео пук, а нарочито њихов батаљон,

био је прорешетан: много мртвих, а силесија рањених. А како и неће, кад су били у пакленој киши куршума непрестано, откада је прва граната, пре неколико часова, изненада прохујала изнад целе дивизије, кад се била зауставила ту у пољу у бивак.

— Нема муниције! — чу се на све стране, а људи се згледаху и блеђаху у лицу, међутим из шанца је сипало као кад град уз олуј бије.

— И не треба нам: ножем да их истерамо! — говораше најближим друговима Јован, који је био у првом реду.

— Јуриш.. напред.. ура, ура!.. — разлеже се у тај мах од вода до вода и напред си могао видети Јована, одмах иза официра, с пушком у рукама, а на њој је био, као и у осталих, натакнут нож.

У том метежу он посрну и паде: тане му је једно смрскало десну бутну кост, а друго прошло кроз врх левог плућа. Срећом његовом није повредило ниједног већег крвног суда. Ни јаукнуо није: само је шкринуо зубима. Имао је задовољство, да, готово у истом тренутку, спази, како се непријатељ распрсну и поискака из шанца и иза заклона, те наже бегати као расплашено звериње. Зато се и насмејао.

— Ах, пуста муниција! — рекао је само.

Тек у касну ноћ донет је Јован на завојиште. На превијалишту и није могао бити снабдевен, као што треба, те му је овде тек учињен и учвршћен завој, с којим ће моћи да се даље пошље. С преносом је ишло споро и, сиромах, Јован је видео много муке, као и сви тежи рањеници. Ни лакшима не беше лако оно ужасно дрмусање преко Бабуне до Велеса или преко Фарижа до Градског, а некмо ли тешким рањеницима. Но зато им је била права награда, кад су се једном дочепали угодног склоништа у санитетском возу. Јовану се чинило, кад

је у возу намештен на љуљушкава носила, да се је наново родио, мада је био изнурен што од бола, што од губитка крви, а што од велике ватруштине, која га је већ неколико дана цедила.

— Дивно је то, — говорио је он себи, — бити рањен у јуначком боју с браћом, која су живот свој дала! Мене је Бог сачувао, можда, зато, што се она молила Богу за ме! Да, Зорка! Ја верујем, кад чује, какав сам био, она ће ме волети! Ох, док само стигнем кући! А стићи ћу, биће ваљда брзо крај овим боловима и ватри овој, која ме је опхрвала! Само док стигнем у болницу!..

На једвите јаде учињен је крај његовој патњи, Донет је у болницу. Као најтежем рањенику, међу приспелима, указана је прва пажња. Отворили су завој и нашли ногу отечену, запаљену, местимично и црну. Лекари су брзо били начисто, шта се има радити: да се спасе живот, ваља жртвовати ногу. И учинили су тако уз његов пристанак. Рана у левом плућу не задаваше ни њему муке ни њима бриге. Још исте вечери, опоравивши се од наркозе, осећао се он боље, био је и без ватре. Па, ипак, он је био узнемирен у души. Осећао је, да неће умрети, али су га спопадале мисли, да би било скоро боље и да хоће. Помисао, да нема једну ногу, да је богаљ, сагонила га је у земљу, а кад му онда дође жива слика, кад дође у своје село на — штакама, онда он баш искрено зажели смрт!

— Зашто сам пристао, да ме оперирају?! Зар не би било боље и лепше, да сам умро?! А зацело бих био умро, да ме нису оперирали. Сад ми мало пре рече то опет лекар. А то је истина. Та зашто сам дозволио! Да живим, зар не!? Да живим! Зашто да живим? Живот сам осећао, само док сам веровао, да ће ме она узети. А сада? Зар да ме сада узме? Сада, богаља! Не, ни погледати ме неће!

Неће, знам ја. Па што онда да живим? Да ми се подсмехне ко, па можда баш она! Да ми се подсмехне? А зашто да ми се подсмехне? Што ћу бити без ноге? Изгубио сам је за Отаџбину и зато ме није ни стид нити ће ме зато болети, не, ни најмање, чак бих се поносио увек тиме, само да не знам поуздано, да сам с овом ногом изгубио и — Зорку!.. Да, боље, постопута боље би било, да сам остао тамо, тамо на измаку Прилипског Поља. Ох, зашто нисам?! — уздахну Јован, а брисаше сузе рукавом.

— Шта ти је, војниче, што плачеш? — запита га милосрдна сестра, која му донесе млеко да га понуди.

— Ништа! Даде ми се нешто на жао! — одговори јој и мало се осмехну, а сузе му нове течијаху из очију.

— Тешко ти без ноге, је ли? Немој да ти је жао, за Српство си је дао! — бодрила га је она.

— Жао? О, не! Најрађе бих био и живот дао! — рече он, а осмејак му сађе са лица.

— Немој, немој, јуначе! Не знаш ти, каква је то слава: бити јунак као што си ти!

— Збиља? — трже се он и погледа младу госпођицу, ту милосрдну сестру, а у души му прелете утешна мисао: „Можда и Зорка тако мисли!?“

Живот Јованов у болници био је како кад. Спопадну га тешке мисли, па буде малодушан, растужи се и клоне. Буде, опет, кад полети по соби шала или кад их пажњом обаспу, па и заборави на своје јаде и онда се и насмеје, али то не потраје дуго: кад се други највише раздрагају, он се сневесели, јер му у свести дође слика, кад он изађе из болнице и оде у своје село, на очи свима па и — њој. Писао је кући већ двапута, али се није усудио да напише, шта се са њиме збило. Само им је рекао, да је тешко рањен и да јаве и оцу. Најпосле,

кад су ране зарасле и кад су му лекари наредили, да помало устаје на штакама, јавио је кући, да ће скоро доћи, али, нажалост, без ноге! Кад је те речи написао, оставио је перо, уздахнуо, па стао брисати сузе, које су нагло стале лити.

У селу се, дабоме, већ и дотле било сазнало, шта се са Јовом десило. Говорило се о његовом јунаштву, надовезивале су се читаве приче о томе, и како је ногу изгубио и како ју је заменио. Цело село је говорило о њему, више него о Стојану Јанковићу, који је погинуо на Битољу и о другој двојици, што су рањени на Куманову. Дошао је глас, да ће Јован доћи из болнице. Било је то већ око Светог Саве. Вида је добила лист од Јове, у ком јој јавља, да ће доћи и радује се, што ће видети кућу и њих, али, кад помисли, како долази, тешко му дође. Јавила је Вида и сестри Бојани и још другима, с којима се видела. Говорила им је, гушећи се у плачу. Чули су и Видојеви. Већ неколико дана је и Видоје код куће. Дошао је на одсуство. Разговарали су већ, он и Смиља, о Јови и о његовој несрећи. Хвалили су његово јунаштво и жалили његову судбину.

— Ко би рекао, да ће се он тако показати?! — рече Смиља.

— Зашто не? То су ти људи: тиха вода брегове рони! — одговори јој Видоје.

— Боже мој, не знам ни сама, што да кажем! Можда је и добро, што нам Зорка онда не попусти. — додаде онда она.

— Богзна, жено! — рече Видоје и нешто се замисли. — Али видиш ли ти, да нам се дете нешто променило последњих дана!?

— Променила?! Готово да имаш право. Нешто је постала ћутљивија баш откада си ти дошао.

— Некако први дан и није била, али после

јесте. Размишљао сам већ и питао се, зашто ли је то, па сам се сетио, да се нарочито променила, откад се поуздано чу, да је Јова без ноге.

— Мислиш?!

— Богами јест!

— А кад долази Јова?

— Сутра. Чуо сам, дочекаће га код цркве. Изаћи ће и председник и стари попа и многи из села. Ишао бих и сам.

— Па, дабогме, иди!

Баш кад бејаху у разговору и кад мати изусти ове последње речи, уђе к њима Зорка. Била је у лицу лаког осмејка са нешто развученим и олабављеним мишићима, што даваше израз унутрашњег бола, жаљења и љубави.

— Да ли сте чули? Сутра долази Јова. Дочекаће га село! — стаде Зорка, говорећи, нешто треперети, и у телу и у лицу.

— Јесте, дијете, и заслужио је! — рече озбиљно отац.

— Да, заслужио је. Али да ли је заслужио увреду, коју сам му ја нанела? — изусти Зорка.

— Увреду? А што, кћери? — уплете се мати.

— Што сам га презрела! То он није заслужио. Ја се кајем и ја ћу га молити, да ми опрости. Још више, ја ћу га молити, да ме узме!..

Видоје и Смиља се згледаше, не рекавши ни речи.

— Он је без ноге! — уздахну мати.

— Нека! Јуначки ју је изгубио, борећи се за Отаџбину!

— Истина је, дијете! — рече отац, непромењен у лицу.

— Отац ће ићи да га дочека! — говорила је Смиља мирно, гледајући у кћер.

— Зашто само он? Да идемо сви, и ти Никице, и отац, и ја! — смешкала се Зорка.

— Право кажеш! — повлађивао јој је отац.

Око цркве о дочеку Јовину, слегло се читаво село, као о заветини, само нема људи, нешто старијих само и два три у војничком оделу, што су на одсуству као и Видоје. Скидали су га с кола. Тијосав је дошао са њиме и он му је помогао да сиђе, узме штаке и да пође. Мати му је прилазила уплакана, а деца су весело загледала штаке, на којима је њихов бата прилазио. Био је блед, нујан, али са усиљеним осмејком, који је одавао унутарњи бол. Пољубио је у руку старог попу, председника, тетку Бојану, и још неке старије људе, стао љубити мајку и браћу и сестру, па у том тренутку му паде поглед и на Видоја, на Никицу, Смиљу и на — Зорку. Као муња кад осветли у помрчини цео призор, тако нагло севну у његовом лицу осећај среће! Чисто се освежи и порасте. С пуним осмејком им он онда приђе и они к њему.

— Хвала.. хвала.. колико се радујем, што се видимо! — говорио је он.

— Ја највише, Јово! — шапну му срамежљиво Зорка.

— О,не, од мене се нико не може више радовати у овај мах!

— Може, Јово, веруј ми: то сам ја.

Свет се тискао и сваки је имао нешто да рекне: ко хвале, ко жаљења!

— Тијосаве, покајала се! — говорила је Вида мужу, видећи, где се Јова разговара нешто са Зорком.

— Рекох ли је теби, жено, да је све у божјој руци!? — рече јој Тијосав.

— Рекао си! — заврши она сва блажена.

* * *

— Знаш, пријо, ко ће као Бог?! Добро мени каже мој Тијосав: све је у божјој руци. Ја сам

богами, била изгубила сву наду! — говорила је Вида Смиљи о сватовима Јовановим и Зоркиним.

— Златно је срце у моје Зорке. Чим је чула, шта је претрпео, одмах се покајала, што га је онда одбила! — рече јој Смиља.

— И мој Јова је добар, пријо, предобар: своје би срце дао човеку, кад кога заволи. Таки је он. Срећна ће Зорка бити с њиме.

— Нека их Бог чува, пријо. А и заслужују: Јова је и јунак!

— Јесте, пријо! — заплака се Вида, помисливши на то, што је Јова без ноге.

— Хвала Богу! — рече Смиља и стаде и сама брисати сузе, јер и њој дође жао, што јој је зет — богаљаст.

Београд 24. априла 1914.

III.

На топу место на гробу сину*

— Кад си био у Крагујевцу, дознаде ли, вере ти, где су сада наши? Не знам, где су ми деца, а послао бих им који грош. Надао сам им се; долазе други, па, као рекох, и они ће, кад на њих дође ред; али начукнуо сам, да од тога сада нема више ништа, јер не дају више одсуства. Неки се ђаво опет спрема! — говорио је разборити чика-Јован председнику Ч-ске општине, пресретнувши га на раскрсници, рано изјутра, кад је овај пошао у судницу.

— Био сам, па сам и разговарао са некима. Рекоше ми за наше, да су се кренули ка Скадру, знаш, да се помогне браћи Црногорцима. Мали су, јадни и сиромашни, па немају ни људи ни топова, колико је потребно. А Скадар је, веле, утврђен зорли. Не може без наших ништа да буде!

— То је онај Скадар на Бојани, што се пева о његовом зидању?

— Да, да! Можеш мислити, кад су га виле благословиле, мора да је тврд! Али наши ће га узети!

* Овде се износи највеличанственији подвиг наших ратника где брђанин надбија — крстарицу. Написавши ову слику, прочитао сам је, после визите, у пуној мојој Пољској Болници у Псачи где сам већ имао тешких „случајних" рањеника од бугарске танади, а где је лежао и Вукашин, артиљ. поднаредник, родом из Лозовика, јунак на топу. Он ми је и испричао верно све моменте. Кад сам довршио читање, са свих страна чух: „Молим, господине мајоре, хоћу у команду". — Пустио сам их, да се већ сутра покрве са браћом. Само сам задржао најтеже.

— И ја као велим. Сила су наши! Него како то иду наши пред Скадар?

— Рекоше ми у Солун, па одатле морем.

— Морем?.. Јеси ли видео ти море?

— Ја јок! Ама шта је то!? Велики Дунав, све сама вода, па то ти је!

— Јесте, али кад нам деца из нашег Ч. виде толику воду, да се не уплаше!?

— Ко? Наша деца? Не бој се! Знаш ти, какви смо ми! Они ће заволети море. Није то обична вода, некако, кажу, друкчија је, кад је гледаш!

— Дакле, велиш, иду најпре у Солун? То мора да је страшно далеко! — заврти он главом, баци десну ногу преко леве, погну се и ослони лошчицом о свој штап, на који је метнуо шаку на шаку, па погледа правце у очи председнику.

— Кажу, пет-шест дана још од Солуна све лађом! — рече председник.

— А зашто да иду морем? Говорили су ми, да се у Црну Гору може сада и сувим доћи, па зашто туда не ударише?

— Зашто? Зато, што се не може. То је све затрпано сада сметовима. Па да и није, како ћеш превући толику војску, па муницију, а топове не можеш никако, јер нема за то путова!

— Аха, зато!.. А не знаш, када су наши отишли тамо?

— Не знам; али су већ тамо.

— Деца ми без трошка! — усправи се опет Јован, уздахну и замисли се.

— Па да им пошљеш!

— Како?

— Па поштом!

— Море, рече ми Милан Младеновић, да не вреди по њој слати, јер ова несретна пошта никад ништа не однесе.

— Јест, тужили су се! — рече председник и пође путем према судници.

Јован прође кроз лесу на огради и уђе у авлију кума Стојадина. Чуо је, да ће Стојадин к сину, па да се споразуме са њиме, како он то мисли. Пси га обрлатише; он се бранио, док не истрча Стојадин. На његов строги глас пси престадоше и одоше за кућу.

— Помози Бог, куме! — поздрави га Јован.

— Бог да, куме! Које добро?

— Дођох, да те видим и да питам, када ћеш на пут? Чујем, идеш, да обиђеш кума Миливоја!

— Хтео сам, али нећу. Поручио ми је, да ће доћи на боловање. Био је у болници.

— Ен-не! А шта му је било?

— Не знам; веле, био је тешко болестан има већ четири недеље, једва је остао жив; кажу, имао је као нешто налик на вруђицу. Ни знао ти, мој куме, нисам. Могао је и умрети, а да ти не дознам Тако ти је то! Но хвала Богу!.. Ајде, куме, оди у кућу да седнемо,

— Немој, куме; журим се. Него моја су деца чак код Скадра, а без трошка су, па као пребирам, како би било, да им одем? — говорио је Јован, ослонивши се штапом о праг и одупрвши се о њ левим пазухом.

—Дакле чак тамо?!.. Е па треба, куме, треба! Да идеш! — повлађивао му је Стојадин.

— Идем.. морам! — замисли се Јован, мало се заћута, скиде штап са прага, уклони њиме један камичак, што је био пред прагом, исправи се и рече
— Да идем, куме!.. И не запитах, како су кума и деца:
— пружи му руку и пође.

— Здраво су, куме; поздрави све твоје. Пре него што пођеш, јавићеш се.

— Видећу; морам говорити с бабом! — говорио је Јован, упутивши се преко авлије ка вратницама.

— Мораш, мораш, иди; лакше ће и деци бити, кад те виде! — бодрио га је Стојадин.

Отишао је... Стигнувши кући, затекао је жену, где седи поред ватре, јарка је и плаче.

— Шта ти је, Јело? — запита је Јован.

— Не знам ни сама, шта ми је. Тако сам се нешто бацила у бригу, да ти не могу казати. Све ми се нешто причињава, да с нашом децом није добро. Је ли то, што нема ништа од њих, никаква гласа, а толико је већ времена, откада су отишли! Гледам децу Ацину, па ми се све чини, да су сирочад! Не смем да их погледам! — рече жена му, па се зајеца.

— Шта ти је то сад дошло? Јеси ли можда сањала што ружно?

— Нисам, брате, баш ништа. Тако сам се нешто растужила, па то ти је!

— Немој, баба; та нисмо се ни ми на Бога камењем бацали... А шта велим ја? Па да и буде штогод, зар би они били једини?! За Отаџбину умрети, дика је. Срамота би било изгубити главу на непоштен начин; али у рату, у коме смо и смрт Лазареву осветили, бити рањен или и погинути, није ружно. Доста је доживети овај срећни тренутак, кад су Косово и Прилип наши, па одмах да се умре! — говорио је старац мирно и достојанствено, гледајући баби у очи.

— Јесте, Јово, тако. Али шта би ова сирочад без оца, шта нас двоје и без Аце и без Младена?!

— Да ти право кажем, деца би се могла увек поносити, да је Косово освећено и крвљу њихова оца, а ми бисмо плакали и били задовољни са вером у Бога, да је Он желео и нашу крв за слободу Српског Народа'..

— Ух! — уздахну Јела и погледа старца.

— Знаш шта, Јело? Ја сам смислио, да идем за децом, да им однесем нешто трошка и да видим,

брате, шта раде? Кад они нису могли доћи кући, идем ја, да их видим. Нису могли, дабогме; знаш, како је — служба је! Сазнао сам, где су. Рекао ми је председник, да су већ тамо с Црногорцима код Скадра. Знаш, наши су морали њима у помоћ. А наша дивизија је најбоља, па су узели њу. Тако су ти, ето, наши синови с Црногорцима!

— Идеш!? Како је то добро! Већ више пута сам ти хтела рећи, да отидеш до њих. Зашто и не би? Иду и други. А онда ћемо бити бар мирни, кад их видиш!

— Спремићеш и за Ацу и за Младена и преобуке. Знам, да су већ без ње. Тешко је то у рату. Знам ја, како је то. Зато спремићете ми то, ти и снаја, а ја ћу се већ побринути за нешто новаца, а понећу и шунку и сланине, нека нам се нађе.

— Ми ћемо одмах спремити!.. А кад би ти ишао?

— Могу већ сутра.

— Баш добро.

И збиља, Јован је већ сутра-дан био у возу што је ишао у Скопље. У возу је било пуно друштва: војника, варошана, сељака, па и женских. Имало је и познатих. Јован се састао са једним другом, с којим је заједно проводио неко време првог турског рата и заједно с њим мучио ратне муке и невоље. Нису се виђали Бог те пита откада. Наприповедали су се и насмејали, сећајући се оних тешких дана.

— И јесмо ти били јунаци! — рече Јован. — Виде ли ти сада нашу децу!?

— Шта мислиш да нисмо?! Како смо били ми наоружани, а како они! Па онда, шта беше мала Србија са Црном Гором са Турском царевином, којој још нису били поткресани рогови! А шта велиш данас!? Њих четворо! Знаш, како се рекне: два лоша избише Милоша! А овде их је не два, него четири! Па и срамота би било, да буде друкчије!

— Право и кажеш.

— Него!.. Да збиља, и не запитах те, куда ћеш ти?

— Идем да обиђем сина у Битољу. Један ми је тамо, а један у Елбасану, па ћу после и до њега. А право да ти кажем, све ме нешто копка, да видим, куд су ми то деца све прошла. И, кад је човек са децом, чисто се подмлади. Зар не?

— Па и јесте!.. А моја су два код Скадра, па и ја идем, да их видим. Знаш, брате, дође ти то некако, па се сажелиш. Тако је било дошло мени, а и баба ми стала већ плакати. Па шта сам знао радити?!

— Зачудо! И код мене је било тако. А јесу ли ти били код куће, откад је рат почео?

— Никако.

— Ни моји.

Пут им је пролазио брзо. У Скопљу се нису ни задржавали. Некако су стигли баш навреме, па су одмах имали везу, што не бива сваки дан, и кренули су у Солун. На криволучкој станици воз је застао и чекао је дуго.

— Зашто ли,Ього мој, стоји толико? — прекиде Јован ћутање.

— Ко ће знати! Ваљда долази други воз, да се овде размимоиђу? — рећи ће му пријатељ, као од беде.

— Баш ћу да питам! — рече Јован, а у тај мах уђе кондуктер, пролазећи кроз кола, надвиривши се.

— Шта стојимо толико? — запита га Јован.

— Сад ће доћи санитетски воз са скадарским рањеницима! — рече кондуктер мирно и прође даље.

Јован је пребледео, а није више ни речи говорио. Размишљао је, шта рече кондутер. Он рече тако хладно, да долази воз са рањеницима из Скадра! Њему је, дабоме, свеједно: воз-воз! Па свеједно му је и: да ли је с рањеницима или без њих! Али Јовану није свеједно. Није му свеједно ни кад се

рекне: са рањеницима са Скадра или кад би се рекло: са рањеницима с које друге стране! Природно је. Чим је чуо, да су са Скадра, скаменио се. Два су му сина тамо, па можда је и који у овом возу! А да сазна, како би се то могло? Да сиђе, па да остане иза овог воза? Но и да сиђе, тешко да би се вајдио, можда га не би ни пустили, да прође кроз воз, јер се, веле, тај воз неће ни задржавати ту. Најпосле што да се мори таквим мислима?! Неће, ваљда, бити, да је који од синова му баш ту!..

Док су га такве мисли мориле, уђе санитетски воз у станицу. Јован је могао добро видети рањеничке кревете и како рањеници на њима леже. Али се међутим крену и њихов воз, те је у толико теже било разабрати поједине ликове. Но, што их је видео, свакојако не беше ниједног познатог лика, па ни лика синова му. Тако промаче и санитетски воз, а њихов је воз излазио из станице и, трескајући се преко скретничких прелаза, одмицао је све наглије и наглије даље правцем на југ. Брзо је отео маха мрак и Јован се спустио у крајичак, па заспао. Најпре се већ био примирио, јер је веровао, да у том возу не беше ниједног од његових синова.

Сутрадан био је Јован на дугачком солунском кеју што се протеже од Беас-куле. Изненађен је био првим призором морске пучине и лепоте на овој обали. Опио га је за часак поглед управо, дуж кеја, и удесно по кућама, па улево у пристаниште, које беше пуно лађа, правих грдосија са великим оџацима и катаркама, и на Олимп, тамо преко мора, који се дизао и добро се видео као велом превучен. Он је застао. Гледао је и није ни на шта мислио. Управо ни на кућу, ни на децу, ни на себе. То је, међутим, потрајало само тренутак један. Онда он опет пође, и сад му је то већ изгледало све обично. И она трка по кеју око утоваривања и истоваривања чи-

њаше му се обична! Можда зато, што су му неки већ приповедали, како је ту, а можда и зато, што се човек на све брзо навикне. Понешто му је, додуше било и занимљиво. Кад сретне човека, који је у лицу црн као гар, па се све стакли, као да је навиксан, онда он застане и погледа га од главе до пете, или кад нека лађа, дајући знак, зазвижди, па се управо пролама ваздух, он се окрене к њој, па је посматра, како се тромо креће, љуљајући се помало. Али, кад је вицео, како дижу коња и утоварују, или кола: просто их подухвате дизалицама, па пренесу, уздигнувши их, и спусте у лађу, он је стао, зинуо, па бленуо, посматрајућу, како то раде

Јован се брзо с некима спријатељио и све је ускоро дознао: када и где му ваља ући у лађу, да пође с нашима пут Скадра. Није ни требало дуго чекати, јер утоваривање је било готово свршено, кад је он тамо стигао и за који сат ваљало је поћи.

Кренули су се. Одмицали су. Људи су на обали махали и, што се лађа више одмицала, утолико су они изгледали мањи. Све томањи! Али и куће по обали и по вароши постајаху све мање, док се не прелише у догледу све у један недељив призор. Напослетку се видео од свега само бео облак, па је и он ишчезнуо. Ветар је лађу заносио и љуљушкао, па, богами, и љуљао! Људи су падали, као мушице, и један по један осећао страшну муку и осећај, за који тренутак, као да ће га нестати, док, напослетку, не стане повраћати. И Јовану је позлило!

— Боже мој, па да овде оставим кости! Слушао сам: баце човека у море, сахране га у воду! То је као какву ствар! Није ни хришћански, јер ми кажемо: земља јеси и у земљу ћеш поћи! А овде земље ни од лека! Па ваљда наиђу ове рибетине и оне широке, што се прилепе, као јакрепи! Ух, страшно! Све ми је горе! Мрак ми је пред очима: зар да не

видим своју децу! Мрачи ми се свест! — рече у себи и потрча на крај лађе.

— Сад ми је лакше! — пређе он руком преко чела, врати се на своје место и седе.

Збиља и осећао се лакше, само је био уморан. Прилегао је и — задремао. Спавао је неко време, Наједаред се трже. Лађа се љуљала страховито, чисто да се преврне! Таласи морски ударали су о лађу и с времена на време запљускивали је: вали су стизали и на њу и преко ње. Хучање од удара таласа о талас, помешано са фијукањем олујине и ударањем лађиних покрета, заглушивало је слух, а замагљеност од распрсканих морских капљица затворила је видокруг. Јован је сагледао у очи овом адском призору и учини му се у први мах, као да је наступио последњи час; али, бацивши поглед горе на мост, по ком се шеташе капетан са својим помоћницима и, видевши их, како мирно шетају и бацају поглед само напред, помисли, да је то њима обично и да онда не може бити никакве опасности. Посматрао их је још мало, па онда погледа по путницима. Неки су стајали, као и он, и мотрили друге, а неки бледи, као сенке, гледаху да се примакну ка огради или ка лаворима што стајаху спремни за овакве прилике! Онда се вратио опет на своје месташце и прилегао. Није могао одмах заспати, мада је то желео. Мисли су га свакојаке опхрвале. Размишљао је.

— Шта је с кућом? Шта ради Јела? Да ли се мије у сузама? Мисли, јадна, на децу, а мисли и на мене. Знам, како јој је! Па кад погледа ону Ацину дечицу, онда нема краја њеном бескрајном болу! А шта ми раде сада Аца и Младен? Да ли су наблизу један до другога и да ли су у окршају каквом или се одмарају иза каквих напора, каквог пакленог боја? Можда су и рањени или и још шта горе!? —

помисли он, па зажмури и стеже очи, да би се отресао ове страшне последње представе.

Тако је држао за тренутак ток својих мисли, па прогледа и онда се опет занесе у њих и стаде живо представљати, како ће му се деца силно обрадовати, кад га виде и како ће се разговарати о свему.

Тако је, ето, путовао Јован. Тако су му се низале мисли, тако пролазило и време и дан за ноћи и ноћ за даном. Једног дана су се нашли на својој мети. Сунце је сјало са висине, на небесном своду не беше нигде облачка, огледало морско пружало се у бескрајност глатко и мирно, само су га у блиском догледу искривљавали лелујави таласи, што их је лађа изводила. И лупа од лађе чињаше се тако пријатном, једноликом, чисто да те успава и одмори! Лађа сави око гребена у пристаниште и, после краћег времена, застаде можда на хиљаду метара до обале, а прискочише барке и стадоше се четити око ње, да понесу и људе и ствари ка обали Синђинској.

И Јован се искрцао. Прво му је питање било на обали, претрпаној стварима, фуражи и профијантом: где су позиције пука, у ком су му синови и којим се путем тамо иде? Рекли су му. Ни обазрео се није, већ, пребацивши торбицу преко левог рамена, погнуо се и, поштапајући се десном руком, нагнуо је правцем, који му рекоше. Гледао је преда се и одмицао нагло, замишљен, са осмејком, који му покојипут даваше лицу изглед блажен, а он то и не примећиваше. Размишљао је у себи и све му је једнако излазио тренутак пред његове духовне очи, како ће то бити, кад се, за кратко време састане са децом, кад се изгрле и ижљубе. И кад би то у души видео, онда би му осмејак озарио и освежио лице.

Стигао је у пуковски штаб. Стража га је задржала

и пријавила. Један поднаредник га је примио иословио.

— Које добро, чича?

— Дошао сам, да видим децу, — одговори он мирно, — и да им донесем мало преобуке.

— А које су ти деца?

— Младен и Александар.

— У којој чети?

— Аца је у другој, а Младен у четвртој, чини ми се другог батаљона.

— Да нису Минићи? — загледа се поднаредник у књиге, као да тражи.

— Јест, они су.

— Седи, чича, док нешто видим! — понуди га поднаредник клупицом да седне, а дотле је смишљао, како ће да саопшти оцу несрећу, која га је снашла.

Јован је сео, метнувши шаку преко шаке наврх штапа и наслонивши браду на шаке и штап, а овај добри човек је превртао по књигама. Јован је упро очи у њ и у књиге, а изгледало је баш заиста, да он по њима нешто тражи.

— Добри су ти синови, чико! — прекиде он ћутање.

— Само нека их Бог поживи! — изусти Јован а лице му озари блажен, лак осмејак

— Јесу ли ти жењени?

— Само Аца, а Младена ћу, Боже здравља, чим се ово народно дело сврши. Његов наредник обрекао му је, јавио ми је још одавно, де ће му кумовати, и девојку смо већ бегенисали.

— Е, богзна, чико, ако се само све добро сврши!?

— Божја воља, дабоме, како буде! Ко би још против његове воље!?

— Него Аца ти је мало рањен, чико!

— Када?! — узбиљи се старац.

— Па има доста! Мислим, да је већ и у Београду. Пренет је пре пет-шест дана лађом у Солун, па санитетским возом из Солуна, чини ми се, у Београд' — подиже главу поднаредник и погледа Јована, који је, замишљен, гледао у поднаредникова уста, опустивши обе руке у крило и не држећи њима више штапа.

— Дакле оним санитетским возом што прође, кад смо оно негде чекали! — рече Јован као за се. — Боже мој, и мени се причињавало, да је које од моје деце, можда, у том возу — додаде он гласно.

— А срео си га?

— Да!

— Може бити да је Аца био баш у њему. Но не брини за њ. Он је поуздано добро.

— А шта је са Младеном? — трже се Јован, подигнувши мало главу и гледајући нетремице поднареднику у очи.

На лицу си му могао видети чудан израз, оцртан болом због Ациних рана, али који је стала блажити помисао на скоро виђење са Младеном и онда муњевитом представом, е се могло и Млађи што догодити!..

— Са Младеном?!.. Како да ти кажем, чича?.. Младен је..

— Да није болестан? — прекиде га старац.

— Не, није.. него.. како да ти кажем ?.. Страдао је!

— Погинуо?! — престрави се старац, подиже се, а био је лица болна, очију разрогачених,

— Јесте!.. У једном јуришу!..

— Зар сам?!..

— О, не, чича! Много их је ту погинуло. Ту ти је и Аца рањен, али, срећом, само рањен... Много су наши ту страдали.

— Младен погинуо! — рече старац за се, а обема се рукама био ухватио за слепе очи.

Мало је поћутао, па скиде руке са главе, сасвим се усправи, јер се био чисто погнуо, згрбио, и онда погледа мирно поднаренику у очи. На лицу му беше мирноћа, као човеку, који не мисли ни на шта, а коме је савест потпуно чиста и који не осећа никакве борбе у души.

— Могу ли му отићи на гроб? — запита он мирно, а у гласу му се примећивао израз молбе.

— На гроб?.. Не можеш, чико. Тамо, где су наши посахрањивани, и не може се сада прићи, а, право да ти кажем, и не зна се, које је чији гроб.

— Не зна! — опет старац седе, саже се и не говораше ништа, само је нетремице гледао у шљунчић један што лежаше поред ножице од стола. Напослетку га, и не знајући, шта ради, гурну својим штапићем, који је опет био узео у руку.

— Како је код нас у Србији? — хтеде поднаредник прекинути ово ћутање, које му беше ужасно непријатно и тешко.

— Па како.. знаш како! — одговарао је старац, и не знајући, шта је говорио, а у мислима је превртао несрећу, која га је снашла, па се онда нешто трже: — Знаш, како је, кад кукавице закукају, а гора не олистала...

— Да ли је поурађено јесенас? — запита он опет, тек да би одржао разговор.

— Неком и јесте, а неком није ни плугом заорано! Како је где власт! Има је свакојаке! Има их, које би ваљало стрељати!.. Код нас је, хвала Богу, и добро. Што нас је, споразумни смо.

— То је лепо. А где не урадише, можда ће се и кајати! Пре хоће, него што неће.

— И хоће! — потврди старац, па уздахну и додаде:

— Дакле, мој брате, ја већ мог Млађе никад више видети нећу?! Нећу га ни женити! Неће му се мати радовати ни младе му дочекивати! — говорио је

старац, отежући гласом, а ухватио се био десном руком по челу, па се заплака.

— Немој, стари; за Српство ти је син дао своју крв и за Краља!

— Јесте! — трже се он и подиже главу. — Није ми жао. Тако је Бог хтео. За Отаџбину и за Српство све ћемо дати! Али знаш, јадно родитељско срце не зна у тренутку за памет. Оно ми је натерало сузе. Тешко ми је, што му не могох видети гроба, пољубити ону земљу, што га покрива, а он је својом крвљу с браћом одржао светлу част Отаџбине. Знам ја то! А без жртава зар може бити слободе? Не може. А шта је Бог искао од мене ту жртву, воља је његова, он зна, зашто је то чинио и хвала му! — рече старац, па опет мало заћута, а суза не беше више.

— Како си путовао морем? — запита опет поднаредник, хотевши наставити разговор, да се старац не би одавао мислима.

— Добро. Само је далеко, бестрага далеко! Него не знам, да ли ћу стићи лађу. Шта знам, ја бих одмах натраг.

— Одмах?.. Па имаш и право!.. Чини ми се, сутра ће да се креће лађа са брђанима. Пољаци су их одменили. Распитај се!

— Морам! — уста Јован, опрости се и пође истим трагом, откуд је и дошао.

Преноћио је у Синђину, на обали. Одмах су му рекли, да се сутра може одвести на „Трифилији" што се креће пут Драча, па ће натраг у Солун.

И ушао је у лађу. Довезао се, као и остали, на барци, па се успео уз оне уске лествице, прибојавајући се, да се не откину, те да не падне заједно са њима, па да не види ни свога Аце. А надао се, да ће од њега моћи бар нешто-нешто дознати, шта је било са Млађом, и да чује, да ли је што јадни Млађа

поручио, последњу реч бар, да сазна, шта је његов мезимац изустио!..

Време је одмицало. У неуређено синђинско пристаниште било је одјутрос ушло осам лађа. Донеле су преко мора од Солуна на својим леђима људство, ратнике, што хитаху у помоћ браћи пред Скадром, муницију и храну за људе и стоку силне количине. Сунце је сјало свом силином свога жаркога приморскога сјаја. Примицао се једанаести сат. Тамо на пучини морској борила се бура са морским валима и нагонила их на обалске литице, да се разбију о њих и да распрсну у неизмерно силне капљице морске воде. У пристаништу се и не примећиваше та борба морских вала, што се бијаху међу собом и што подлегаху својој рођеној силини ударом о стење. И ту су ишли таласи, али ни близу по својој величини и силини онима што се ломљаху по пучини.

На лађи, на коју се Јован био попео, било је све мирно. Она се спрема за полазак. Из оџака јој куља густ дим. По крову лађе промичу војници и доводе у ред што још не беше сређено. Јован се прислонио уз једну преграду и посматра, замишљен, овај живот. Недалеко од њега играху се четворо дечице неке Црногорке, која их од Бара вођаше пут Солуна. Иде, небошка, да полечи једну ћерчицу. Старац их је гледао веселе, како се играју. Синчић му је нарочито био прирастао за срце, кад га је посматрао, како усхитно поскакује и хвата се коме војнику за нож, или кад дотрчи до топа, да га помилује. Гледао их је, па је живо представљао у души својој дечицу свога Аце и своју децу, док му бејаху још нејачка. Па онда му паде поглед тамо у пристаниште, где се искрцаваху људи седамнаестога пука, који хитаху Скадру у опсаду; гледао је, како промичу барке и чамци, натоварени српским ратни-

цима, који се шале, смеју и певају! Отуд опет долећу празне барке, пуне се, и одлазе, да однесу и изруче свој терет на обалу, онај мали кеј у синђинском пристаништу. Шест је оних великих грдосија унутра, у заливу. Са њих скидају терет и преносе на суво. Две су још испред лађе, са које је Јован разгледао овај чудни живот, једва кад виђен у овом пристаништу!

— Никад им краја, поднаредниче! Ено још једне лађе са војском! Гледај је оздо, како са мора долази и завија! Дим јој куља густ, црна је и више оџака има! — рече каплар, што стајаше подаље од топа, на који се беше наслонио младолики Вукашин, поднаредник, лепа правилног лика, висока чела, бистра погледа и као млеком подливена бела лица.

— То је девета одјутрос! — рече он, и не размишљајући много, кад баци поглед тамо, куд га је упућивао каплар и камо и сви остали упреше своје погледе.

— Али иде брзо! — рече Јован.

— Право кажеш, чича; нешто сувише брзо иде! — прихвати Вукашин и усправи се и стаде поред свога топа, а очи беше упро поред оних двеју лађа што бејаху још испред њих и не имађаху досад када да уђу дубље у пристаниште, стојећи ту од обале до близу хиљаду и две стотине метара.

— Поднаредниче! Одмах искрцајте два топа са лађе барком на обалу, а два нека остану на лађи. Примиче се „Хамидија“. Имаћемо окршаја! — викну, као без душе, командир Вукашинов оздо из чамца испод лађе, па се врати свом брзином натраг ка обали.

— Хамидија! — тргоше се сви на лађином крову. Наста мала забуна. Госпођа, што бејаше уз децу, покупи их све четворо, синчића и три девојчице, и уђе у своју ћелијицу, затворивши за собом врата.

Старац Јован се примаче ближе поређаним топовима, ставши нешто у страну, да не би сметао момчадији, која је са Вукашином скидала два топа у барку, и муницију, да би што више спасли од пропасти, ако би се већ морало гинути. Али Јован не оста мирно стојећи, примаче се и он и стаде помагати и додавати. А радило се ту брзином самога ветра што је поред њих и преко њих беснео. Шест лађа, из којих се увелико истоваривало људство и ствари, примакоше се још више према обали и зарише се у подводни муљ на својих триестак метара од обале. Оне две испред њих се спремаху, да и оне крену за њима. И на њима се види јасно ужурбаност, као и овде.

Капетан лађе, којег је затекао глас овај о Хамидији на његову месту, потврдио је, иза посматрања дурбином, да се збиља Хамидија примиче. Узнемирен је, види му се јасно. Пустио је својој Трифилији на вољу, да запишти и даде знак беде што јој прети, као и оне две њене сестре испред ње. Ужурбаност је и узнемиреност код свију. Узму људи једну ствар, да је понесу према барци, пођу, не спусте је и врате је опет натраг. Само је Вукашин хладан као стена и довикује: брзо, брзо, али хладнокрвно, ништа нам не може!.. И старац Јован прихваћа коју ствар и преноси је хладно, као да што преноси у својој авлији, на дрвљанику тамо у Ч.

— Заокреће се! — рече неко, а лепо се видело, како се Хамидија, на улазу у пристаниште, на три хиљаде метара од њих, окрену према њима насатице и како у тај мах севну на њој и посукта сур дим, а једну од лађа испред њих засу велики стуб воде, који је препљусну и чу се тежак топовски пуцањ са потмулим одјеком у луци.

Страховита слика даде се посматраоцима овог

ужасног призора. Са обе лађе у трен ока видео си људске прилике, где се бацаху са крова обеју лађа у море, тражећи спас пливањем. То бејаху махом морнари. Исто учинише, за тили часак из тога, и морнари са ове лађе. У оним обема лађама завладало је право очајање. У једној је била једна чета пешадије. Спуштене су барке и свуда су се спуштали у њих низ жичне пајване један преко другог у дивљем страху очајника, који тражи спас своме животу, па у томе уништава и свој живот и живот брата свога. Ко је доспео мимо барку у воду, у дубљину за њ невиђену, тај није више уживао дневне светлости нити се икад више плашио ноћнога мрака. У другој лађи не беше људи, они беху већ искрцани. Хамидија је сипала свој бес на обе те лађе и није престајала.

Чим је полетео први метак са Хамидије, на крову лађе, где бејаше Јован, наста тајац. Вукашин прискочи к своме топу, намести га и нанишани на даљину од три тисуће метара, опали, па погледа, где ће ударити.

— Додајите муницију! — говорио је Вукашин и нишанио поново, удесивши на три хиљаде и две стотине метара, опали и — добро се видело — подеси је по средини трупа.

Неколицина војника отварали су нагло сандуке и вадили муницију и додавали је, али најбржи и најмирнији међу њима био је Јован. Он не престајаше и ни за тренутак не застаде, ни онда, кад Хамидија остави оне две лађе што бејаху испред њих и које је она најпре стала обасипати својим гневом, па осу на Трифилију и погоди је у два маха.

— Спасавајте се, браћо, запали се наша муниција у доњем магацину! — викну неко, видевши дим, што је посуктао од експлодиране гранате.

Војници се полелујаше. Једни, добри пливачи, по-

скакаше у воду, други дрешијаху чамце, пуштаху их у воду и скакаху у њих, трећи спуштаху даске и на њима испливаваху ка обали. И сам машиниста излети и скочи са лађе, да нађе спас пливањем, али у тај мах удари једна граната баш поред њега, те га избаци грдни талас као перце у вис, па опет зарони у своју утробу.

— Храбро јунаци!.. Натраг!.. Муницију дајте!.. Не будите кукавице!.. Држите се, као чика-Јован, храбро.. муницију дајте! — викао је Вукашин и непрестано сипао гвожђе на Хамидију из свога топића, а старац Јован, миран и достојанствен, беше узањ, не престајаше, већ отвараше сандуке и додаваше муницију.

— Муницију дајте! — дерао се поднаредник избезумљеним војницима.

— Повише, синко, повише! — чу се глас Јованов.

— Ево, овако!.. Ха! — осмехну се поднаредник, а на Хамидији суну дим по мостовима.

Добро се видело, да је на Хамидији један оџак размрскан. Вукашин је убрзао паљбу. На ову брзу ватру Хамидија стаде узмицати и ускоро замаче за благо уздигнути гребен до пристаништа, бацајући сад опет свој гнев на оне две лађе што бејаху испред лађе, на којој је Јован помагао Вукашину да изводи чудо невиђено, да морска ратна грдосија устукне испред лаког брдског топа, али уз који беше несаломљиво срце српског тобџије!

Њих двојица су застали. Јован је брисао зној, а и Вукашин. Заморили су се били од брзога рада. Неколицина постиђених војника прискочише им и стајаху на белези.

— Петре! Умаче нам са мејдана.. хватајмо је! На катарку, јуначе! — повикну Вукашин редову Петру, који је био, оно у највећој забуни, одскочио од свога посла за трен ока, па се одмах повратио,

видевши Јована, где неустрашљиво помаже његовом јуначком поднареднику.

— Разумем, поднаредниче! — рече Петар и стаде се верати уз катарку, као веверица.

— Правац оно дрво улево, само повећај даљину! — виче Петар са врха катарке.

— Је ли добро? — пита Јован, чим Вукашин окину.

— Повећај даљину! — чу се озго глас.

— Сад?

— Врло добро, оспи брзу паљбу! — погледа Петар са катарке.

— Брже, брже! Што више муниције! — виче поднаредник и непрестано сипа ватру.

Сад је већ био прискочио и други поднаредник са још нешто задржане и прикупљене момчадије. Но старац Јован је чинио напоре и довлачио за других троје.

— Прекини паљбу! Побеже Хамидија! — разлегаше се озго са катарке глас Петров.

— Хвала Богу и Богородици! — усправи се Јован, приђе к Вукашину и загрли га, па се окрену и пољуби његов топ.

— Место гроба мога Младена да пољубим тебе, што избави смрти толике синове мога рода! — изусти старац, а руком је брисао сузе.

— А где ти је погинуо син, чико?

— Ту горе, пред Скадром, сине?

— Лака му српска земља!

— Нек му је лака! — уздахну старац.

* *
*

— Хвала Богу, Јело! Нисмо ми сами!.. Само што их пропаде пред мојим очима у морским таласима, кад поскакаше од страха у воду, од оне морске аждаје Хамидије! А шта би их још про-

пало, да нам сам Бог не посла оног храброг Лозовичанина, који се сиграше са својим топом, као ветар са сламчицом, помичући и намештајући га сам! — говорио је Јован Јели у Ч., тешећи је за Младена.

— Нек је жив мајци! — уздахну Јела. — А и ти бејаше уза њ?

— Да!.. Мољах се Богу на топу, кад не могах на гробу нашег сина. За спас друге деце и за част Отаџбине мољах Му се.

— И услишио је твоју молбу!

— Услишио је!.. А да си само могла видети оне сретне сузе радоснице једне мајке, којим је обасипала Вукашина, кад нестаде Хамидије. Уза њу је стајало њене безазлене четворо деце...

— Сретна је са сузама њеним! — уздахну Јела.

Заћутали су.

Псача 16-VI-1913.

IV

Новац да се пошље поштом! *

Тамо, одмах до ритова што су се дали у недоглед од Дунава на исток, и горе око Тамиша, има велико село. Ми бисмо га већ одавно прозвали варошицом. Велико је, богато и — српско. У њему се србовало одискони, као и мал'не у свима банатскам селима, на свој начин. Успомене на старо Српство, на Марка и Лазара, и код њих су ишле од уста до уста, предањем са оца на сина, са матере на кћер. Та их је школа васпитала и онда, кад су к њима долазиле поједине породице, као досељеници, отуд из старе Србије,јер овде је Србин вио своје гнездо од памтивека, још у сретно доба доброга краља Матеје. Та иста школа их је истицала и за времена Пере Сегединца, она их је гордила и бурне године Мађарске Буне, она их одржава и у ново доба, откад им не даду у цркви крстити, нити венчати, па ни опевати по старом српском обичају, него, тамо они, крштавају у Општини без крста, венчавају без попа, а и сахрањују без божјег благослова, откада од Стеве граде Иштвана, од Нике Миклоша, од Јоце Јаноша и од Душана Дежеа!

Велико је то село. А кад станеш код цркве, па по-

---

* Веран поступак мађарских власти са дивном родољупком Милом Притином из Опова, којој је мађарска светина почупала с главе косу и израњавила је, кад је вучена у Сегедин са браћом Пајом и Каменком Јовановићем, који су своје родољубље и животом платили.

гледаш шором ма у ком правцу, као кад би гледао са средине крста, види се, како је пукла равница у недоглед и од последњих кућа губи ти се доглед у даљини опет у неизмерну даљину. А куће обичне, махом беле, окречене, већином покривене црепом, али још их је доста и трском! Много је ту и лепих зграда, и трговачких и приватних, махом људи, што живе онако, вукући само приходе од имања, што бисмо их ми назвали, дембела! Ту је и лепа зграда школска, и читаоница, чак и Банка, општинска лепа кућа итд!...

Последњих година, нажалост, није било у овом селу оне једнодушности, што је у њему царовала, рецимо, у почетку уставне ере, кад је Србин био осетио опасност, па се збио у гомилу ради заједничке одбране. Временом су се ти људи навикли на ту опасност, против које су се борили. Досадила им била и узалудна борба, па се поцепали међу собом на партије. Да их питаш, зашто су то радили, ни сами ти не би знали рећи! Тек, свакојако, то је било на штету и опшу, а и појединих у селу, ако не узмете у обзир поједине изузетке, који су трчали за партијом због своје личне користи! А било је и тога. Зато имађаше у селу и узајмне мржње. Но то не треба да нас изненади у овом селу. Ту је мало кривице ових добродушних сељана. Има тога и у свим осталим српским селима, и тамо и амо; али за то је најмање криво село! Криви су себични разлози партијских вођа и њихови обзири. А шта ћете? Тако је захтевало, ваљда, наше развиће! То је као и у животу појединаца! Захвати га често незгодан талас; али, на крају крајева, његова снажна воља га избаци у обезбеђено пристаниште! И то му је и поука, само ако је кадар и из беде извући наук!..

Но у овом нашем селу се и радило. Радило се

понегде и паметно. Било је места, са којих су полетале варнице што су шириле поуздање.

Кад пођеш од цркве, па савијеш у један сокак и удариш њиме, пашће ти ускоро у очи, на ћошку нове улице, велика приземна кућа са прозорима, и у правцу ове улице, којом идеш, и оне, што је пресеца, са великом капијом за кола у велико двориште из ове попречне улице и са малим капиџиком до ње.

На самом ћошку је улаз у велики дућан, пун ствари што их селу треба. Ту ти је вунице и свилених марама, и игала и плетећих и шиваћих, и свилена платна за хаљине и поркета и цица, и шећера и кафе, и сапуна миришљива и у лепим хартијама увијена, и у комадима, обичног за прање, и четака за коње, и мотика и ексера, и свега, свега, што сељанка или сељак заиште, чак и бркомаза и коломаза!

Чији је то дућан?

То је дућан ћир-Мите Ђорђевића. Њега, истина, нећеш увек затећи у дућану. Час је у Панчеву послом, или у пољу да обиђе усеве, или код солгабирова да сврши неки посао, или у Вршцу да види нешто у конзисторији, или је на путу у Пешти, у Бечкереку, Београду, па чак и у Букурешту. Са свију страна се враћа задовољан, добре воље и пун приповедања о људима, с којима се видео. Њему су они сви „добри“ пријатељи. И солгабиров и жупан, и председник Задруге, и председник Ваћевине, и онај или овај трговац или господин, с којим се он кадгод, где му било, видео или, можда, само једну реч проговорио! О сваком би он рекао, кад би о њему приповедао, као узгред, „мој добар пријатељ“. А зашто је он то чинио? Да није, да се хвалише? Не, није, баш никако! То је он чинио само зато, што је он у души врло добар, што свакога искрено воли, па мисли, да и тај њега воли. Није он правио разлике ни између Срба и Несрба, кад је реч о вољењу или

мржњи. Само, кад би осетио, да се Србима чини неправда, рекао би: „Знаш, беђари једни, хоће да нас упропасте; али не могу они нама ништа!“

А дућан му је ипак ишао прилично, баш да речнем, добро. Па како то, кад је он готово увек ван њега?.. Како? Није ни чудо, кад му је жена и добротом и вредноћом узорна.

— Богати, Мито, ти опет улазиш у тај посао!? Знаш, да си на њем штетовао пре три године?! Држимо се ми дућана! — рекла му је она ту скоро једанпут.

— Ни бриге те, душице; сад ће бити лакше, са мном је и солгабиров, само се за то не зна, а он је мој добар пријатељ! — рече јој.

— Та мани ми ти те твоје пријатеље! Ђаволу нек је солгабиров пријатељ, не теби! — љутну се она.

— Немој, немој, видећеш ти! — утеши је он.

Но душа радње је његова ћерка, најстарије њихово дете, живахно, увек насмејано, плаве косе, модрих као небо очију, свежа, румена као млеком подливена лица! Увек мила, окретна и љубазна и са малом прљавом девојчицом сељанчицом, што дође да купи за потуру жигица или шећера, као и са умусаним малишаном, распасаним дечком, који еј, и босоног и гологлав, долетео да купи дувана оцу за лулу или што друго, као и са намирисаном и набељеном сељанком, младом или девојком, или са немарно обученом, у лицу смежураном средњевеком ратарком, што би дошле да пазаре сапуна, помаде од љубичице, или шећера, или што друго за кућу. Она је имала вавек лепу реч и за распасе сељаке, у кошуљи и гаћама, са шеширом на глави, што долажаху да што купе у дућану!..

Како би ко наишао, она би водила оваке или сличне разговоре:

— Шта ти раде деца?.. Била ми је јуче Мица, па

ти је била неумивена! Зашто је не умијеш?: — рекла би којој снаши.

— Зашто се толико белиш?!.. Јеси ли видела снашу Јулу, што баш сад оде?! Видиш ли је, како је смежурана као оскоруша. А знаш, зашто? Зато, што се цмакало толико! А штета је.. она је још млада! — рекла би другој.

— Што мораш ти да купујеш баш свилу за хаљину?!.. Зар не би био леп овај циц? Гледај, само како је овај узорак леп! Па онда, гле, ово изгледа као свила! Што да бацаш новац?! — поучавала би трећу.

— Шта ће ти та помада?!.. Ниси, хвала Богу, крастава. Сапун и вода најлепше одржавају свежину коже. Маст се меће на кожу само кад устреба, а то би било, не дај Боже, кад би ти лекар морао наредити! — световала би опет коју.

— Зашто није дошла Мила, да јој покажем онај вез и оно рупичање што сам јој обећала, а и како се кроји?! А могла би јој и нешто прочитати! Она ји обећала, да ће ми данас доћи. Добро Вам је она дете: она воли да све научи! — рекла би оној домаћици испрекопута.

Или би говорила с којим сељаком — шапатом

— Знаш чика-Ђуро, или како би се звао, има у „Србобрану“ нешто лепо! Дођи и поведи још кога ти знаш, па ћу вам читати, знаш тамо унутра! Дошао је „Привредник“, и „Браник“, и „Српско Коло“, а имам и „слаткиша“! — говорила је она коме сељаку, што би ушао, да купи нож, рогуље или који ексер, или мало коломаза.

— Добро, добро, доћи ћемо око два сата, или кад се смркне. Ти знаш, ми волимо „слаткише“; а јесу ли нови? — обрадовао би се он.

— Нови, нови! Послао ми Дача!*) — рекла би она.

*) Жика Дачић.

Слаткишима су звали новине и народне књижице и друге лепе стварчице из Београда.

Тако је, ето, она, госпођица Емилија, трговала!.. А она је била са собом задовољна!..

— Шта да радим? Ваљда што и други!? Да само чекам, да ми донесу коју круну!? Боље је овако! Нека им не буде жао ни за потуру, коју оставе код мене! Зашто да их не поучим? А ко ће, ако нећемо ми, који смо сваки дан са њима? Да их, ваљда, пустимо, да забораве, шта су! О, не, то не сме бити!.. Ово је красан свет! Само му треба отворити очи и учити га. Они ће бити добар камен у великој згради Србинове куће! Зато и ја волим њих!.. Да, учићу их увек истини, правој српској истини, па истини и у раду, и у моралу, и у друштву, у свему! — размишљала је она.

И долазили су к њој радо, и да што купе, и да што науче, и да што дознају, и да чују новости... Уђе тако сељак у дућан, па се обзире, да ли има још кога, сем насмејане „фрајлице". Она би скочила као веверица!

— О, чика-Стево, које добро?

— Ето, дајте ми српске школске жигице! — искао би он и обзирао се још једнако, да ли нема кога близу и да ли ко не прислушкује и, помећући на тезгу из старог умашћеног буђелара дваест филира, да би се што дуже задржао због мењања, пита, штрцнувши житку пљувачку кроз зубе:

— А шта раде наши?

— Добро је, чика-Стево, увек мисле на нас!

— Е, нека, хвала Богу! — засветлео би он у лицу.

— А шта ради Дача?

— Учи народ добру и напредовању.

— Нека, Богу хвала!

— А кад ћеш нам опет читати?

— Кад хоћете, дођите! Ви знате, тамо на капицик, па у ходник! Можете и са мотиком или секиром на рамену, нека мисле да идете на рад!

— Па и јесте рад!

— Разуме се, да јесте.

— Их, госино му тане, само да не умрем, док не видим, шта знам!

— Видећеш ти, видети!

— Е, баш си ти... мани... какав попа?! — говорио би он при поласку.

— Поздрави снаш' Јуцу и нека дође Пела, да јој покажем оно! — говорила би она за њим, кад би он био већ преко прага.

Такав или сличан разговор вођен је често, врло често, у њиховом дућану, готово увек, кад би се год десио само један са њоме у дућану... А кад их беше више, ни да би рекли што!.. Или, кад би били тако у разговору, па би ушао ко, одмах би окренули разговор на друго што.

Тако једанпут окренуше овакав разговор.

— Какве су ти то машине?.. Неће да пале! — рече Стева, тек да што рекне.

— Како да не пале, човече божји?! Само притисни добро, кад палиш! — одговори му она.

— Е, хајде, да видим! — надовеза он немарно и изађе.

— Ако и не пале, нисам их ја правила! — говорила је она, гледајући у пандура што је био ушао, те су они окренули такав разговор, паослови њега:

— А шта Ви желите?

— Послао ме натарош, да му пошљете какве новине! — одговори јој пандур.

— Новине?.. Па ја немам других, само „Привредник“ и Браник“, да, и Србобран“ и Српско Коло“, а сад су код госпође Милеве, па ће му их она послати, рекла сам јој.

— Он вели, неке испрека!

— Испрека?.. Нема, кажи му! Откуда мени испрека.?!

—Добро, казаћу!.. Збогом! — окрете се он и изађе.

То је било некако усред најбучније спреме за рат, о нашој мобилизацији.

— Да ли је дознао, обешењак један? Шта марим ја, нека је и дознао!.. Или он то само тако мисли, да ја имам што?.. Дала бих радо сваком; али нећу овако! Да је дошао сам, и да му дадем! Али овако по поруци нећу, не дам. А и што да му дам? Чиновник је он, а сви чиновници су њихови, не верујем ја њима. Оно, можда се и у њему распламтео жар српске душе, који је тињао под пепелом сагорелих нада српске Војводине! Али ко га зна? Нећу! — размишљала је Емилија, кад је пандур изашао, а она остала у дућану, ставши иза тезге, па се ослонивши повијеним шакама на њу.

Емилија је тако стајала и гледала далеко, неодређено, па заронила у мислима у скору беду и невољу, коју носи рат са собом. Наједаред се осмехну и стаде руке трљати, подижући у вис оба рамена грчевито и увлачећи исто тако грчевито ваздух у себе. Онда се окрену, да пође у стан што је одмах иза дућана и, одмахнувши десном руком, узвикну:

— Мора Србин победити!..

Ушла је у стан, села за сто тако да је била лицем окренута према дућану, ако ко уђе у дућан или му се стане примицати, да га види. Узела је ђерђев и метнула га преда се: ради сестри од стрица у Београду леп вез! Помаче ђерђев, погледа кроз врата и виде, где улицом пролази један сељак. Он иде улицом замишљен. И он је био малопре у дућану. И он ју је питао, кад ће им читати „слаткиша“? Она се замисли.

— Доћи ће, знам, и он и остали! .. Ја не знам, просто уживам с тим светом. Они ме, видим, разумеју. Већег задовољства не тражим... Него, кад дођу. Да ли да им читам као и досад? Они воле то, истина је, а сад имам лепих стварчица! Него, чини ми се —мислила сам већ о томе — сад бих требало да их спремам некако и за рат! Да га боље разумеју!.. Да, требала бих! А како ћу?.. Немам згодних књижица!.. Него, ништа, говорићу им!.. Дабоме!.. Али како?.. Да размислим! Ах, врло добро, имам Карићеву карту српских земаља! Баш добро! То је врло добро. То ћу им говорити! А они ће то волети! — мислила је она.

У тај мах зазвони звонце на дућанским вратима и у дућан уђе котло-крпа са котуром жице и плеханим плочама и с неколико округлих мишоловака о рамену. Емилија скочи, уђе у дућан и дочека га.

— Здраво брате Словаче! Шта раде сва Словачка браћа наша? — смејала се она љупко, говорећи му ове речи.

— Мате цо крпат?

— Нема ништа, брате. Купићу ти, ето, једну мишоловку; ево ти новац, триест филира! — вадила је она новац из чекмецета и пружила му га, а он је скинуо сав свој нарамак и скидао са жице једну мишоловку.

— Шта ти ради твоја Њитра? — питала га је она.

— Моја матка, моја Њитра!? — погледа је он и уздахну, а две три сузе му се скотрљаше низ лице.

Поподне истога дана било је у ходнику до предсобља, у стану иза дућана, неколико сељака. Ту је био и чика-Стева. Сваки је имао уза се који секиру, који мотику. Држе је уза се. Надвили се на подугачак сто, по којем је простртa карта српских земаља, па гледају у њу и занемили, само пазе, шта

им „ фрајлица“ говори, а она им показује прстом, где је Панчево, где Вршац, где Земун, где Београд, где Нови Сад, Загреб, Љубљана, Дубровник, Сарајево, Скопље, Софија, Скадар, Ниш, Видин, Призрен, итд. итд. редом.

— Е, па лепо .. то је све близу! — рече газда Јоца.

— Па да! Овде на хартији је близу, али онако, кад треба поћи, баш и није тако близу! Ово је овде само да видиш, у ком правцу је које место, а можеш и прорачунати, колико је далеко! Ево, на прилику, ти знаш, колико имаш ићи од Панчева до Вршца, био си тамо, а ево, гле, овде на карти, колико је далеко. Знаш, колико је и до Бечкерека! Па сад, ево, видиш, онда можеш мислити и колико је одавде до Београда, или од Београда до Ниша, или од Врања до Скопља!

— Далеко је до Скопља!.. А да ли ће Србијанци узети чак и Скопље? — питао је он.

— Дабоме! И још даље! Они ће временом узети све ово! — Показивала је она по карти.

— Све! .. Па зашто временом? Зашто не узму сада, одмах?

— Полако, чика-Јоцо! Тиха вода брегове рони!

— А што велиш, да је и Загреб наш? Па тамо су Рвати, шокци! — рече чика-Стева.

— Па шта?! Они говоре као и ми!

— Али се не крсте као и ми!?

— Брат је мио, ма које вере био!.

— Оно, да јест.. јест! — махао је главом чика-Стева, као у недоумици.

— Јест, јест, чика-Стево!

— Па не кажем ја ништа!

— А у Љубљани су Крањци!? Мој син је тамо служио војску! — рече газда-Ђура.

— Да, Крањци! Тако их зову, као и нас Банаћа-

нима. Ми јесмо Банаћани, али зато смо ипак Срби, а они су нам у Љубљани браћа, као и Бугари!

— Оно, Бугари и јесу! Крсте се као и ми! — рече чика-Јоца.

— И крсте, брате, и говоре лепо, сасвим се споразумевамо!

— Но, хвала Богу, онда је то све српско! — показивао је по карти руком газда-Пера.

— Све, све, газда-Перо.

— А куда би ишла сада наша војска? Покажи нам, молим те! — хтео је знати чика-Стева.

— Е, па, ево, овуда. Од Врање и Ристовца и овамо од Прокупља, од Ужица, па свуда овуда, да узме Нови Пазар, Санџак, Косово, целу Стару Србију, и још тамо доле!

— Их, брате!.. Па кад ће већ да иду? — чу се као у глас од њих неколицине.

— Изгледа, кроз који дан.

— Хвала Богу!

— А да не издаду Грци или Бугари?! — прибојавао се газда-Пера.

— Неће! Сви ће они заједно, говорила сам вам пре. А, брате, и да неће, главно је, да су ту Србијанци и Црногорци! Они ће већ израдити што треба.

— Их, брате! — излазило им је нехотице из уста која су била опточена задовољством и срећом.

После им је и читала „слаткиша“ које су они у сласт гутали, па су онда, најпосле, изишли и отишли кући. Напред је ишао Стева и смехуљио се. Преко рамена је носио мотику. Изгледало је, као да иде с рада, задовољан у души. Остали су ишли који за њим који по страни. Ћутали су. Сваки је премишљао у себи што су данас чули и што научили.

— Ала би то било лепо кад бисмо и ми ишли са Србијанцима! И лакше би им било! — премишљао је један.

— Их, брате, да хоће одмах да узму све! — мислио је други.

— Само нека им Бог помогне! — прекрсти се један, онако ћутећки, идући улицом.

— Та како да није!.. Хоће они!.. Та Србин све може!.. Шта је било само за време буне!.. Па тек кад су они дошли! Запамтили су Србијанце! — пребирао је у себи и по нешто полугласно говорио Стева.

Долазили су они и опет. Нарочито, откада се стало увелико спремати за рат и откада су наши прешли границу, навраћали су се сваки дан. Божанствена је била она слика око стола у ходнику из авлије ћир-Митине. Начечили се људи око стола и надвили над карту, а „фрајлица" им показује, где су већ сада наши, камо су стигли, као што у новинама пише, па би забола пчиоду у карту, докле су стигли, да се по идућим гласовима види, колико су опет заузели. А на њиховим лицима могао си гледати срећу, што се и они зову Србима!

— Кажем ја теби, нема над Србина никога више! — рекао би који.

— Па зар би они зазирали од нас, да то није тако? — додао би му други.

Једнога дана опет су били тако и гледали, где су наши. Повела се реч и о помагању рањеницима.

— Како би било, да скупите код појединих, колико ко може, па ћу ја однети? — рећи ће им Емилија.

— Па како не би?! Хоћемо, дабоме! — говорили су сви у глас.

Већ сутрадан су донели неколико стотина круна, па су је замолили, да одмах сутра пређе преко у Београд и да однесе, куда треба, те, кад се врати, донеће им лепих гласова! Баш су је лепо молили...

— Ићи ћу, зашто не?.. И саму ме копка, шта

се тамо ради? Бадава, кад тамо изађем из лађе као да сам на сунце стала! Учини ми се чисто, као да и од мене полете сунчани зраци!.. Идем!.. Како да не идем?!.. А они? И они би, да могу! Сви редом! Но, кад знају, да ћу ја ићи, лакше им је. Знам, кад ме виде, кад дођем испрека, онда им је све на мени мило. И прашину на ципелама ми поштују, диве јој се, кад је из Србије! Идем, па, кад се вратим, причаћу им онда о рањеницима, о свему! А они ће не слушати, него гутати сваку реч, што им будем рекла, знам ја то! — говорила је она сама са собом, кад су отишли.

Емилија је већ сутрадан била у Београду. Предала је прилог свој и својих људи, па се онда опет, после неколико дана, вратила натраг. Видела је муке при прелазу. Већ на паробродској станици у П. хтели су је задржати, јер наведоше, да не може сама путовати у Београд. Срећом десио се са њоме и отац, па је пошао и он са њоме.

— Али, ако је оставите, бићете кажњени, и она и Ви! — говорили су му гордо полицајци.

Добро је још што нису знали, зашто она управо иде у Београд, јер је зацело не би онда пустили.

— Она мора тамо остати, јер има да пломбује зубе! — говорио им је отац љутито.

— Не сме! — говорили су му.

— Где то стоји? — обрецну се он.

— Остави их! — повуче га она за рукав.

Ћир-Мита је отпратио кћер до Београда; али из лађе није ни излазио. Предао јој је пасош, а он је отишао даље у Земун, па се вратио кући. Док су још били заједно на лађи, она је стала и окренула се лицем према Србији, па гледала нетремице у Српску обалу. Размишљала је о њиховој лудости.

— Глупи су као ноћ!.. Да они не даду мени ићи самој у Србију! То је само зато, да не идем!

Ма прешла бих, да знам, да ће ме вешати!.. Ах, нека, доћи ће и њима крај! Доћи ће он! — мислила је она у тај мах.

У Београду је обишла све болнице. Предала је прилоге. Нагледала се рањеника и наразговарала се са њима! Не знађаше, да ли су је више занели сељаци или варошани рањеници, редови или официри! Свуда, свуда патријотски херојизам! Сва је блажена била.

— Не марим, да ме убију, само кад сам ово доживела и видела! Нека ме затворе! Ох, баш бих и волела да почну што! Шегачићу се са њима! — размишљала је она, спуштајућу се од Калимегдана на савско пристаниште за лађу.

При повратку задржали су Емилију на агенцији у полицији. Стали су је испитивати и саслушавати: зашто је ишла у Београд; како је смела ићи сама; шта је тамо радила; с ким се све састајала и, најпосле, да није носила какве прилоге?

— Па јесам! Па шта? — рекла им је кад јој је било прекипело.

— Шта сте носили?

— Новац за рањенике!

— Од кога сте га добили?

— Носила сам свој прилог!

— Не, и од других сте носили?!

— То ми није познато!

— Реците, ко је прилагао, па ћемо Вас пустити кући!

— Нико!.. А хоћете ли ме пустити или не, свеједно ми је. Ако сам што скривила, не морате!

— Дакле нећете да кажете?

— Немам шта да вам казујем!

— Добро, онда не можете кући.

— Не марим! Не мора бити!

И збиља, задржали би је били, да се не заузеше

неки познаници, а и ћир-Мита је био стигао, да је дочека, с колима, као што је било уговорено. Посредовањем код капетаније једва је пуштена кући, али су пријаву послали солгабировату.

Тек што су они стигли кући, јавили су, да ће из солгабировата доћи да је саслушају.

— Врло добро! Тако и хоћу! То сам и желела! Баш са њима да се прошегачим! Да хоће баш солга сам да дође! Да хоће.. запамтио би Емилију! — ликовала је она.

И, збиља, дошао је сам солга са писаром, да је саслуша у њиховој кући. Зачудо, имао је неког обзира! Кад су стигли, она је била врло раздрагана.

— Hát kisaszonyom, micsoda az? (дакле, госпођице, шта је то?), — почео је солга.

— Не знам ја мађарски! — говорила је Емилија, мада је знала изврсно и говорити и писати њиховим језиком, јер је у Пешти свршавала школе.

— Dehogy nem?! (Како да не?!)

— Не знам, не знам; питајте ме српски! Ви сте у српској кући и испитујете Српкињу!

— De törvény nevében!? (Али у име закона ?) — поцрвенео је он.

— Не знам, кажем Вам! Дајте ми тумача, ако нећете Ви да говорите српски, а знате! Кад умете други пут српски да ми се удварате, зашто да ме српски и не испитујете?

— De édes kisaszonyom! (Али слатка госпођице!) — трудио се он да је сломије.

— Не знам, кад Вам кажем! — наљути се она.

— Па добро, госпођице, питаћу Вас српски, само одговорите ми све што Вас будем питао! — рече солга поражен.

— Добро, одговараћу Вам на све, како будем знала.

— Оптужују Вас, да сте били у Београду?

— Јесам, била сам, па шта? Нисам ништа згрешила, имала сам и пасош!

— Али били сте сами!

— Па ја нисам више дете, да ме водају за руку! Ваљда ја знам и сама да пазим на се?

— Ма лепо!.. Али су Вам на полицији забранили да идете сами!?

— Рекли су, али, што рекне којекакав жаца, то ваљда није закон!

— Ко је то жаца?

— Човек!

— Хм!.. Па не сме се, госпођице, радити против наредаба власти.

— Ја нисам ништа ни радила против наредаба власти! А ваљда ћеф појединаца није закон!?

— Па није то њихов ћеф!

— Нечији јесте! И, ма чији да је, луд је!

— А што сте били у Београду?

— Да пломбирам зубе и да видим лепу варош!

— И да носите прилоге за србијанске рањенике?

— Па шта је то тако страшно?.. Носила сам, па шта? Цео свет прилаже „Црвеном Крсту“, па зашто не бисмо и ми?!

— Јесте, прилаже; али треба прилагати обема зараћеним странама! Ви сте носили само за Србе?

— Јесте, само за Србе.

— А зашто нисте и за Турке?

— Но, хвала Богу, ваљда нећемо још и то!? То, уосталом, нека чине њихова браћа! Ето чинићете Ви!

— То не смете тако радити!

— Е, не смем да! Као бојаги, зашто не?.. Још ћу питати, коме ћу своје паре дати!

— Паре?... То сте у Београду научили?

— Да, паре, новац, како хоћете, све је српски, а најглавније је, што су паре српске!

— Не сме се то тако, госпођице! Жао ми је, али то је кажњиво!

— Не знам, по ком закону! Још ћете забрањи-

вати и рад око милосрђа! Лепа култура! Па ћете такав рад и кажњавати! Пробајте! Мало је бруке за нашу домовину!

— Не брините се Ви за њену бруку!.. Него Ви сте скупљали тај новац?

— Нисам! Давала сам ја, а давали су и други.

— Који су дали?

— Не сећам се.

— Како да се не сећате?!

— Заборавила сам.

— Па сетите се ма кога!

— Не знам.

— Нећете да кажете?

— Не знам.

— То је кажњиво!

— Изволите!

— То је, госпођице, за ме невоља!

— Брига мене!

— Жао ми је, госпођице!

— И мени је!

Отишао је, и још истога дана звата је она у солгабироват, да јој се саопшти пресуда. Отишла је са оцем заједно.

— Ха! Што сам га наједила! Огишао је, видело му се, сав љут! Мислио је, да ћу га молити! Неће то доживети од Емилије! Бар да ме осуди на затвор, волела бих, да им пуца брука како трпају женске у затвор што прилажу рањеницима! Неће они то, они су кукавице, подлаци, они ће новчану глобу, знам ја, а штета! Покушаћу да му доскочим! — мислила је Емилија успут, па се насмеја.

— Ти си весела? Не једи те што морамо тамо? — запита је отац.

— Што? То је твој добар пријатељ!

— Па и јесте!.. Неће он ништа предузимати против мене! Видећеш!

— Он!? Сувише ти њих мало знаш! Да ниси Србин, дабоме да не би!..

Стигли су и одмах су их пустили унутра. Емилију је то изненадило, па је помислила да отац имађаше право кад је оно онако успут говорио.

— Госпођице, Ви се осуђујете у име закона на две стотине круна новчане глобе што сте купили без дозволе прилоге за рањенике туђе државе. Казна је тако мала само зато што се имало на уму да сте досад били увек исправног владања! — говорио је солга мађарски.

— Не разумем шта кажете. Молим да ми се то каже српски.

Рекоше јој.

— Хвала Вам лепо; али ја немам откуд да платим. Ја немам никакве плате, ја сам само шегрт у радњи мога оца.

— Па нека плати он!

— А, ја то нећу!?

— Е, па онда би морали одлежати двадесет дана То ваљда тек нећете?!

— А што да нећу!?

— Молим суд да не кажњава моју кћер! Она, управо није ништа крива, она је то радила по мојој заповести! — уплете се Ћир-Мита у говор, хотећи скинути казну са кћери.

— А, по Вашој заповести?.. Да није она купила за црвени месец? — питаше солга, хотећи ваљда изменити ову изјаву, да би могао изменити пресуду.

— Не! Какав месец!?.. Да се прекрстим!.. За „Црвени Крст“ сам купила! — упаде Емилија у реч, бојећи се да се отац не поведе за солгиним речима.

— Тако је! — слеже Мита раменима.

— Дакле, и Ви сте њен сакривац? И Ви сте купили за Србијанце?

— Не, ја сам јој само наредио.

— Добро, онда се и Ви осуђујете у име закона да и Ви платите двеста круна за недозвољено купљење прилога за туђу земљу.

— Ја нисам купио.

— Свеједно, наредили сте!

— Ја улажем протест и за се и за њу! — говорио је Мита мирно, гледајући благим погледом солгу.

— Да се заведе! — говорио је солга писару. — А Ви сада можете ићи кући, па други пут да пазите шта радите, јер онда нећете овако олако проћи! — додао је, бацивши поглед на њих двоје као да их никада свога века није видео.

Кад су стигли кући дочекала их је мати. Рекли су јој како су прошли.

— Ето ти твој пријатељ! — рече она Мити и сви су се смејали.

— Та мани, прави су бећари! — говорио је он.

— А баш ми је ћеф, јео се жив, видело му се! — смејала се Емилија.

После две недеље саопштено им је, опет у суду, да су и виши судови одобрили солгину пресуду с тим да новац положе у току пет дана!

— Дајте ми пресуду и потврду зашто сам новац положио за се и за кћер! — говорио је ћир-Мита, залазећи десном руком у леви џеп изнутра свога капута да извади новац.

— А не! То не можете добити. Пресуда гласи да новац пошљете у току пет дана поштом у државну касу, иначе ће вам се казна подвостручити! — рече солга.

— А што ли то, Боже мој?! — питаше Мита.

— Не знам, тако морате урадити!

— Добро, да урадим тако! — гледао је он солгу.

— Тако, ћир-Мито, тако! — гледао је и солга њега.

* * *

— А не даду признанице? — смејала се у подне Емилија. — Срамота их!

— Па не би ни било пријатно да се то у културном свету прочује да забрањују и кажњавају што се купи за „Црвени Крст“! — рече отац.

— Као да се то неће рашчути! — додаде кћи.

— Маре они! Брига их! Имају они још црњих пега на лицу, а вама је мање четири стотине круна у џепу! — говорила је јетко мати.

— Нека је мање! Вреди то оне мржње, коју стварају себи таквим радом! — блажила је Емилија матер кроз смех.

Право је и рекла.

Београд 25. X. 1913.

V

Та мани име, само кад је Косово наше!

Ускомешао се свет, новине пишу о рату. Где станеш само се о том говори. И где је српског срца, оно се потреса, — сваког часа затрепери. Није то ни лако. Као божем, шта је оно Србијице?! Па и с Црном Гором?! И шта си читао по новинама о њима? Та има више од пола века да се
нарочито о првој, чује само зло, а има десетак година да је и друга пристала уз прву. Странци одмахну руком кад им се помене Српство. Па чак и наши људи већином не виде своје вредности, потцењују се и виде све црно. Често и утешне појаве претдстављају многи као појаве које излећу са последњим дахом самртника. Хладнији и далековиднији имају муке да их разувере. И лекар Недељко Вуковић размишљао је често о томе, и разбијао миш-

љења својих пријатеља, која често беху црна, кад би се повела реч о Србији и Српству.

— Често сам и сам у себи — говораше једанпут он — био за тренутак скрушен, размишљајући о свему томе, кад би ми изишле пред очи и неке збиља болесне појаве у нашем друштву које би се иначе могле олако уклонити само кад би било у управљача више спретности; али се опет сам поправим и разјасним себи природност тих појава. А оне су збиља природне, јер су последица развоја нашег друштва; но из тог развоја ће ипак на крају крајева изаћи светлост што ће обасјати наше племе и онда ће странац кад му се помене Српство скидати капу, а не одмахивати руком. То је вавек било моје веровање, а у друштву и у разговору бих увек лако за њ добио присталица. Сећам се таког једног разговора пре неколико година: — Шта можемо ми? Ништа! Ми смо осуђени на смрт, ужасну смрт постепеног умирања. Сама Србија која би требала да је жижа српске будућности претворила се у „Компаније за међусобно потпомагање и грдњу“, а сва политика се своди на кметовску столицу! — говорио је један озлојеђенко коме није упалило једно место на које је пуцао. — То и јесте узрок, што нас нико не зарезује на страни. Шта имамо? Ништа! Данас се државе цене по јачини. Да имаш макар једну стотину хиљада сигурних бајонета већ би се више водило рачуна о теби. А овако?! — рече разговорни професор и одмахну руком.

— Ми живимо у најнесрећнијем времену. У шездесетим годинама, па све до пред наш рат с Турском, била је наша интелигенција далеко срећнија, пуна полета, пуна планова и снова за срећнију народну будућност. Радо читам оно доба. Жао ми је, што нисам онда живео! — рече свештеник испрека који се нађе ту у друштву.

— Много би се усрећио! До сада би био већ под земљом као што је и већина њих из онога времена. Маштали су, па кад су се разочарали они копља у трње! То је најглупље доба наше историје. Могао би га назвати пијаним. Од великих планова заборавили су на мале ствари. Мали човек је пропадао, а пропадао је и велики. Шта су створили? Ништа! Кога су дигли? А упропастили су многе. Зато је и наступио овај назадак То је природна последица. Иза пијанства долази главобоља! — распричао се био један проповедник народног ослобођења на начелу Републиканске Самоуправе, а он је то своје веровање проповедао куд је само стигао и где је само могао.

— Оно јесте, ми све видимо црно. Србин је такав. Он је кадар да најсветлију ствар претстави црном, а црну светлом. Зар ми не зовемо црно Косово светлим? Зар је онда чудо што и светле појаве као што је Омладински покрет крсте црним?! — љутну се старији професор, иначе омиљени књижевник, који је својим оштрим пером кадар јаче убости, него што то чини оса својом жаоком.

— Дакле, дакле... којешта!.. Све би то, дакле, требало повешати!.. Кад људи гледају свој џеп!.. Мисле, ко ће бити кмет!.. И попови тргују — цркве су им дакле, дућани!.. Ја бих за све полицију; и министре бих вешао! Они само уређују општине, а не гледају, оголели народ. Брига њих!.. Којешта!.. Они само праве компаније! Зар не видите? Падају и обарају се владе кад је у питању каква концесија! Је ли то морално?.. Којешта!.. Ено вам, дакле, градње оне железничке пруге због које пада влада кад се стави питање, ко ће је правити, њени или присталице друге странке!.. Срамота, дакле... којешта! То су ми вајни политичари! Таква питања потрзају!.. А зар су бољи они други који својима дају концесије и сами уче-

ствују у њима?! Сви су они, дакле, једнаки! Ни цела опозиција није боља... Све је то, једна багра! — млатао је рукама и кидао се у целом телу и нарочито у лицу професор који се мање бави својом правом струком, већ преврће прашињаве дењкове старих аката по таванима и библиотекама, тражећи по њима једну једину реч што му је потребна да потре лаж против нашег имена.

— Остави се тога. Све је то, збиља, којешта. Најгоре је што је наша Србија онај ухваћени миш у мишоловци. Ништа ово не вреди што се ради. То је лук и вода. Ја бих распустио и ово мало војске, прогласио земљу неутралном, па бацио овај војни буџет на просвету. Просвета је јача сила од војне! — говорио је један мали професор, који увек говори с напрегнутим челом и уздигнутим очима, уверен, да је то најпаметније што он рекне.

— Да, па да професори могу штампати књиге и без вредности и од вредности! — пецну га одмерени дугоња, срамежљива држања, али одрешита духа, пуна самопоуздања и вере у народну моћ.

— Ман'те, господо! Слушајући вас, рекао би човек да би Србин требао да се жив сахрани. Ја ћу вама рећи, знате с мојом простом памећу, да свет не зна шта је Србин. Показаће он то већ шта он може и зна. Видећете ви то! Та не бих ја дао само моје Фрушке и мошти Цара Лазара у Раваници ни за цео свет! — рече газда Јован, који се такођер десио ту и који се био мало наљутио што господа воде таке разговоре. Он је испрека, из Срема, с попом је дошао.

— Тако је, Јоцо! — одобравао му је разборити и мирни капетан.

— Право велиш, Јоцо! Није истина да смо ми осуђени на смрт. Сва петстолетна чудеса која су била полегла по нашем племену нису нас могла усмртити, а некмоли ћемо сада пропасти, сада, кад

нам је зора на помолу. Није то ни у Србији тако црно као што то ова господа ћаскајући, цртају. Ни они сами у то не верују. Треба само све знати и све видети, па хладно размишљати. Тешко је, дабогме! Не треба заборавити положаја где Српство живи. Ми смо на ударцу. О нас се ломе силне стреле. Сплетке се убацују споља; али ми пребродимо преко свију, можда мало огребени, али то не мари, греботине лако зарасту. Није то баш тако страшно ни са том кметовском столицом, ни са тим компанијама. Ако и има што, то је и разумљиво. Треба само знати како се развијало наше друштво и сама држава, па ће нам бити јасно да друкче и не може бити. А што рекоше, да нас нико и не зарезује, можда је то и добро. У нашу војску пак нек ми не дира нико, ја добро мотрим шта се ради и верујем у њу, и у спрему и у српско срце. Бадава ће ми ко друкче говорити. Видећете ви, можда, ускоро. Не дам ни то да се грди доба до наших ратова. А оно су ваљда циљали на Милетића и његово доба, кад рекоше, да је то доба пијано доба. То је у најмању руку неозбиљно кад се тако говори. Није то доба изазвало мамурлук као што мало пре неко рече. То је доба било производ природног тока у развићу нашег народа. А да из њега немамо никаквих творевина може говорити само онај који не познаје тог доба. Лако је обарати и одрицати, али стварати није лако. Ко уме да нађе и одржи везу са прошлошћу, тај ће доћи до великога. А што је иза наших ратова било реакције, то је природна последица. Уосталом, живот једног народа је исто што и морски таласи. Час дође брег, час дол, једном је брег виши, други пут нижи; тако је и дô. Исто тако је и у народном животу: одушевљење и велика дела, као онај брег, а понинтеност и неуспеси, као онај до?! Зар не?! Не треба тако одсечно нападати ни на

цркве ни на министре ни на поједине људе ни на партије, јер су њихови неуспеси и њихова дела често или, ако хоћете, увек производ друштвеног стања. А наш живот иде и напредује, то мора сваки видети, ко има очи да њима гледа и памет да о оном што види умно премишља. Истина је да је наша Србија спутана; али зар је један спутани роб покидао на себи ланце и сукнуо у слободу?! Зато ми је криво кад ко стане говорити против слободе и њене једине заштитнице — војске. То је управо грех. За њу да дадемо све, и црно испод нокта; па, кад дође дан, под њеним јуначким ударцима ће прснути ти ланци, којим смо стегнути и ми више нећемо бити миш у мишоловци. То је мој символ вере. И знајте, тај дан није више далеко: иза дола се диже на мору брег. Тако, па у твоје здравље, Јоцо! — куцнух се са њиме и са осталим редом! — заврши Недељко своје приповедање.

* *
*

Српска војска је прешла преко границе. Рат Турској је објављен. Црна Гора се крви већ неколико дана. Окршаји љути и губитци велики. И Грчка и Бугарска су објавиле рат Турској. У новинама пише свашта. Газда-Јоца, тамо у Срему, не ради ништа има већ две недеље дана. Не ради му се. Прочита новине, па хуче. Бечки листови гуде зло по нас. Из њих може паметан човек назрети, да се они тамо радују што је рат почет. Они су уверени у турску победу. Зато се и не противе овом рату. Јоца се лати каква посла, па га одмах остави; изађе у двориште или пред кућу на улицу, па се шета и мисли свакојаке мисли. Час се пренесе у најцрње мисли, види Србију и Црну Гору — за друге му и није! — сатрвену. Па да и обуставе Велике Силе крвопролиће, која вајда кад ће Српство још ниже пасти

и по имену и по снази! Али ако постигне успех! Хоће ли му дати његови непријатељи да се користи успесима? Биће свашта! Али нека, само нека оно коракне својим ногама напред! Полако. Степен по степен, па се испењеш високо!.. Те га мисли раздрагају. Данас, иза таквих мисли, спази он свештеника који му се примицаше.

— Шта је, попо? Чу ли шта ново? — пресрете га.

— Ништа. Не знам, да ли је истина, да су наши већ прешли Косово. Веле, да су добили и велику битку код Куманова и да су кренули већ и ка Скопљу! — рече свештеник.

— Ко ти рече? — питао је брзо Јоца.

— Малопре ми био доктор. Чуо је по човеку из Земуна. Дао би Бог да се обистини! — говорио је попа.

— Дао би Бог! — рече и Јоца, а у лицу си му могао сагледати и радост и стрепњу. Радовао се је, а и стрепио, да се можда неће обистинити та радосна вест.

Поп је још нешто говорио, али га Јоца није разумео. Јоца се занео од усхићења и сав је био блажен, пливајући у мислима, да је Косово опет у српским рукама.

— Зар збиља да је наше, српско!? Чисто да не верујем! Је ли то воља божја такова или је то паметно рађење? Шта рече оно онај наш пријатељ Недељко, кад бејах оно с тобом тамо у његовој кући, па се поведе реч о морским валима? Разумео сам га добро и говорио сам после с тобом. И видиш ли, како је са разумевањем прорицао. Хвала Богу!.. Је ли, попо, па ја сад више и не треба да живим, кад сам дочекао, да је Косово српско? Зар не? Та за пет стотина и више година не доживи ни један Србин веће среће, него што смо је ми доживели! — говорио је Јоца сав усхићен.

— Право кажеш, велика је срећа доживети то! — повлађивао је свештеник и смејао се од радости.

— Него, знаш шта, попо? Ја одох у Србију! — зажари се Јоца.

— А како ћеш? Не даду пасоша! — рече свештеник.

— Ах, какав пасош! Та препливаћу, ако морам!.. Ни бриге тебе није; имам ја своје људе, удесићу ја то све, ако баш не даду! — смешкао се Јоца.

— Помози Бог, сретно вам Косово! — дође доктор, млад и окретан човек, са учитељем. Обојица су се смејали и нудили да часте.

— Ко вам посла глас? — питаше Јоца.

— Истина је, истина; и ја сам стигао малопре из Земуна, зна се тамо службено, дознали су испрека из посланства. Мени је рекао пристав! — потврђивао је учитељ.

— Дакле баш Косово пало!? — удари Јоца гласом на Косово.

— И Косово, па и Скопље, смејао се учитељ.

— То су људи! То су јунаци! Све што имам уштеђевине дајем за те људе, за рањенике! — говорио је Јоца достојанствено и узвишеним гласом.

— Да си жив и здрав! И ми ћемо коликогод можемо. Ја одох и лично јунацима у помоћ! — рече доктор озбиљно.

— И ја ћу тамо! — пресече Јоца разговор, пружи им руку и опрости се са њима.

* * *

За дан два распитивао се један Сремац у Београду где се прилаже за рањенике. Рекли су му да може где хоће, на више места. Ускоро је ушао у једну приземну кућу, савио удесно, застао пред канцеларијом, прислонио штап уз довратак, скинуо шешир, закуцнао на врата, па ушао унутра.

— Добар дан! — прослови он, држећи свој округли шешир у десној руци и окрећући га левом.

— Бог дао, Србине брате! Које добро? — отпоздравља сед господин иза писаћег стола, погледавши госта преко наочара.

— Да ли примате Ви новац за наше рањенике? Имам, знате, нешто; уштедио сам колико се је могло, па бих дао! — одговори Јоца, мирно, скромно.

— Примам, примам; можете дати, па ћу завести! — рече господин.

— Е, лепо, мој драги господине; нека су срећни наши рањеници; посветила им се крв! Ево, на! Подели им! — рече Јоца и метну на сто свежањ са преко три хиљаде круна, па опет узе шешир, који је био поврго на сто, док је вадио новац из прслука и стаде га вртети... А сад збогом, господине! — хтеде он на врата.

— Е, чекај, брате, чекај! Да запишем! Како је теби име? — опет га погледа господин преко наочара.

— Та мани име, само кад је Косово наше! — одмахну Јоца руком, ухвати за кваку и изађе.

Стари господин брисаше марамом очи.

Прешево 10-V-913.

VI

Прилог.

У забаченој улици, у једној банатској вароши, тамо горе накрај шора и накрај вароши, има мала кровињара. Има у њој свега соба и кухиња. У њој пребивају њих двоје. Одавно су они ту. Сами су. Деце су имали, али су им њих четири ћерке и један син помрли. Нису из болести излазили. Штогод имаше, све за лекове даше. А у последње време нема се ни рада. Остао им је јединац син и он је горе на занату. У једној је фабрици. Добар је раденик, а доста га добро и плаћају. Пошље понешто и њима, да им олакша под старе дане. Већ су богме, обоје у годинама.

Соба је сиротињска, али чиста. Има два дрвена кревета старе грађе. У њима по два перјана јастука, перина, и покривени су рупичастим белим покривачем. Има и орман и сто и по њему шарен стоњак, неколико дрвених столица и дрвена клупа, сва, као и столице, излизана. У ћошку више стола је икона Св. Николе, намештена косо и испред ње виси запаљено кандиоце, све црно од старине. То је све.

А у кухињи? Ту је огњиште и удесно од њега неки дрвени чекићи и неке маказице, јаке и црне, престареле, и наковањчић и још неки чекићи и длета и неке тавичице и таблице бакрене и много старог бакра и још неке масе, као коситер, и мали мехови. Све је то у нереду расуто и заузело више

од пола кухиње. На сточићу седи он. Она пријарује ватру у огњишту и извлачи лончић са млеком, пири у њега да јој не искипи.

— Сећаш ли се ти, Марице, кад је оно био онај избор?

— Сећам, дабоме! То је било три четири године пред Турски рат.

— Боже, што је онда била зима!

— Сећам се.

— А Мађари хтели силом да не буде наш, него њихов.

— Па отегли са гласањем и не даду нашим да дођу на ред.

— Али им наши доскочили. Неће да се мичу оданде, Боже, велика пијаца све се црни! Све преплавио Србин!

— Па наложили велике ватре!

— Да, и ја сам носио дрва. Идемо ти од куће до куће, ми деца — па, богами, нисам више био ни дете, било ми је ваљда већ 18 година! — и иштемо дрва, па им носимо, а други носе из врбака!

— Сећам се, сећам; сва је варош светлела од ватара по пијаци.

— А што је била зима! Није, него стегло, па све пуца дрво од хладноће. Тако је то била цича-зима! А Србин као Србин; он и не хаје за зиму. Прошали се и протрчи поред ватре, или кроз пламен, преко ње, па се захори смеј. И певало се и шалило; али нереда није било. Све достојанствено. Тако је рекао господин посланик.

— Да, Мађари су изазивали неред, да би могли растерати Србе и завршити избор како они желе.

— Ал' је Србин паметнији. Да је било, да им покаже своје мишице, осетили би их!

— Да. али онда не би била наша победа.

— Знам, знам. Негде побеђује мишица, а негде памет. Но најбоље је кад су обе здружене.

— Дабогме!

Опет су заћутали. Она је поклопила лончић са млеком, прекрстила руке у крилу, мало издигла главу и упрла поглед чак далеко, тамо преко ритова и преко воде у брда и шуме што се виде тамо у Србији. Упрла поглед, па мисли. А шта мисли? Дошло јој нешто, као да би волела да је сада тамо. А зашто баш сада? Хм! Зашто? Зато што се тамо сада сви радују. И мртви су весели! Зна она то. Надвладали су Турке и отели Косово! Па ко се ту не би радовао? Радује се и она, још те како се радује! Истина, она не види ни једног оног који је отимао Косово, па дао своју крв, али се осећа уза њ! А како се тек радују оне сестре њене које их могу гледати, дворити, носити им понуде!?. Трже се из тих мисли, па погледа њега.

— Ђорђе, куд си се замислио?! — прекиде му она мисли.

— Ништа, мислим на Николу!

— А што? Да не слутиш штогод? Можда си што снио?

— Нисам, хвала Богу, ништа. Право да ти кажем, нешто сам се размислио о нашој браћи тамо преко и о њиховој срећи којом и нас обасипљу. Па ми је нешто дошло жао, што и наш Никола није стасао за војника, па да и он пође к њима. То би била срећа и за нас и за њега. Зар не? Дати своју крв да се поврати Косово, зар то није срећа? А они су га отели од Турака!.. Али, на жалост, он је још млад, тек је у осамнаестој!

— Па нека, Ђорђе, нека нам га поживи Бог. Требаће он још Српству.

— Право велиш. Српство тек почиње своју кућу!

— Чудно је то, Ђорђе. Ти си се сада био занео

у мислима о нашој браћи тамо, а и ја исто тако. Нека ме је чежња обузела. Волела бих, да сам тамо преко уз рањенике, да их дворим, да им носим понуде.

Ђорђе се загледа у земљу и замисли се.

— Шта си се замислио? — прекиде га она.

— Дошло ми да би смо нешто требали приложити рањеницима. А шта ћемо? Новаца се нема. Већ има недеља дана да посла није било. Јутрос ми рече на пијаци госпа Милева, да отидем, да им калајишем казан и да им окрпим тепсију. Отићи ћу, па ћу добити коју круну, а можда ће нам и Никола сада пред празник послати што, па да скрпимо. А баш бих и сам волео да отидемо.

— Тешко је кад је човек сиромах! — уздахну она.

— А што тешко? Кад је човек здрав онда није сиромах. Ми морамо преко. Сконаторићемо бар нешто Ма и најмањи дарак, кад је од срца, мио је.

— Ха, баш добро! Сетила сам се! Да направиш штогод за рањенике!

— А шта бих могао?

— Па штогод из твог заната.

— Тепсије им не требају.. велики казан је скуп, немам откуда.. мали котлић им не треба.. пепеоницу за пушење, богзна да ли требају, па онда, то је сувише мало.. тањир, то се од бакра не гради! — набрајао је он.

— Знаш шта?

— Шта?

— Направи им један лавор! — присети се она.

— Врло добро! Направићу. То ћу направити, па ћемо га однети заједно. Баш лавор!.. Баш добро!.. Колико си ти паметна!.. Направићу га, па ћемо им га предати, кад их видимо, наше рањенике... Да, баш лавор!.. Можда ће се који рањеник у њему умити!.. Шта мислиш ако то буде?! У нашем лавору

да се умивају наши рањеници који су Косово повратили! — поскакивао је Ђорђе на столици од радости.

— А свршићеш и госпођи Милеви посао, је ли? Па онда ћемо набавити што треба, па ћу ја умесити једну савијачу, знаш ону што ти волиш, па ћемо им понети и понуде!

И он и она устадоше. На лицу им је сјало задовољство, а из очију су извирале сузе. Он се је одмах дао на посао. Стала је лупа и звекет од сакивања бакарних плоча. Ђорђе је скивао и певушио и кад је био лавор готов, он га је заглéдао са свих страна и чињаше му се, да никада није лепшег сковао. А уживао је и био задовољан. Марица беше отишла по воду. Зовнуо ју је; али му се она није одазвала; подаље је, па није чула. Он је окретао лавор у смешкао се. Уђе и она

— Готов сам! — рече он сав блажен.

— Хвала Богу!.. Баш је леп!.. Сада сврши још и код госпоје Милеве, побрини се, како ћемо прећи, па би смо могли већ сутра прексутра ићи!

— Само гледај ти, па смисли добру савијачу. Има тамо за иконом још која круна, узми па спреми још данас, а како ћемо прећи, не бригај. То је брига алас-Ђурина!

— А финанци?

— Ко те пита за финанце?! Зна се кад они спавају, а зна се, и где су у који час.

— А сада, веле, има и војничких патрола?

— Има; али има и Ђура своје патроле.

— А како ћемо тамо?

— Тамо су наши. Не бригај ти, кажем ти.

* * *

Сутрадан ишао је Ђорђе и Марица са једним Банаћанином уз Душанову улицу. Банаћанин је имао

нешто шири шешир, оклôпљен, имао је велике чизме и половно јако одело, мало и упрљано. Више је опуштен и нешто погнут, али корача поуздано. Ђорђе је ишао усправљено, свечано, весела изгледа, под левом му руком у хартију завијена дугуљасто-округла нека ствар. Марица пристаје уза њ, носи нешто у пртеној торбици. Обоје су чисто обучени и весели.

— Али је то срећа бити у Србији! — прекину ћутање Ђорђе.

— Мени је то обично! — рече Банаћанин, алас-Ђура.

— Мани, човече. Није ни теби обично. Само ти кажеш тако.

— Право кажеш. Сад ми и није обично. Нешто друкче гледам ти сада одовуда на нашу страну и с наше амо; друкче, богами, него пре. Нешто ми се чини, да је сада Србија јача, него она жгадија!

— Па и јесте, брате. Када би они савладали Турчина? Да им није било Срба, још би им и сад судио Турчин и у Пешти и у Бечу. А виде ли ти шта уради Србо за непун месец дана?!

— Уради, дабогме! Али, како и неће, кад је и Марко устао?!

— Који Марко?

— Па који?! Краљевић!..

— Е! — застаде Ђорђе, а и Марица блену.

— Јест, богами. Приповедају људи који су га чули. Неки су га и видели. Један ми је војник рекао, да је својим рођеним ушима чуо, кад је у боју пред Прилипом Марко викнуо: „Напред!“ Он се не вара. Потражићемо га да ти приповеда, да чујеш, само ако није отишао већ из болнице натраг у бојне редове.

Мало су стајали, па пошли, а једнако ћутали.

— Дакле баш Марка и видели и чули?!—прекиде ћутање Ђорђе.

— Баш њега!

— Хвала Богу! Онда наше Српство отскочи, оде му лумера!..

— Па, хвала Богу, и отскочило је!..

Ишли су тако и разговарали. И застајкивали су, а он им је показивао и веће зграде и лепше улице. Већ одавно нису били у Београду. Чисто им се изменио. Ђорђе се дивио дрвевој калдрми.

— Ни у цркви није лепше! — рече.

Кад су стигли спроћу двора, Ђорђе скиде шешир, па се прекрсти.

— Шта се крстиш? Није то црква! — рече алас-Ђура.

— Знам да није. Али за ме и јесте. То је кућа српског краља, краљев двор. Одатле сја сунце Српству. Зато скидам шешир, зато се и крстим! — одговори озбиљно Ђорђе.

Место сваког одговора Банаћанин застаде, скиде шешир, погледа горе у прозоре; па се и он прекрсти... И, онда, ћутећки кренуше даље.

* * *

Пред болницом су.

— Шта желите? — пита их војник на стражи; са дугим бајонетом на пушци, у ког су и Ђорђе и Марица упили очи.

— Да видимо наше рањенике и да им донесемо нешто! — рече Ђорђе.

— Пројите! — показа војник левом руком.

— Шта сте ради, добри Срби и ти сестро? — пресрете их једна госпођа сва у бело обучена.

— Да видимо наше рањенике! — рекоше сви у глас и Ђорђе и Марица, лица зажарена, узрујани, светлих очију.

— А ја сам их довео! — додао је алас-Ђура.

— Одите, уђите! — рече госпођа.

— И донели смо им мали прилог. Нема се откуда, нема рада; а, да има, и више бисмо. Што можемо, то и чинимо. Сковао сам, ево, од бакра један лавор, ваљда ће се који рањеник из њега умити!.. Учини ли то бићемо срећни! — говорио је Ђорђе а сузе су му текле.

— А и ја сам, ево, умесила једну савијачу. Мој Ђорђе је јако воли. И наши ће је рањеници волети. То им је понуда од нас. Од срца је, верујте. госпо! — заплака се Марица.

— Хвала вам, добри људи! — говорила је госпођа, бришући џепницом очи, и позва их у собу.

— Баш добро и онако немамо за рањенике спретна лавора! — рече дежурна, кад јој госпођа пружи лавор...

Ђорђе се сав блажен обазре.

Прешево 11-V-1913.

VII

Има три пешкира

— Ево »Obzor«, тек што је стигао!

— Врло добро, дај га. А има ли још шта?

— Нема.

— А „Србобран“? Па »Pokret« и остали?

— Није више ништа дошло.

— Чудно!.. Да видимо, шта каже »Obzor«,? — говорио је учитељ Пера Јанковић у једном селу у Срему, кад му је фамулус предао пошту, баш кад је излазио из цркве и хтео да пређе са људима у Читаоницу где им је Земљорадничка Задруга.

То је било некако по Кумановској битци. Већ се знало и у Срему шта су Срби учинили с Турцима.

— Да видимо, господине учо, шта веле? — рече газда-Петар Гајић.

— Дедер, дедерте, читајте! — рекоше неколицина њих и наједаред се слеже десетак људи око њега.

Неки прилажаху и са улице који не беху на служби божјој у цркви.

— Ево, шта каже: Срби напредују.. — стаде он читати.

— Кажем ли ја теби, Срби напредују! Па дабогме, шта и да раде друго, него да напредују! — раздрагао се газда-Милутин Драгутиновић који дохвати десном руком за обод свога округлог шешира, па га наери.

— ... Скопље се предало Команданту прве Ар-

мије, престолонаследнику Александру.. — читао је даље учитељ.

— Предаће се њему још много штошта, кажем ја вама! — прокашља се Милутин и још већма накриви шешир.

— ... Топова, кара, пушака, одела, муниције, хране.. — читао је он даље, набрајајући шта је све заплењено.

— Мани, брате, не можеш с њима, па то ти је. Није чудо што много зазиру од њих! — говорио је газда-Јован Павловић.

— Шта то, шта?.. Шта је, где су наши? — запита свештеник који је у тај мах прилазио к њима, изашавши баш из цркве.

— Боље да питаш, где су Турци, а наши су у Скопљу! — рече газда-Петар.

— У Скопљу?!.. Бог их благословио! Па онда је већ и Косово наше! — зажарио се попа у лицу.

— Наше, попо, наше!.. И Прилипу се надам за који дан! — поскакивао је уча и сав треперио.

— А шта има још? — пита Петар.

— Ево да видимо! Пише: Рањеници.. силни рањеници стижу, санитетски возови — то су, знате, влакови за рањенике, тумачи он — раде непрестано. Стране мисије још нису све стигле, али неке су већ пошле. Друге су пријавиле свој долазак. Црвени Крст целог света помаже — а, ха.. мисије, то су лекарске и болничке помоћи што их шаљу државе које не ратују у помоћ за лечење рањених и оболелих у рату, присети се уча, па им растумачи! — Прилажу и појединци, и странци, врло много! — набрајао је он, читајући.

— И странци прилажу!.. А ми? Зар ми нећемо? — питао је зачуђено газда-Петар.

— Како не бисмо?! — прекину га попа и учитељ, као у глас.

— Него, ми ћемо се сложити, па колико ко може! — рече још учитељ.

— Бог вам давао! — чу се глас једне подбрађене жене, сиротињски обучене, која се била примакла са осталим другама што се ту затекоше, па су слушале и читање и разговор.

То је била Милица покојнога Ђорђа Ивковића, удова са троје ситне деце. Свих троје су јој синови. Она се тавори с децом као нико њен. Муж јој је умро још пре две године, оставивши је са пола ланца земље и с малим кућерком накрај села, неокреченим и оронулим, без икакве запреге, без иједне кравице или овчице, откуда би могла имати за се и за децу што смока,

Кад је изустила оне речи сузе јој навреше на очи, она се окрену и крајичком рупца којим је подбрађена брисаше сузе.

Разилазили су се... Учитељ и попа, са неколико одличнијих сељака, пређоше у Читаоницу.

И Милица оде и сави улево сокаком поред плотова и живице према својој кући. Размишљала је шта јој раде деца која су остала са старом јој већ обнемоглом матером што је код ње. Најстарије јој дете, синчић у шестој години, било је пошло са њом у цркву, па га је задржала комшиница Дара да се сигра са њеном децом и да остане и на ручку код њих. А оних двоје, шта ће они ручати? Даће им хлеба и скуваће се, док не дође, лончић пасуља. Она га је приставила кад је пошла у цркву, а мати ће пријаркивати да се ватра не угаси и пазиће лонац да не искипи. Уверена је била да ће бити све у реду. Па онда јој паде на памет разговор пред црквом. Они су отишли, мислила је даље она, ено у читаоницу, па ће се тамо договорити како да помогну рањеницима. О, само кад би и она могла што учинити!..

У тај мах су они збиља у Читаоници водили разговор о скупљању помоћи рањеницима... И јесте ми велика сала та Читаоница! То је једна обична соба у згради једној до школе у којој је и учитељева кујна. У соби има један дугачак сто, усред среде ње, и по њему више разбацаних новина, већ ишчитаних, па и изгужваних. Десно су два велика проста ормана, пуна старих новина, лепо сложених, и нешто и књига, календара и т. д. У једном су и неке велике књижурине. Улево опет има једна каса и на њој горе велика књига, а поред касе је један обичан столић и по њему, опет, неке књиге, протоколи, шта ли су, и испред њега једна столица. То је место „канцеларија“ њихове Задруге. Има још и две подуже клупе и то је онда све. По зиду има некаквих слика, али нас занима само слика српског Патријарха и икона св. Саве, велика и постарија, а испред ње виси кандило, које је прилично зачађавило.

— Да иштемо дозволу!.. А шта да је иштемо? Па да нам забране!.. Ми да скупимо међу собом, колико који може, па ће један однети! — говорио је попа.

— Дабогме! Шта да ту вазда чекамо, хоће ли нам они одобрити или неће! А могли би и да нам и не одобре! Онда би већ било теже купити. А овако нисмо знали, па нек нас и ухвате! — пристајао је учитељ.

— И они би нас питали!.. Што ме се тичу они! Нећу дати из њиховог џепа! — говорио је Милутин.

— Право кажеш!.. Него ја као мислим, наше село може дати пет стотина круна! — рече Петар.

— Мало је. Бар хиљаду! — упаде у реч Јован.

— Хиљаду, хиљаду, тако нека буде! — чуло се са више страна.

— Даће Задруга, даће Читаоница, даћемо ми, даће Грк-Никола, и други ће! — говорио је Петар.

— Најбоље, да ми распоредимо, колико који да даде! — рече Јоца.

— Па дабоме, најбоље је. Ето, ја ћу дати двадесет! — рече Петар.

— И ја ћу .. и ја ћу! — говорили су.

— Ја ћу триест! — наери Милутин шешир.

— Е па и ја ћу! Зашто да ти дадеш више? — упаде Јоца.

— Тако, браћо, тако! Нека је тако! Има их још дваестину, који су као и ми и који ће моћи по толико приложити. Видим, да ће бити и више од хиљаде! — говорио је свештеник.

— И нека буде, и треба да буде! — чу се неколико гласова.

— Добро је, добро; него на посао! — говорио је учитељ. — Ја ћу узети горњи сокак, ти, Петре, леву страну доњег сокака, а ти, Милутине, десну. Ти, Јоцо, узми Гајин Шор, а ти, Ђорђе, тамо око Вуковићевих. Попа ће са ћир-Николом тамо остало! Да се купи то! — додао је још он.

— Само нека сви ћуте! — рече попа, узимљући свој штап, кад пођоше.

— Е, није него да обесимо о велико звоно! — чуо се глас Милутинов, кад је излазио кроз врата.

Још исто поподне дали су се на посао. Да рекнеш, да се о том говорило, и није. Па ипак, увече је знало цело село, да купе прилоге за „наше“ рањенике. Шапатом се разнела та новост и сваки је знао, ко у ком шору купи и колико од прилике који треба да даде, кад му буде дошао који од скупљача.

— Шта ћу да радим, ако ми дође Пера вечерас? Немам ни потуре, а сутра бих већ имао: продаћу нешто кукуруза! — чешкао се иза десног ува Ми-

лан Дракулић, кад му је сусед дошапуо преко плота, шта је чуо.

— Свеједно, даћеш сутра. Не мора то бити вечерас! — рече му сусед.

— Не мора? Е онда добро!

— Имам два веленца, још их је ткала нана девојком кад је била, један ћу однети сутра у Митровицу, па шта добијем за њ, даћу све и филир! — говорио је опет Ранко Звездић, кад му рекоше то.

— Што да не дам? Та даћу и шешир с главе, само кад Србија расте! Ево, на, не тридесет, педесет дајем! — говорио је газда-Станко Чобанић и вадио новац, дајући га учи.

Скупљало се то, не питај!.. Ишли су, сваки у свом крају, од куће до куће и примали прилоге, а људи су давали као у цркви на тас!.. Милутин је обиграо свој крај и зашао у сваку кућу редом и излазио из њих задовољан. У најпоследњу није ушао. То је била Миличина кућа.

— Шта ћу јој сиротој?! Кад би било, да јој што дам, а не да иштем! — рекао је он, као за се, кад је изашао из претпоследње куће, погледавши у њену кућу, па се упутио натраг уз сокак.

— Милица га је видела и кад је ушао и кад је изашао, и кад је погледао у њену кућу, па се окренуо и отишао. Тешко јој нешто дође, па се заплака.

— Не свраћа се к нама, а знам зашто је залазио у куће! — рече она сузних очију. — Истина је, у Бога сам сирота. Али ипак, да ли би било Богу право, да не дам ништа!? Иако није сврађао, може се и однети! Но шта ћу! Немам ни кршене потуре!.. Зар баш мора бити новац?!.. Зар не бих могла ма шта друго дати?.. А шта ћу, јадна, да дадем из празне куће? Шта? Ма шта! Морамо

и ми дати, ми, ја и моја деца, за наше рањенике! Даћемо, богами, дати! Наћи ћу ма шта, макар и неповезана ишла! Има, има, сетих се, чувам њима, али даћу за рањенике! — рече она полугласно и озари се задовољством у лицу.

За два три дана састали су се пред ноћ у Читаоници сви они, који су неки дан повели разговор о помоћи рањеницима и доконали, да се одмах купе прилози за њих.

— Е, брате, јесу моји парохијани људи! — говорио је, задовољан и насмејан, попа.

— Као и увек, међу првима! — прихвати раздрагано учитељ.

— Па Срби смо! — рече блажена лица газда Петар.

— А знате ћир-Никола колико је дао? — прозбори попа.

— Колико? — питали су радознало сви као у глас.

— Триста круна!

— Хоће он, хоће! — говорили су.

Неко куцну на врата.

— Улази! — викну учитељ.

— Помози Бог! — уђе унутра, сиротињски обучена, Милица, носећи у левој руци свежњић, увијен у пожутелу хартију.

— Које добро, Милице? — запита је свештеник, слутећи да је дошла да замоли за помоћ, коју ће јој радо одредити, као и увек.

— Ево једино што имам, да и ја дадем за наше рањенике — ова три пешкира!.. Бог им здравље дао! — пружи она свежњић.

— Хвала.. хвала! — чуло се загушено са усана ових људи, који се згледаху, а понеки брисаше сузе.

— Збогом! — прихвати она левом руком за кваку,

а десним је крајичком од мараме, којом је подбра-ђена, прелазила преко десног ока.

* * *

— Видесте ли, браћо? — говорио је попа, одахнувши и мећући рубац у свој џеп од мантије.

— Шта вреде грк-Николиних триста наспрам њена три пешкира! — узвикну Петар.

— Вреде; али само једног пера од њене подвезане мараме! — уздахну Милутин. — Срамота ме, ја ћу додати још педесет круна! — додаде он.

— Не!.. Тих педесет и још нашу помоћ, свију нас, заједничку, намени́ћемо њој! — говораше благо учитељ, подигнувши лако десну руку, а сузе су му врцале.

— Баш право велиш!.. И треба... У ње су три сина! — пристадоше сви остали.

Београд 24.-X-913

VIII.

Опрости му, брате, Бог нека му плати

Чедомир је носилац рањеника у чети. Красан је то дечко. Пун душе и срца, као да је у њему нарочито развијено милосрђе. Кад нађе рањеника, сам поглед његов је већ утеха несрећнику, а камо ли тек, кад га ослови благом, милом речи: „Оди, брате, да те превијем! Хоћеш ли воде? Јеси ли гладан? Не брини, проћи ће то, добро ће бити!..“

У чети су знали за његово меко срце, па су га и звали, што из милоште а што и из шале и да би га пецнули, „задушни“ Чеда.

А да рекнете, да је био плашљив, није. Није баш ни најмање. Пре морате веровати, да је он био јунак, баш прави јунак, јер најпосле није ни лако заћи у кишу куршума, да изнесете рањеника или, ајде да и не спомињемо то, али није ни најмање лако заћи по разбојишту, између наших и непријатељских шанчева, после огорченог прегањања, па купити заостале рањенике, нарочито кад споменемо, да подивљали људски нагони, жедни противничке крви, не виде више у човеку човека, већ дивљу звер и, чим се где који укаже, гађају га, као побеснелу дивљу мачку: покажеш из рова само главу, већ смртоносно тане зафијукне око тебе!

Чедомир није зазирао од тога. Је ли то само наредба, он је ишао мирно, мало погнут, као скупљен у се, али неустрашљив. Износио је рањенике

са места, где би их само приметио. Није, канда, ни веровао, да њему при том послу може што бити! И другове своје, који су имали да врше исти тај посао, кореo je, кад би се крили, а на најопаснија места ишао је он сам.

У бојевима око Китке, Ретких Букава и Рујна, имао је он тешких тренутака. Није то био лак посао. Било му је дабоме тешко, као што је било уопште тешко свима ратницима нашим тамо. Нема сумње, за рањенике су биле најтеже муке. Често су они морали дуго и дуго чекати по јаругама, потоцима, по шипражју, док их не нађу, да их изнесу, ако их већ дотле није немилосрдни непријатељ нашао, најпре до голе душе опљачкао, голе голцате свукао, изударао, избо ножем, унаказио и, најпосле, и убио! То је још било за њих најблажије, лишени су бар најтежих мука и најцрњих душевних мучења: умирати без помоћи, измрцварен, без капи воде, без мрве хлеба! Или кад западне рањеник на голу плећину, на нишану непријатељској пушци, шрапнелу и митраљесци, па лежи, а непријатељ гађа у њ, он јадник запомаже, ти чујеш, али му прићи не можеш! Бивало је, да се је Чеда и у таким тренутцима залетао и износио рањенике посред кише куршума. Зато му је и изрешетано одело, и рукави и ногавице и капа. Једанпут му је чак погинуо један рањеник, кад га је носио на леђима, али он је увек остао неповређен.

— Како то, Чедо, да тебе не закачи који пут? — питао га је један друг.

— Кад чиниш свој посао свесрдно, од срца, ништа ти не може бити! — одвратио му је Чеда.

Једнога дана бесниле су огорчене борбе. Читаве лесе непријатељске су где падале, где убитачним топовским метцима отварани дуги ходници у њиховим густим масама. Прављена су права чуда од

јунаштва: на једном крају један командант батаљона не хтеде узмаћи са свога положаја, па, оставши напослетку сам, да не би доспео мрском подивљалом брату у руке, сручи себи револверски метак у главу са узвиком: „Овако гине и овако се предаје српски официр.“ На другом опет остаде на свом топу сам самцит један наредник, па, уништивши затварач свога топа, погину, бранећи се — будаком!

Тога ето дана имао је свако пуне руке посла, чак и они, чини ми се, у најдаљој позадини! И Чеда и његова дружина радили су неуморно. Чеда се залетао, по свом обичају, и тамо, куда од његових нико не смеде, и износио је очајнике са ограшја.

Наши су се у један мах морали повући за својих двеста триста метара и непријатељ је наступао, али му не беше од велике користи, јер се за наше, после дужег прегањања, учини згодан тренутак и, полетевши на јуриш, нагнаше непријатеља да се повуче. Повлачио се местимично у правом нереду. Много их је остало по местима, откуд су стали узмицати, а одбачени су за читаво пола километра, но од заосталих су махом мтрви, рањених беше мало! Зачудо дивно не беше ни наших, готово ни једнога, у животу на оном простору са кога су се наши у први мах повлачили. Истина, наши су се повлачили правилно, постепено, узмицали по свим правилима тактике, као на каквом маневру, без узрујаности, мирно и у реду, па кад би који био рањен, повлачен је са нашима, ако се и сам није могао повући. Али ипак се и рачунало и знало, да их је нешто и остало. Знате, како је: ипак бива, да се и нешто промаши, и кад се ради и у највећем реду, нарочито онда, кад посао мора да иде живо, брзо! Тако је било и овде. Остало их је неколицина, чак се и по имену знало, који су остали

иза повлачења. Били су то неки из најпрвих, најизбаченијих редова.

Кад су се наши поново помакли напред и кад су се и они и непријатељ зауставили и, преморени и једни и други, стали се укопавати, наши су стали тражити и купити рањенике. Чедомир је са својим друговима промицао и износио неуморно, увек миран и са благошћу на лицу, прихватајући рањеника. На простору који су наши били оставили не бејаше ни једног једитог живог рањеника. Но Чеда је нашао неколико мртвих, изнад којих би застао и пребледео. Беху то унакажени лешеви, крвнички избодени не на једном месту, већ на више места. Видело се где четири где више убода, на једном их беше чак једанаест обливених крвљу, која се још ни сасушила не беше: јасно је било, да су избодени и поубијани без одбране, лежећи тешко рањени од пушке или шрапнела или пушчаног експлозивног (дум-дум) зрна, немилосрдно, управо, са зверским прохтевом. Чедомир је са својим другом Видојем изнео њих четворицу, ових несрећних жртава зверских нагона подивљалога непријатеља. Једном од њих не беше пола ушне шкољке, а другом носа: њему беше стрпан у уста одсечен део тела му што се не да ни рећи а камо ли урадити!..

Било је оваквих слика и у Турском рату, али их није било стопама турске војске, већ трагом дивљих арнаутских зверова, којима је у души скрнавити мртве и бити јунак пред незаштићеним! Чедомир је већ виђао таквих призора и зграђао се пред њима, али му се чинило, да их разуме. Но данас је пред овим призором занемео. Гледао је у ове жртве, гледао нетремице, али није разумевао, зашто је ово овако са њима рађено. Ишао је, а речи није говорио.

— Виде ли, какви су? — запита га Видоје.

— Видех, али их не разумем... Да смо некрст, па, да рекнеш, чинили су то слепо! Али нисмо. И ми и они смо исто. И они се крсте, као и ми. Па, исто тако и говоре, управо, браћа смо! — рече Чедомир.

— Зато можда и јесу такви!

— Што смо браћа?

— Да, да!.. Знаш оно што се каже: „Ко ти извади око? — пита један. А други му одговара: Брат! — Зато и јесте тако дубоко! — одговара онај што питаше!“

— Можда!.. Али не, не!.. И брат кад учини злочин, брзо се тргне, а они, гле, шта раде: од реда, па без искре милосрђа, управо с дивљом страшћу!.. Страшно! — рече Чедомир, па се стресе.

— И наши би требали да им врате мило за драго. Требало би, богами! — говорио је Видоје, увлачећи у се дугим удисањем ваздух, а у лицу му се видело треперење мишићно, ноздрве му беху раширене, а полуотворена уста опточена дрхтавим уснама, очи нешто разрогачене.

Видело се јасно, како је Видоје пламтео бесом и осветом.

— Наши?! — осмехну се Чедомир. — Наши?!.. То не!.. Тешко оном народу који хоће да се дивљаштвом диже! Простосрдачност и љубав, Видоје, диже и појединца и све уједно. Не, никако! На немоћном и незаштићеном се свети само срдита немоћ! И кукавице то раде и — тирани; али јунаци никада!..

— Како они?

— Како? На то нека одговоре њихови и они сами. Која им вајда?.. Мисле ли, да ће Српство уништити, ако убију неколико или, реци баш, и коју стотину обезоружаних рањеника?!.. Смешно и помислити!

— Неће, дабогме. Али ваљда хоће тиме да зададу страх, да улију трепет у наше.

— Страх и трепет? Тиме што ће унаказити и убити незаштићенога немоћнога рањеника, који лежи у својој крви?.. Да ли тиме?.. Колико самообмане!.. Тим они само могу изазвати освету, ето, то што сада кључа и у теби, али што није — признај — ни српски ни хришћански...

— Истину кажеш!..

У таком разговору наиђоше у јарузи једној тешког нашег рањеника где лежи го голцат. Свега су га свукли и све му однели. Он се више не сећа ничега, ни откуд је го, ни ко му је однео и одело и све што је имао! Зна само, да је из пушке био рањен пре три дана, па пошао овом јаругом, да се испентра кроз шипражје камењарем са својима. Још се живо сећа, како је осетио удар по глави, запиштало му је у ушима и засевало пред очима и онда даље више не зна ништа. Лежао је ту до мало пре обнезнањен. То је и срећа његова, иначе би га били убили. Овако су мислили, да је мртав! Он је био смлављен топовским метком, видело се јасно по повреди на глави му, како је био окрзнут. Зато је и лежао онесвештен од можданог потреса цело ово време.

Међу рањеницима нашли су и неколицину живих непријатељских војника. Гледајући њихову беду, Чедомир се залетао и на простор, што је лежао између наших и њихових претстража. Отуд их је изнео двоје. Једанпут су и пуцали на њ. И тане га је окрзло и оставило му модрицу баш на десној мишици. Сваком је од њих указана иста брига и иста љубав, као и нашим рањеницима, можда још и свесрднија: са њима се је свакојако више забављало и разговарало и жалило за братску проливену крв.

Чедомир је изнео и четника Трајка Ацева, коштуњавог осредњег човека, обрасла у црну браду и црне брчиће, ниска чела, које се своди у кут у састављене обрве, а главе готово четвртасте. Нашао га је немоћна где лежи у џбуну једном: блед је био, тешко дисао и обливен крвљу. Тане га је пробило посред груди и прошло му попреко кроз оба плућна крила. Лежао је бедан, без оружја, остављен од својих. Чедомир му је пришао, као анђео чувар кад прилази ка колевци остављеног детенцета.

— Где си рањен, брате? — запитао га је Чедомир.

Није га четник ни погледао, само је десном руком показао у прса, дишући тешко.

— Јеси ли жедан? — питао је добри човек даље.

Ни трепавицом да мрдне, само је млескао устима, Чедомир га је заложио водом, дао му из своје чутурице да се напије.

— Када си рањен? — питао је Чедомир, сагињући се да му пружи комадић хлеба што је извадио из своје торбице.

Место ма каква одговора пружио је своју десну руку, узео хлеб и стао га јести. Чедомир је стајао изнад њега и мислио. У том га подиђе неко блаженство што је био кадар да пружи овоме јаднику утеху, да му даде наде на живот, да му утоли глад и угаси жеђ.

— Богзна, ко за њим тужи! Можда ће ме пратити благослов његове деце, ако их има! — мислио је он, па га онда несвесно запита:

— Јеси ли жењен? Имаш ли деце? Да немаш синчића, као и ја што имам? У мене су два сина, као две златне јабуке; а колико је година твоме сину?

Чедомир је говорио речју пуном љубави и саучешћа; али је узалуд очекивао какав било одговор. Четник је лежао и ћутао, ћутао и дахтао!..

— Сиромах! Тешко му је и говорити! — изусти Чедомир, и не слутећи, да овај бедник неће да говори.

— А можда и не зна српски!? Можда је Турчин или Грк! — рече Чедомир, као за се, полугласно.

— Јеси ли ти, брате, Бугарин? — запита га.

— Бугарин сам! — рече четник осорно и погледа Чедомира попреко.

Чедомир то и не примети.

— Ајде, брате, изнећу те одавде на својим рукама, па ћемо те даље до превијалишта понети на носилима! — рече овај добри човек, ова добра душа, сагињући се, да га подухвати оберучке и да га понесе у наручју, као што мати носи своје дете.

И носио га је, напрежући сву своју снагу, кроз џбуње и шипражје, мало не пола километра. Одатле су га понели до пред само превијалиште носилима, где је лежало много, врло много рањеника, којих лекари још не доспеше намирити. Спустили су међу њих и њега.

— Тако, брате, лези ту, доћи ћеш на ред скоро и ти. Тамо напред има још ваших! — рече му Чедомир, узимљући носила, да их изнесе у страну, па да пође напред, да осмотри, е да ли нема случајно кога познатога или кога сељака ту међу рањеницима?

Журио се. Наједанпут се зачу пушчани пуцањ у непосредној близини.

— Погибох! — чу се глас јадног Чедомира који се стропошта.

— Ко пуче! Ко се сигра с пушком? Чија је пушка? Откуд пуцањ? — слевала су се та и још друга слична питања.

— Комита је! Убите га! Подивљао као звер! Страшно! Ни овде се не лишава своје животињске

ћуди! Узе пушку од рањеника што је лежала ту, па убија још и овде! У месту га заклати ваља! — чуше се гласови са свих страна, а према њему је корачао један лако рањени с пушком у руци, на којој је био нож натакнут. Био је разгневљен и јасно је било, да га је хтео пробости усред те граје и метежа међу рањеницима, које је изазвао својим делом овај брат небрат.

— Не овде!.. Натраг! — испречи се преда њ' један болничар.

— Зар и за њега имаш срца? — пламтео је гневом један рањеник, којем је десна бутна кост смрскана експлозивним зрном, можда баш из четничке пушке!

— И за њега! — пресече га болничар.

Трајка однеше одмах, превише га и послаше на завојиште.

* *
*

— Господине капетане, као Бога Вас молим, дајте ми какав нож! — говорио је војник тешко рањен у груди, што га мало пре донеше са превијалишта, а једва је дисао и гушио се у кашљу, избацујући сукрвичасто, а и десна му је нога била преломљена.

— Шта ће ти нож? — питао је зачуђено лекар.

— Да закољем овог скота!.. Наш болничар, јадни Чеда, нашао га је у беди, без помоћи и без наде. Заложио га је водом и хлебом, изнео га на рукама, донео на превијалиште, а он потеже на њега — пушком!.. Скоро ће и њега донети! — говорио је испрекидано.

— Да не верујем својим ушима!.. Разумем.. али, драги мој, овде нема освете! Овде је место људског милосрђа! — рече благо лекар, а у души беше узнемирен.

— Ах, наплатићу му се кад-тад! — рече рањеник и окрете се, да не гледа мрскога брата.

— Заведите и овог комиту, нека га носе са тима

у болницу ! — говорио је лекар подофициру што је записивао у листу имена рањеника које отпремаху у болницу.

— Неће он мени умаћи ! — шкргутну зубима рањеник.

Ацев је донет у болницу и лежао је, нахрањен и напојен, са још своја два друга у њој у Псачи. Чекало се на кола са љуљушкама за подеснији пренос.

Донели су међутим и онога рањеног војника. Лежао је на носилима. Беше блед, али миран, сада не кашљаше више и не искашљаваше крви.

На другим носилима донесоше другог једног рањеника. Намештен је потрбушке. Рањен је у саму карлицу : тане му је ушло у леви, а изишло кроз десни кук. То је био задушни Чедомир. Лекар их је примио и прегледао, дотерао им завоје и учврстио, заложио их, па су их онда уносили у болницу, да се одморе тако на носилима, док не дођу кола, па ће их онда послати на воз. Унели су најпре Чедомира и метнуше га близу Ацева. Он је погледао и њега и ону двојицу благо и уморно. Не рече ништа само уздахну.

— Боли ли те јако ? — питао га је лекар, и не слутећи зашто уздише.

— Не ! — одговори он и погледа лекара.

— Ах, ту је скот !.. Тај је ранио овога, а можда и мене!.. Принесите ме, браћо, младости вам, да му ја судим! — чу се лекару иза леђа глас војника, који се, рекавши то, загуши у кашљу и стаде бацати крваву пену.

— Опрости му, брате, Бог нек му плати ! — рече му молећивим гласом Чеда.

— Тамо га даље спустите ! — показивао је лекар болничарима, да сместе тог ражљућеног рањеника на другу страну тог простора што се болницом назвао, па запита :

— А шта је било то?
Говорили су му:
Лекар је слушао и стајао без речи.
— Толико вероломства! — рече апотекар.
— И дивљаштва! — добаци писар.
Страшно!..

Коноппица. 8.-VI-913.

IX

Има ко види!

— Једини пут, којим се иде к победи, овај је, који су изабрали наши. Савез ће победити, уверен сам. А да се је даље чекало, као што су нам, велите, саветовали, не би ваљало. Сада или — никада! Ово турско расуло добро нам је дошло. Баш као што су узајамне зађевице хришћанске и византијске на Балкану при доласку Османлија у Европу биле главним узроком турској победи, тако ће њихове данашње распре бити главним узроком њиховој пропасти. Сада, сада.. иначе мрка капа! — говорио је мајор Милан некако пред мобилизацију у разговору са пријатељима код друга потпуковника Миливоја на чају.

— Имаш право. Сада је моменат, да га не можемо бољег тражити; али ја зебем, морам признати, не знам ни сам зашто. Све ми се чини, да ту неће бити потпуне искрености. Знате ви сви, као и ја, врло добро, шта је било тако рећи до данас. До јуче смо се клали, као жути мрави, а данас већ да се љубимо, то ми не иде у главу! Праве искрености ту не може бити; биће, да се иза тога крије некаква смицалица! — рећи ће Миливој.

— Није, није!.. Савез је то прави правцати!

— Да Бог да; али ја опет тврдим, да код оних људи, који су били кадри упућивати на онаква крволоштва, каква су они чинили — сетите се само

варварства у Кокошињу! — не може бити искрености.

— И ја мислим тако, али ја вам још кажем, да је онај носоња свему злу крив и њега се ваља чувати. Ја се бојим његове преваре. Он само снује, чини ми се и кад спава, само о томе, како ће извршити какво неверство. То је уосталом предање у његовој кући. Да, да, ја се њега бојим. О његовом неваљалству и покварености говорио ми је један његов лични познаник баш пред своју смрт и рече ми онда: „Бојим се, докторе, да му наши не наиђу на лепак; кад-тад превариће их!" Те су ми речи оног доброг човека увек на уму! — говорио је доктор Стојан, који је иначе сав предан југословенској заједници и јединству.

— Има доктор право. И ја помало зазирем од „цара"; али имали су наши то на уму.

— Тешко! — упаде у реч професор Рафајило.

— Јесу, јесу. Хтео је Фердинанд, да најпре Србија објављује рат Турској, па наши нису на то пристали. Сада је остало на томе, да почне Црна Гора, па Бугарска, па после Бугара ћемо ми.

— Ето, видите ли, зар то нису неки нарочити планови? Само да не падне на њих бар онај први одијум, она мржња и проклетство целог света, као на проузроковаче рата, јер, ви знате, ко започне, на њега ће повикати сви! Он ће бити и нарушилац мира и кривац свему, а што се у Турској вршља по хришћанској крви, ко те пита зато?! — говорио је доктор.

— Они ваља да почну први, па се зато ми немамо чега плашити, а, уосталом, главно је, да сломијемо Турке.

— Није баш ни то главно. Главно би било, да савез буде на здравој основи, онда бисмо ми могли рачунати, да ће Балкан прогледати својим очима,

а овако, ако се узмора натезати, као што ми изгледа да хоће, протећи ће много воде Савом и Дунавом, док нам се остваре идеали! — говорио је доктор.

— Уосталом, господо, колико је нама овај савез од користи, толико је и осталима редом, а можда баш највише самим Бугарима. Нису ни њихови људи кокошињега мозга. Не, не, добро је то. И ја за се могу рећи, да нигда нисам имао веће вере у њих од сада. И за мене је сада потпуно јасно, да је њихова ствар и наша ствар, и мене ће понети иста љубав под Једрене, каква би ме понела и под Скопље или под Призрен преко Косова. И ово наше братство, за којим је сваки чезнуо, а које се, ево, остварa, донеће нам јединство и свима сретнију будућност. То је моје веровање! — рече Милан.

— Може донети разочарање.. можда пре, него јединство! — осмехну се професор.

— Тако ми ваше физике, неће! — нашали се Милан.

— Али да вам може донети какву рану у каквом окршају, то је још поузданије, па, богами, и — смрт! — отшали Миливој.

— Буде ли, неће ми бити жао! — одговори Милан мирно.

Дошла је мобилизација и свршена; прошла је и концентрација, прешла се је граница, заподела оријашка Кумановска Битка, па и она прошла. Миланов батаљон био је након срећне ове битке сниже Куманова, кад је наредба стигла, да се креће натраг, па ће у — Бугарску.

— У Тракију! — узвикнуо је Милан, радујући се као мало дете што се радује кад добије какву сиграчку.

— Нашто и шта се радујеш толико?!.. Мени је баш криво, што не идемо путем за нашима преко

Овчег Поља и преко Душанова Штипа, па на Дојчинов Солун или на Марков Прилип! — рече му друг Душан.

— Море, тамо је место где су посејане кости наших јуначких Срба у првом судару са Турцима. Ту је управо увод у Косово, ту је Вукашин водио Урошеву војску и сударио се са полумесецом, ту на крајњим границама Српске Земље, ту на Марици! Зар неће бити срећа ту показати Османлијама српске мишице! — говорио је Милан сав усхићен.

— Ипак, ипак, ја бих волео у Прилип.

— Ах, волећеш ти и тамо! — рече Милан, пун вере и поуздања.

Милан се је, збиља, радовао овоме опредељењу. Не верујем, да се је ико искреније радовао походу на Марицу од њега. Чак нико ни широм целе Бугарске није осећас у души толико задовољства колико га је осећао он, што ће моћи понудити своју крв за освету пораза на широким пољима трачким. То се видело и из једног писма, које је послао једном рођаку своме у нашој дивизији, а које је овај примио у Штипу. Кратко је; свега неколико речи; ево шта у њему вели:

„Драги мој Петре,

Срећан сам, пресрећан! Куманово је осветило Косово, њиме је и судбина овога рата запечаћена. Нашој дивизији је пала у део срећа, да иде браћи Бугарима у помоћ. Сутра се крећемо преко Ћустендила и Софије на Једрене. Колико сам блажен, нисам ни кадар рећи. Љуби те и грли

Твој Милан.“

— Можеш мислити, како је у његовој души! — говорио је доктору Стојану Петар, читајући писмо.

— Знам ја његову душу! — смешкао се задовољно доктор.

— Све потскакује од блаженства!

— Јер је то по његову срцу и идеалу!

Дивизија Миланова стигла је у Софију. Да га је било тамо видети, кад су их браћа дочекала! Јесте ли гледали кадгод, кад се састану браћа давно невиђена или блиски рођаци никад невиђени!! Ако јесте, могли сте видети, какво им блаженство трепери на лицу. Онај нетремични поглед, којим упија у душу опет виђену своју крв, па онај нарочити осмејак око усана што нам каже унутарњу срећу њихову и она блажена мирноћа на мишићима целог лица! Гледали сте их. Ето, такво сте блаженство могли гледати и на софијским грађанима и на нашим ратницима! Они узвици, она простосрдачност изливана тим поздравним узвицима или понудама најразноврснијим или оно засипање цвећем били су чисти излив истинске братске душе. Тешко је било описати оне тренутке. Покушавали су људи разне крви и разних схваћања и да их опишу, али им није полазило за руком: било је суво, јер и не беше то лако. Најближе им је пришао један наш рођени брат, син Словенског Југа, један Словенац из Љубљане и описао је те тренутке доста верно је ли зато што их је и сам осећао! Али нико их није кадар описати онакве, какви су у истини били. Они су, заправо, скривени у срцима целог народа. А у Милановом срцу, како беше у њему? И не питај! Он се више није ни умео радовати. Изгледало је, збиља, као да се више и не радује. Дочепао једну ружу што је на њега пала, држи је у десној руци, гледа је, принесе је к носу, повуче усе њен мирис, па је одмакне, загледа је и опет примакне. То понавља и понавља, а смеши се. Но било је лица, која се и нису радовала. То им се је могло јасно видети по намрштеним цртама, подмуклим погледима и с времена на време стиснутим вилицама,

као да би хтели шкринути зубима. Ако би ко пажљивије посматрао појединце, могао би их запазити. Понекој гомилици која би се расплинула у одушевљењу рекли би, кад би мимо њу пролазили ови људи, зловољно: „Шта се дерете толико?!“ Но тешко да је то ко и приметио у оној великој плими братске среће народног помирења и виђења. Ни Милан није то спазио. А ко су управо били ти људи, којих не могаху ни ови силовити таласи усхићења једног народа са собом понети? То су били „правителствујушчи и македонствујушчи!“ Али се на њих нико не обазре!

Дивизија је у правој овацији прошла Бугарску. Пук Миланов, већ чим је ступио на тракијско земљиште, славио је успех. Миланов батаљон нарочито. Кад је Милан спазио Марицу, зажарио се је у лицу, застао, па се чисто опустио, скинуо капу и прекрстио се.

— Шта радите, господине мајоре? — запита га капетан Славко, изненађен овим призором.

— Молим се Богу за душе палих Срба овде на Марици и хвалим га што је одредио, да их светимо баш ми.

— Зар овде беше то, под Урошем и Вукашином? — изусти капетан, па се и он прекрсти.

Крстили су се и други.

Турска војска је узмицала пред савезничким трупама и повлачила се. И важна стратегијска места су узимата, рећи, без капи крви. Истина, по страним новинама трубило се је о страховитим биткама, нарочито кад би која места заузимала братска бугарска војска, али, уистини, није тако било. Под утицајем страховитог пораза на Куманову Турци су се повукли са слабијих положаја на Чаталџу, где су веровали, да се не могу савладати, а Једрене, утврђено и војском и храном снабдевено, оставили

су његовој судбини и Алаховој заштити. Савезничка војска, братска и сад једнодушна, опколила је Једрене. Било је окршаја, и озбиљних и тешких, испред и око овог града, који је напослетку предат својој судбини и Алаховој помоћи. Миланова дивизија добила је добар део опсадног круга. Управо српска војска држала је већу половину овога круга, већу и тежу, и, чини се, Миланов батаљом пао је на најосетљивију тачку. Милан је то знао, па је уживао у томе.

Мучан је био тај посао, у овој опсадној војни. „Ко није био тамо, тај не зна, шта је рат!“ — говорили би обично учесници у њој. Имају они донекле и право. Сам онај живот страшан је! Није лако живети под земљом: у рововима, у земуницама! И да је кратко време, па би се досадило, а некмоли месецима тако таворити дане у киши, у студени, у снегу, у мразу! Па онда она једноликост дана и ноћи: један као и други, дуг, досадан, испрекидан краћим или дужим кркљањем пушака или тресетом топовским, тамо или амо по обручу, који обухвата утврђени град! Потраје мало, па онда опет мир! Збиља није лако. И, ако који осети досаду, па је се не уме отрести, пропао је. Баш као што је уопште у животу. Бедан је живот, у којем човек осећа досаду!...

Кад би Турци који пут покушали да испадну на српском делу, с ужасом би се враћали, можда брже него што би и мислили. Покушавали су спочетка, али, кад су видели, да је тврд орах, оканили су се тога посла и отад је долазило само до пушкарања иза заклона и до топовског надметања, као неко шенлучење! Испада није било. Тако су пролазили дани. За време примирја било је и узајамних посета. Чак су неки одлазили и у сам град. Милан то није марио, чак није ни одобравао неким друговима

„што се заносе“. Он је општио само са браћом савезницима.

— Упознавати се ваља! — говорио је он. — И двоје деце испод једног истог срца, кад одрасту посебице, далеко једно од другог, одроде се, не познају се, па су једно другом туђи, а камоли неће делови народни. Заједнички додир чини много, а узајамно упознавање — све!

— Море, господине мајоре, не разумеју они мене! Гледам их само, како се праве луди, кад им одем, а кад дођу, онда хвале и наше гостопримство и нашу част! Маните ми их! — говорио је коњички поручник Јоца, који је познат као дечко који воли да се почасти и код себе и кад је у гостима.

— По томе не треба судити! — упаде у реч Милан.

— Па да видите и треба. Види се, какви су! — одговори Јоца.

— Та то су, најпосле, покрајинске разлике. Није ни између нас, рецимо, и Бачвана то једнако, па ко би смео правити разлику између нас и Бачвана?! — бранио је Милан.

— Лепо је то и красно, али, мени се чини, да су неки од ових „наших колега“ подмукли! — умеша се у разговор и капетан Воја, који се није баш много заносио »братством“.

— Како то? — љутну се Милан.

— Гледао сам их, како загледају наше топове, наше пушке, па како се распитују за наш рад и начин наше борбе. Загледао сам им лица и читао са њих — подмуклост. Не марим ја њихова друштва. Ја имам осећај, да ћемо се тепати што рекли они! — смејао се је капетан.

— А не, варате се, господине капетане! — говорио је Милан.

— Живи били, па видели! — смејао се је капетан.

Град се је држао и држао, па се је најзад морао

и предати. При заузећу Једрена Милан је играо видну улогу. Он се је нарочито и одликовао, па је произведен за потпуковника и одликован златном медаљом, сам „цар“ пак одликовао га је великим орденом. Он је био и без тога срећан и задовољан. Но то задовољство се је стало мутити. Приметио је он још на дан заузећа, да су се „браћа“ понашала небратски. Све су некако као надусити! С дана у дан се је то све више осећало, а из новина им, које су Милану долазиле до руку, видело се је, да су били у измишљању недостижни. И извртањем истине и погрдним писањем, јасно је било, хтели су бугарски народ разјарити против српског имена и против свега што је српско. Уопште је било страшно узети новине у руке. У њима је било често таких гадости, до којих се може спустити само најпокваренија штампа!

— Шта велите на овај испраћај, господине потпуковниче? — упита Војин Милана, кад су се нашли у возу поред Софије, где не беше никаквих дочека ни испраћаја, где се нико ни нашалио није, да учини какво признање српској војсци, која је толико време провела у влази и крви за лепшу будућност овога савезничког брата.

— Шта велим?!.. Каменим се!.. Чисто да не верујем, да заслепљеност и лудило може славити оргије! — рече и уздахну Милан.

— Говорах ли ја Вама?

— Говораше!.. А ко ће моћи и помислити, да су људи после овако срећног успеха кадри тако плиткоумни да буду, па да раде проти заједничке среће наше?! Да, да, проти заједничке среће, јер радећи против нас, раде и против себе и обратно; посрну ли они, ни за нас то неће бити од вајде.

— Биће још те како. Нека срљају они само у своју пропаст! Боље је што су они такови. Нека се

бар о једном трошку сврши сада и то. Једном ће се морати те морати, па што кани бити јесенас нека буде вечерас!

— Видим и сам сада да имаш право! — заћута мало Милан, па ће додати за уздахом: „Жалосно је то, веруј ми, жалосно!"

— Ни најмање! Кад хоће, нека им и буде. Лудаку међу лудачку кошуљу, да га обуздају. И они су као и лудак, и њих ваља стегнути! — говорио је Војин и смејао се.

— И опет Вам кажем: „Жалосно је то!"

Воз је прошао мимо Софију и прешао у Србију. Милан је био стално зловољан. Како је који дан пролазио, све је натмуреније изгледало савезничко обзорје. Испод Витоша се је стално сејала мржња сејала оберучке, а земљиште, на које је њено семе падало ђубрили су бездушни људи најпрљавијим измишљотинама, какве су кадре произналазити само до сржи покварене душе. Чак неистине, какве обичан мозак није кадар ни примити, износили су они у новинама и питали њима необавештену и непросвећену своју публику. Млади и неразумни су и веровали, старији, мирнији и сталоженији само завртили главом. Наш свет, пак, што је долазило до њега само би одмахнуо руком!

— Зар није превршила дара меру? — говорио је љутито мајор Војин, упревши поглед на потпуковника Милана, разговарајући се с њиме о измишљотинама, под шатором на Страцину, прочитавши „вест" једног од првих софијских листова о некаквој баби што је „умакла српским хијенама из Скопља" у Ћустендил.

— Превршила, Војине, дабоме; али је жалосно што је тако. Но уздам се у Бога, да ће крв, која мора — видим то јасно — потећи, створити реку,

у којој ће се окупати наши идеали и из ње испливати прекаљени! — одговори му Милан.

— Испливаће српски идеали!

— Да, свесрпски.

— Амин, да Бог да! — чу се из више грла.

Време се је журило и донело је изненадно ову реку од братске крви. Браћа су се ухватила у коштац, да се истребе. Једног од оних крвавих дана што су царовали од 17—26. јуна крвавог братоубилачког рата поткрала су се „браћа“, на коси једној до Криве Паланке, међу наше, на превари вичући: „Своји смо, своји смо.. у помоћ вам стиже пук“ (рекли су га поименце лепим српским говором!) и дошло је до љута окршаја, где су се браћа набадала на нож, ударала кундачки, хватала за гр'оце. Батаљон Миланов борио се је очајнички, већ више није било реда нити се је слушала нити могла чути заповест старијега: сваки се је борио како је умео и знао' Милан је био лав. С пушком у руци прелетао је с краја на крај, од чете до чете, наређивао, застајкивао, и сам пуцао, прескакао, али, баш у тренутку, кад је хтео прескочити једну јаругу, погоди га непријатељско тане, прође му кроз десну мишицу и зари се у потрбушину, да се заустави негде у левом куку. Пушка му испаде из руке, а он посрну и стропошта се доле у шипражје у јарузи. Горе је кркљало, као у лонцу, а паклена вика, граја и дерњава одјекивала је долином, као да је најбешња олујина ломила брежуљцима и косама букве и растове и чупала из земље дрвље, а ломила грање. Милан једва дође мало к себи, па покуша, да се исправи; али не могаше, једва се је повукао неколико корака у шипражје и стао размишљати о злој судбини што га снађе.

— Без завоја сам!.. Ту у тој провалији!.. Никога близу мене!.. Горе се чује јаук рање-

ника!.. Да и ја јаучем?!.. Срамота је!.. А да зовем?.. Ко ће ми се јавити?!.. Можда непријатељ!.. Па да ме живог боду!.. Бар кад би ме хтели убити.. али неће зверови!.. Да ли ће им наши одолети?.. Бар да хоће, макар ме и не било, а онда би дошли у помоћ, изнели би ме!... Али, гле, њихови се гласови чују!.. Наши су устукли.. бар да ми је револвер уза ме.. знао бих, шта бих радио: један метак у чело, па — крај!.. Али ми се је негде откинуо у прелетању, па га нема!.. Ах, шта да радим?!.. Да ме жива касапе!.. Мене, српског официра?!.. А без одбране сам, без наде на спас.. без наде?!.. Ко ће то знати?!.. Можда ће их наши још и потиснути!.. И хоће.. зашто да не? Ова је несрећа дошла само због наше простосрдачности: они су нас преварили, нисмо веровали, да су они, мислили смо, да су наши!.. Страшни су!.. Просто да им се не верује ништа!.. Уф, страшно!.. Гле, како неко грозно јаукну, па, гле, опет и њихове страховите псовке се чују, псовке свега што је српско: то они боду рањенике!.. Ужасно!.. Зашто ме не погоди оно несрећно тане посред срца жива?!.. Зашто? — Богу се тако хоће!.. Бар да ме помоћу његовом не нађу!.. Камо Бог!.. Гле, опет јаук и псовка.. А шта ми је?.. Можда ће они мене поштедети?!.. Можда!.. Та зар би било право, да ме измрцваре?.. Колико сам љубави донео пред њихово Једрене! Донео сам је и до последњег је дана задржао, па ни данас ми још није криво ни на кога, јер знам, да је ово што се збива дело избезумљених: они раде за нашег заједничког непријатеља!.. Тешко њима!.. С нама је Бог, правда је на нашој страни, а клетва ће пасти на избезумљене виновнике!.. Народ није крив, он је, грешник, заведен!.. Ах, како ме боли рана ја је нисам заслужио!.. О, да сам бар међу сво-

јима!.. А овако!.. Дође ми мисао и о кући.. а шта ћу им ја?.. С таком мишљу сам и пошао од куће: ко с мачем влада, од мача ће и погинути!.. Да, да, тако је.. али деца не знају за то; она се надају оцу: мати их мноме и бодри и кара!.. А онај малишан што је у трећој години, нејачак, он ме се ваљда ни не сећа више и, ако ме убију небраћа, неће ни појма имати, шта се зове очевом љубављу!.. Стишало се је, не чује се више ништа; али, стани!.. Шта то кршка кроз шипражје озго низ плећину?.. Људски су кораци и разговор се чује!.. Да ли су, можда, наши? Тешко!.. Не, нису! — застаде Милану дах и он угледа два младолика бугарска војника, који иђаху према њему, с ножевима на пушци.

— Официр! — продера се један од њих и потрча с упереним ножем на њега.

— Жив ли је?.. Боди га! — говораше други, пристајући за њим. Милан је то чуо; али је био миран.

— Стојте! — зачу се промукао, подеран глас иза њих.

То је био њихов наредник.

— Одмичите се.. идите и разгледајте тамо напред! — додаде им.

Они се уплашише, оставише се своје намере и одоше напред, а наредник приђе к Милану.

— Братко, дај паре, нећу да те убијем, имаш орден нашег цара, а могао бих те убити и поред тога, јер су нам заповедили, да убијамо свакога, нарочито официре, ја тебе нећу! — рече наредник, ослонивши се на пушку.

— Паре иштеш?!.. Ево, узми, што имам, узми све, дајем ти их радо као брату! — пружи му Милан петнаест новчаница. — Узми то, али те само једно молим: да ми превијеш ране!

— Гле, имаш и леп прстен, дај ми га, па ћу ти

послати болничаре, да те изнесу! — рече наредник, па скиде Милану с руке брилантски прстен, успомену од његове Милене. Узе га, натакну на свој прст, па оде правцем, куда су она двојица замакла.

— Можда ме и неће избости!.. А ко ће то знати, кад имају наређење, да убијају свакога, а нарочито официре! — говорио је он као за се, кад се опет указаше тројица бркатих постаријих војника. Он премре жив.

— Болан, брате, па ти си био на Једрену! — рече најстарији међу њима, коме су се у црној бради већ стале грушати власи.

— И био и борио се храбро, кад су га наши одликовали! — рече други спуштајући се поред њега, да седне са осталима.

— Куда ће нам душа? — говорио је трећи.

— Ох, брате, шта урадише од нас и од вас? — ишчуђаваше се први, па запита: „А да ли си жедан, брате?"

— Жедан сам.

— Ево, узми, напиј се, скоро сам је напунио! — пружао је своју пљоскицу.

— Хвала!.. А да ли бисте ме могли превити? Или да ме изнесете до превијалишта?

— Да изнесемо?!.. Не смемо.. наређено нам је, да убијамо свакога, а нарочито официре. Ми старији не чинимо то, али сви млађи, запојени мржњом, неискусни, чим стигну, чине то. Ми ћемо рећи, да смо те убили, а избацићемо пушке у ваздух! — рекоше, поустајаше и, мало иза тога, одјекнуше два пушчана пуцња.

Милан је лежао без мисли, погружен. Изненадило га је то држање ових војника. Бојао се је само, да не бану откуда они „млађи".

Тонуо је у мисли, кад али затутњише громови наших хаубица. Ваздух се је проламао. За час се

је чула граја и дивље бежање непријатеља преко места, откуда су јутрос наступили.

— Хвала Богу, наши су! — уздахну Милан, разабравши разговор наших, који су наступали, пуцали и гонили непријатеља.

* * *

— Није сва нада пропала. *Има ко види!* — говорио је Милан у болници.

— Али, ипак, отишли су далеко, подивљали! — рече му лекар.

— Виде разборити људи; они ће унети светлост и они ће судити за бездушност силницима који су завели кукавни народ.

— Мислите?

— Хоће!

Коношница, 20-VII-1913.

X.

Тајна шумског поточића.

Старе букве и оронули растови повијају се под чудом што их снађе у врлети и стрмени, а испод њих мирно ромори и одмиче бистар поток. Под тешким гранатама и учесталим шрапнелима стоји фијук грања и чује се надалеко праскање његовог крхања.

Најзад, стишало се.

Непријатељ се повукао, крвав и немоћан, преко потока. Силан наш ратник стаје му у стопе и не да му душом дахнути. И један беше измакао испред свију. И сам изнурен и дугом борбом и тешком припеком, жедан и гладан, дошао је до потока.

— Да се напијем? — застаде он. — Не.. умаћи ће ми проклети скот што толико напакости роду мом! — рече и полети.

Јурио је. Сустизао је и обарао једног за другим, док га један непријатељски војник не сачека склопљених руку, а био је дуге, мрке браде и дебелих црних бркова, питома погледа, без оружја што га је већ бацио био.

— Милост, брате!.. Предајем ти се!.. Поклони ми живот.. ах, не мени.. већ мојој сиротој деци!..

Ратник застаде.

— Ходи!.. Знам.. да.. знам.. и мој живот треба мојој деци! — приђе му и прими га у свој загрљај.

Враћали су се... У шуми је чудно одјекивао по-

крет ветров изнад ње и.. још понеки пуцањ топа или пушке из даљине.

— Умрећу од жеђи! — изговорио је једва разумљивим гласом заробљеник — уста су му била слепљена.

— И ја! — рече и силни ратник, кад сагледа бистри поточић што жубори мирно и тече, као да га се цела несрећа због братске проливене крви ништа и не тиче.

— Хвала Богу!.. Да се напијем до миле воље ове лепе, свеже, бистре воде! — рече заробљеник и паде нице к жуборном, бистром поточићу.

— Да, хвала Богу, сад и ја да се напијем натенане! — погну се и силни ратник и стаде пити великим, звучним гутљајима свежу, бистру воду са жуборнога поточића, надвисујући силно ромореље потоково звуком од сваког гутљаја свога.

Напојени, измирени и збратимљени продужили су пут...

* * *

Тачно осмога дана спуштали су их, њих обадвојицу, одмах иза пољске болнице доле у Псачи, у — хладни гроб...

Умрли су од колере.

Неми, шумски, бистри поточић, што вечно ромори, не рече им, шта у себи скрива...

Ниш — Ново Село, 30-I-1915*).

---

*) Петог дана свога пегавца из постеље издиктовао у т мператури 39·4⁰.

XI.

Дочек једног јунака

— Успомени мајора Милана Васића. —

Долази он!..

Својим грудима је зауставио вероломнике што хтедоше мучки, кајински, напити се крви свога рођенога брата!..

Напили су се — његове...

Разнела их је!..

Разбили су се о његове груди...

Он је клонуо; али његов дух је остао!..

Дух му долази међу нас!.. Да, његов дух!

Дух!.. Јест.. он.. дух долази!.. А тело његово доносе само, да му се поклоне сви, и који га знађаху и који га не знађаху, који само слушаху за његово српско срце кроз које је снажно струјала српска Домовина — сва...

Слегао се свет да дочека воз, да сагледа — њега!.. И старо и младо, и мушко и женско, и велико и мало, и богато и сиромашно, и грађанин и официр полетеше да угледају његов лик; полетео и гласник двора и весник последњег кућерка изишао да му се поклони, њему, јунаку, диву са — Брегалнице.

Прилаз ка железничкој станици прекриљен је народом. У самом улазу, у оном великом простору, црни се народ, а влада нема тишина, као у цркви о Великом Входу... Да, ту, у том простору препуњеном светом!... Усред простора црн дугачак сто,

превучен црном чојом и око њега велики светњаци којих сјај провирује кроз црну копренасту тканину по њима, са свећама у пламу. На столу је ковчег, претрпан венцима, славом победничком, којима украсише њега, његово тело, трошно, измождено, заковано у тај ковчег, хотећи му, ваљда, тако рећи, колико се клањају пред његовим духом, његовим срцем што је толико силно куцало за цело. цело Српство...

Цео простор овај којим свакодневно врви весео или брижан, насмејан или уплакан путник, мирисао је сада својим изгледом и дахом на — цркву, у којој је народ заћутао и занемео пред великим духом што је ушао и у тај простор, а што је боравио у овом трошном телу његовом!

Призор и величанствен и потресан: живи се клањају духу мртвога!..

Народ занемео... Поглед му негде пао бескрајан, замишљен, укочен и усредсређен у једну једиту тачку; на лицу му престрављеност, мисао пуста, а, кад се мисао прибере и поглед отисне, па падне на онај ковчег, у коме лежи он, затрепере очи и облију се сузама целом народу томе.

Тамјан замири, дим из кадионице пође у вис да се вине у божанске висине и божанствена песма о смрти објави народу, да је дух овога јунака ту, пред њиме, и опомиње га, да приђе и да се причести њиме истим за велику идеју Српског Уједињења, за које се је и растао од овога изнуренога, премореногa и изможденога тела што га донесоше отуд испред — Штипа!..

— Пао је погођен кајинским танетом у потиљак баш у расвитак, кад је Дан надвладао Мрак! Пао је као лав, бранећи са својим четама положај међу најпрвима, стављајући своје груди место грудобрана, да би отклонио несрећу што би је могло било

створити снажно њихово надирање! — шапутао је позади свештеника један официр једном нареднику, неиспаваном, изнуреном, избледелом, престрављеном, обраслом у црну ретку браду, прецрнелом, који је скидао своје наочаре, да избрише сузе што су га облиле.

— Да., знам... И понеше га његови људи, да износу, ма и мртва, свога Команданта, али попадаше и они, сви до једнога, те то место оста, а и они на њему, кајинским подивљалим хијенама у — канџама... Након три дана нађоше га наши — свучена, опљачкана, нага и.. авај! — зајеца се наредник.

— И онда су га сахранили? — запита грађанин, уплакан, сузан, што прислушкиваше.

— Да! — настави наредник. — Сахранили су га... Отуда га доносимо сад, отуда, са онога страховитога места, које беше у онај мах, кад је он пао, прави пакао, а данас призор који ствара у души пустош... О, потресам се тим призором страшним!... Оне могилице, једна до друге и једна иза друге, стварају у души буру и опет—тихо пристаниште! Понека се и слегла већ, а прво премалеће тешко да ће којој и трага оставити, мада под сваком њом лежи див који је својом крвљу задужио, а својим животом очувао Српство! Изнад главе им је укрштена дашчица; на по некој стоји и име јунака или га је већ киша избледила или изапрала! — уздахну и застаде он.

— И поред могиле овог дива стајаше таки исти крстић. На њему стајаше баш читко његово име, као да ни сам Бог не хтеде дати моћи киши да избрише то силно име, то вечно име, које ће светлети у срцима будућих поколења! — рече још и заплака се наредник.

Мала, бледа, уплакана, црним велом увијена женица, иза ковчега, попут стене, без капи крви, за-

јеца, наслони се на ковчег и стаде се гушити у сузама, у пригушеном јецању. Божанска песма из грла свештеника завапи о његовој „вечној памети“. Зајеца и цео народ.. зајеца, па заста. Настаде тајац...

Кроз народ проводе, готово уносе, бледа изболована капетана једног, свега у завојима увијена. Стао је испред ковчега, па се је заплакао. Нема тишина владаше, док је он својим рупцем сушио лице, па онда слабим болним гласом поче:

— „Народе! Језива дужност ме ставља овде пред овај ковчег што скрива оног који је, у једном пакленом тренутку, још са осмејком на своме благом, другарском и очинском лицу, пао, погођен братским танетом, пред мојим очима!“ — почео је, па се опет зајеца, а са њиме и цео овај народ.

Усилио се. Осушио је сузе, па опет продужио бираним речима да излева своје срце, из кога је извирала жива слика велике душе овог дива, душе која је умела од духом клонулога да направи неустрашљивог борца, од равнодушнога да створи човека пуна љубави и пожртвовања, од очајника — лава; душе, у којој су његови другови налазили љубав другарску и заклон очински, а која их је све слевала у једну никад нераздвојљиву заједницу.

Речи његове су изазивале сузе што су падале као киша и јецање што је одјекивало као град!.. Не беше ока, које не беше овлажено...

Опростио се са њиме у име свију другова и замолио га, да му не замери што није дошао са свима њима. Није могао, јер их је више од половине изгинуло тамо, на истом оном месту, у гротлу оног вулкана што је кључао и кипео на Брегалници, где је и он пао, а где сада мирно пролази српски војник, погледајући уздигнуте главе на то место што стоји гордо као сведок српског родољубља и јунаштва...

Износили су ковчег, да га положе у велика погребна кола, а кроз онај велики, тајанствено суморни простор, загушен уплаканим и растуженим светом, одјекивали су болни уздаси, који су изазивали све нове и нове сузе и јецања.

Тешко Петровско сунце што нагињаше Илињском, бацало је на град своје жарке зраке и, након проливених киша, пекло још снажније и сушило сузе што их је пролевао народ и испред станице и у целом граду.

Понели су га и у цркву и одатле у градину мира, тамо, где нема бола, тамо где нема радости и где царује иста љубав за све...

* * *

Кад прођете поред цркве у сред те градине и обиђете је горе, удесно, ускоро ћете смотрити једну малу хумку, сву у цвећу и венцима. Сваког дана ћете запазити ту једну малу, бледу уплакану, црнооку и црнокосу госпођу, сву у црно увијену, где се примиче к томе гробу, застане уза њ, непомична, растужена, баци свој болни поглед по њему, по цвећу и венцима, док јој не ишчезне пред њом све у потоку суза, па онда пада нице на њ, љуби земљу по њему, грли дрвен крст, претрпан цвећем, и пали кандиоце што пуцкара изнад те могилице по вазда̑н и по целу ноћ! Или ћете запазити страна господина или дечака кога или госпођу или мому коју са китом цвећа у руци, где прилазе ка гробу с болним изразом у лицу и полажу киту цвећа на тај хладни гроб са речима: „Ово ти шаље мој крај Српске Земље коју си ти љубио силно — сву“!..

Чији је то гроб? Ко је она мала бледа женица? Ко су ови ходочасници са китама цвећа у руци?

То је гроб Народног Јунака; женица она је његова Мала коју је он љубио после Српске Домо-

вине најсилније; а они ходочасници су гласници Српске Земље што их шаље Босна, Банат, Бачка, Словенија, Далмација, Хрватска, Барања и Херцеговина, да сузама оросе његов гроб и да га оките својим цвећем.

Над гробом се вије дух његов, велики, што грли цело Српство!..

Србине, дођи и причести се њиме!..

Београд 10-XI-1913.

XII

Скинуо му шешир.

— Баш се радујем, што Вас опет видим! Годинама нам већ не бејасте. Дабоме, окућили сте се тамо, па Вас нема!

— Да, истина је, нажалост. Одавно не бејах у Београду, а не би требало. Но, шта ћете?! Обладала деца, и не може се! А и сâм сам оболео, зато и нисам могао понудити своје услуге кад сте ви овде сви вршили велико Народно Дело. То ми је највише криво!

— Аха, јест! Дивно је било!

— Како да није?! Просто смо ван себе од среће... Да, да, драги пријатељу, Ви можете мирно рећи: одужио сам свој дуг Српству. Ах, кад бих и сам то могао!.. А дивно је било, је ли?

— Да, дивно и величанствено! Заиста, имало се је рашта и родити и живети! Сва поколења током пуних пет стотина година, имала су исте жеље, које и ми, па им се нису испуниле, а ми смо их доживели! Вековни сан је остварен!

— Остварен?!.. Није још!

— Мислиш: освета Косова!?

— Да, да, и сам мислим то: Косово имате, али немате Лазара!..

— Ах, да, разумем Вас!.. Боже здравља: и њега ћемо!

— Амин, Боже и Богородице!

Тако су почели разговор два стара знанца, два лекара у Београду. Било је то овог пролећа, кад

је др. Ненад Лазаревић једнога дана бануо у Београд и појавио се у чекаоници свога друга Стојана. Откад се не видеше! И један и други су се за то време променили. Стојан га је на први поглед познао, па га је стао грлити и љубити, уводећи га у свој салон. Ненад је савио своју кућу изнад последњих тачака по којима је Српство посејано, тамо горе изнад најсевернијих делова, где се још једва може чути по која српска реч. И рођен је и одрастао у крилу Српства које србује и уздише, бацајући своје чежњиве погледе преко двеју големих река где Српству буја најдрагоценији цвет — Слобода. Зато је он, кад је год само могао, и залетао се у ту божанствену градину, да се бар надише миомира тога цветка. И сада га је, чисто подмлађена, донела иста жеља и још страх од — смрти.

— Знате, пријатељу, дошао сам, да видим онога, који је у мени мисао и жељу претворио у веру. Ја сада верујем, верујем непоколебљиво у нашу народну будућност. Овај рат је показао свету, шта је наше племе! Зато би ми криво било, кад бих морао склопити очи, а да не видим пре тога — Војводу! — говорио је Ненад.

— Војводу?! Видећете га, зашто не? Сваки дан: или јутром када иде у Главни Штаб или око један сат кад се из њега враћа! Човек као и други људи: смишљен, озбиљан, погледа благог и очинскога кад је праћен нежним осмејком или и оштрога кад га прати набрано чело и затегнути мишићи образа са уснама што једва отстоје једна од друге!

— За ме је он прави див! И да знате само, како о њему снивају наши људи! Ах, морам га видети, морам: зато сам и потегао амо! — говорио је он усхићено, придржавајући се левом руком за крај изнад срца које му је у тај мах својим узнемирењем задржавало дах.

— Да, имате право, дело што је изведено тражило је таког човека и имало га је у њему.

— Хтео сам и сву децу довести — шесторо их је — да га виде, али ми се не даде: даљина је. Али ја сам потегао, јер ме је нешто распињало и још ми и сад говори: само да га видиш!

— Ја то знам. У Вашој души ври онај колосални патриотизам који вуче све вас, који нисте уза нас, к нама. И да нас видите, лакше вам је у души! Ми можда и не схваћамо лако ту силину која вас вуче к нама, јер у нама је осећај други који нас носи ван наших граница к вама! Вашу душу ломи исти онај бол који поништава сироче без родитељске милоште... Ви сте пуни осећаја...

— Не знам, шта осећате ви, али нам се чини да је ваш патриотизам већи, јер је стваран, можда није толико осећајан као наш, али је више родитељски, јер он се своди на то, да испуни наше загушене жеље: да нас прикупи у једну целину с вама!..

— И ја га тако видим: он је, уистини, више хладан и више стваран!

— Зато ће и постићи свој циљ! — рече Ненад, па се грже и у лицу порумени. Поглед му је био пао на официрску капу, изгужвану и искислу, коју је Стојан носио у рату, а била је на столићу једном у соби.

— Је ли то Ваша капа? — запита он, устајући да је узме.

— Јесте, то је капа коју сам носио кроз оба рата, кроз кишу и снег, непогоду и лепе дане, лежући често с њом и у блату и у слами.

— Каква светиња! — узео је он њу у руке, загледао је са једне и са друге стране, па је пољубио, и сузе му застаклише очи. — Чувајте ово за своју децу и унучад: ми и не осећамо сада толико колико ће

се историје и љубави моћи сагледати у овој стварчици! — додао је још.

— Имате право! — смешкао се је Стојан.

— А имате и униформу и сабљу? — питао је, као дете, Ненад;

— Дабоме! Све, као и сваки официр.

— Ох, што и ја немам!.. Али и то оставите и чувајте као светињу. Ја их не бих више ни носио, оставио бих их, а поручио бих све друго.

— За ново велико дело! — насмеја се Стојан.

— Да, да.. о, само да хоће! — зажари се опет он.

— Дакле моћи ћу видети Војводу! — рекао је Ненад, заћутавши врло мало.

— Како да не?! Сутра пре подне, зацело! Вечерас ћемо провести код мене, да Вам приповедам много, много из — рата.

— Како ћу бити срећан, да чујем све, све, све!.. — рече Ненад и сузе му се две три скотрљаше низ образе у густу проседу браду, у којој се распрскоше.

Сутрадан ишао је од реалке путем у Горњи Град један господин, питома изгледа, благих граорастих очију, висока чела и округлих образа са подужом пуном и кестењавом брадом у којој се виде и понеке беле власи. У округлом тврдом шеширу и фином врскапуту, који му је пристајао као саливен, корачао је он одмерено и пролазио капију за капијом, докле није кроз градске бедеме избио на пут што води преко горњеградске равне плоче према згради Главнога Штаба. Спазио је зграду и застао, пустивши на вољу својим очима да отпочину на њој.

— То је, дакле! — изусти он полугласно. — Туда ће проћи!.. А да ли је, Боже, већ дошао?.. Управо девет!.. Можда и није, а можда и јесте. Па ако јесте, онда ћу га сачекати, кад пође кући, али га видети морам. Дабоме, морам, зато сам и дошао...

Само да ме не отерају, ако је забрањено овде се задржавати! Али неће, Стојан ми је рекао да је дозвољено доћи овамо и да ћу га зацело моћи видети. Вози се, рече, у аутомобилу којим управља војник, а обично је сам. Ако никога не буде да ми рекне, ја ћу га познати: гледао сам му слику, а и Стојан ми га је описао. Ах, познаћу га, познати, и морам га видети! — размишљао је Ненад, па је мало пошао корак два и онда опет застао и гледао у зграду. На прозору се указа један официр и један на степеницама што воде у зграду. Поглéдали су на Ненада и нестајало их је.

— Гледају на ме. Да им нисам сумњив? Може и бити. О, да их свако с толико љубави гледа, као ја, не би требали бити опрезни. Али, шта само раде они преко, да би дознали ма шта!.. Неће лако дознати. И, најпосле, кад би и овамо доспели, ево, где сам ја, шта би се користили? Ништа! Видели би зграду и оне официре, као што их и ја видим, и оне старе топове који су ту, ето, сваком на видику! Друго ништа... Но, збиља, да нешто посумњају у ме!? Па шта? Уверили би се, да ме је овамо донела жеља и љубав, две одлике толиког свéта што у њих полаже сву своју наду! Да, да, уверили би се! — пође он опет корак два по путу и опет се врати на место на којем је већ толико стајао и толико посматрао зграду. И опет је бацио поглед на њу и за мало времена је попостајао тако и гледао у прозоре и на степенице.

Замало иза тога се на степеницама указа један официр с припасаном сабљом, сиђе са њих и упути се к Ненаду.

— Бог и вера, к мени ће! — замисли се Ненад. — Али је диван! Погле, како му стоји то дивно одело: та капа, та униформа, оне црвене чакшире,

па сабља, све, све! Ах, сакри се, Швабо! Леп је српски официр!

— Добар дан, господине! — поздрави га официр још мало поиздаље, примичући се к њему.

— Добар дан, господине! — одврати му Ненад сав блажен.

— Ја видим, Ви бисте нешто хтели, господине? Ви нисте одавде?

— Нисам, а хтео бих само једно: да видим Војводу кад прође. А да ли је дошао?

— Да видите Војводу?

— Да, да видим онога, који је уздигао Српство.

— Откуда сте Ви?

— Ја сам из Ф, далеко одавде, и дошао сам само зато да га видим: жеља ме је довукла!

— Шта сте Ви?

— Лекар.

— Ваше име?

— Dr. Ненад Лазаревић. Ево и исправе и пасоша и друг сам доктора Стојана, Ви га знате?

— Знам. А зна ли он да сте дошли?

— Зна. Он ми је и рекао да овде будем и да ћу овде најбоље моћи видети Војводу кад прође.

— Добро, добро... А друго ништа не бисте желели?

— Ништа, само то.

— Останите ту! — рече му официр, подиже руку ка капи, поздрави га и опет се врати откуда је и дошао.

— И збиља! Сумњив сам им. Па, дабогме, и морају сумњати. Стојим и чекам, кога и шта? Тако сам ту и тако дуго! Мора им пасти у очи. Коме и да не падне!? Нека, бар сада знају, ко сам!.. Али да ми нешто не поверују, па да ме затворе!? А што, само нека га видим, па ма и то било! — говорио је он у себи.

Чекао је и стајао, гледао преда се и размишљао, бацао поглед у зграду и даље опет по граду дуго, дуго. Наједанпут се опет отисну од зграде један официр, — сад је био други — и упути се управо к Ненаду.

— Можете, господине, ту сачекати, али ће Вам дуго бити! — говорио је официр.

— О, неће, господине, неће, ма чекао и вечност, само да га видим! — говорио је Ненад зажарен, пресрећан што говори са официром који му даде ту слободу.

Официр се је вратио, а Ненад је остао и чекао. И пошао би мало напред и опет би се враћао, али излаза из зграде није никако губио из очију,

— Сад већ неће трајати дуго! — рече он, погледнувши на сат на којем је било већ пола један. У тај мах добро се је чуо писак сирене који је долетао, доста потмуо, отуд од Калимегдана. Замало, па затутњи велики автомобил који прозврја поред њега, сави и окрену се испред Штаба и застаде испред степеница.

Ненад је био узбуђен. Срце му је нагло куцало и са дахтањем автомобилским надметало се у брзини.

— Сад ће наићи.. још мало! Да ли ћу доживети то?! — полетело му је кроз главу, а низ степенице стрча један подофицир и притрча к автомобилу да отвори врата, а за њим се указа стари ђенерал, кога је пратила гомилица официра. Ушао је у кола сам, подофицир затвори врата и готово у исти мах скочи на седиште до војника који је управљао автомобилом, и автомобил пође,

— Он је, Војвода! — изусти Ненад и скиде шешир, поклонивши се дубоко у тренутку, кад автомобил поред њега као стрела пролети.

Једва је још видео, како Војвода држи своју десну руку поред капе — отпоздрављајући.

* * *

— Видео сам Војводу! — прво беше што Ненад рече госпођи Стојановој, кад се вратио из Горњег Града к њима на ручак, кад га је она дочекала.

— Видели сте га? — рече она, насмехнувши се.

— Да, и *скинуо сам му шешир*, и он ми је љубазно салутирао...

— Је ли био сам?

— Сам, али у њему сам гледао цело — Српство? — рече он сав срећан.

Београд 20-V-914.

XIII

Да се стреља!

— Мобилизација!.. Мобилизација! — пошло је од уста до уста гордом ћесаровом престоницом.

— Врло добро.. изврсно!.. Тако треба!.. Да, мобилизација!.. Да им завр́немо шију, тим дивљацима!.. Проклети Срби!.. Убице!.. Разорити ваља то погано гнездо!.. Осино гнездо!.. Да, разорити га, само онда ће бити мир!.. Багажа погана!.. Уздају се ваљда у помоћ северног медведа; али им ни он неће помоћи!.. Неће се он ни мрднути! А да хоће да се и он крене на својим тромим шапама, па да се подједно разрачунамо и са њиме; али неће та трунтава звер!.. Мобилизација!.. Мобилизација!.. Ако!.. И право је, да им пустимо крв!.. Зар само то нососецима?!.. Уклонити треба гад са овог света, да га не кужи! — разлегало се у једној од главнијих бечких улица, кад је новинама објављена мобилизација против — Србије.

По улицама, по кафанама, свуда где је било више света на окупу грајало је и из граје извијали су се погрдни узвици против Српства и Србије. Веселе Бечлије примале су новост о мобилизацији с блесавом веселошћу, као кад би се јављало да је у Пратер стигла нова група за циркус, или да ће у Ронахеру или Колосеуму да се дају претставе са групом свиња које знају поиграти — валцер, или како ће се показивати тамо „абрихтоване“ буве које, упрегнуте, вуку интов! Онако чисто бечлијски!..

Но било је у Бечу и небечлија. Затекло се ту и

Срба са свију страна простране Српске Земље. Било их је из обе поносне и слободне краљевине и из свију покрајина по којима звече ропски ланци. Нашло их се и у овим гомилама света по улицама где су одјекивали ови погрдни узвици. Њих су ти узвици болели, али они нису могли шта! Додуше погледали су кивно на поједине групе и на закрвављене људе који би разглавили вилице, сипајући погрдне псовке; али су се морали уздржати. Стегнута песница у џецу и лака шкрипа зуба била им је сва моћ! Да се покажу, тешко би било њима! Морали су крити и своје порекло, да их разјарена светина не би злостављала, па и премлатила. Како је то тешко падало живом духу наших ђака са њиховим младићским полетом!..

Међу нашим бечким ђацима је и Војвођанин Михаило Ђорђевић.*) И он се у тај мах нашао у горе наведеној улици, кад су се стале разлегати погрде на Српство и Србију, на глас о мобилизацији. И он је чуо те погрде што су падале као пљусак на српско име. Застао је и он уз гомилу у којој је један грлат Бечлија читао указ о мобилизацији што је био штампан у службеним новинама.

— Право им је! — завршио је Бечлија читање.

— Доле са Србијом!.. Доле са Србијом!.. Pereat! — захорило се у групи. Викали су сви, само није Михаило.

— Шта не вичеш и ти с нама? Шта си замукао? — рече неки Михаилу.

— Мислим, шта ми ваља чинити!? Најпре да идем у варошку кућу, у војно одељење, да се од-

*) Михаило Ђорђевић-Прита, познати песник Миле Гуслар, високообразовани интернационални певач с великим обимом с два тона дубље од најчувенијег басисте и два тона више од чувене певачице Ад. Пати

јавим, па онда у своју допунску команду! — рече му мирно Михаило, лако се смејући.

— Наравно, у своје место рођења! — додаде један други.

— А откуда сте? — запита онај први.

— Из Мађарске? — одговори Михаило.

— Живела Мађарска! — продера се исти.

— Живела!.. Живела Немачка!.. Живела Аустрија!. Доле Србија! — дерала се та група и друге редом.

Михаило улучи прилику, те удари улево једним сокачетом, да се изгуби од овог непријатног друштва које би га раскинуно било, да је знало, ко је.

— Ужасно!.. Ужасно!.. Да човек мора крити своје име, своју народност презрети!.. Презрети?!.. Не, то није презирање.. oћутао сам само и нисам им рекао, ко сам... Заиста страшно.. да човеку помрчи свест!.. Зар нас да шаљу против Србије?!.. Нас, мене, Николу, Јоцу.. све другове.. сав народ, који не сме да спомене своје име!?.. Страхота!.. Где и кад живимо ми?.. Је ли ово Европа, који је ово век?!.. Где је цивилизација?.. Је ли ово век национализма?!.. Неверица!.. Да, неверица.. али, ипак, то није сан, то је јава.. мобилизација је, ето, саопштена, а рат Србији тек што није објављен!,. Шта да радим? Шта?!.. Да пребегнем у Србију? Дабогме, најприроднијe! Тамо су, и онако, сви моји. Тамо ми је брат с породицом, тамо сестра са зетом, тамо ми је и — мати. Овде, у овој лудој, некултурној земљи немам никога. Никога!.. Шта рекох?.. Имам.. имам! У њој ми је — очев гроб!.. Најпре ћу походити њега и онда.. онда, како Бог даде, Панчево је и онако на граници! — размишљао је Михаило идући журно уличицом, да избије на Ринт, па ће у општинску кућу.

У војном одељењу, у магистрату, била је навала, као на богојављенску водицу. Михаило је стао иза

једног раденика који се вешто гурао до првог прозорчића, кроз који је чиновник пријављенима враћао војничке књижице и давао им упутства, ако их је ко тражио. Раденик се држао добро правца, отискујући навалу са стране, да не би ко упао у ред испред њега или га са правца одгурнуо. Михаило се опет њега држао, штоно реч, као пијан плота, те је доста брзо дошао на ред.

— Путујте одмах, Ви сте на граници, па се ваља пожурити! — шалио се чиновник, пружајући буквицу.

— Стићи ћу навреме! — рече Михаило, и сам се осмехнувши.

— Ко зна!.. Уосталом, чим стигнете у Панчево, одмах да се јавите! Сад шале нема! — говараше чиновник уозбиљен, бацивши поглед на другог једног што се иза Михаила тискао, спремајући се, да га запита за име и шта жели.

Још истог дана је Михаило отпутовао првим возом који је на Источној Станици ухватио. Путовање је ишло споро. Било је сачекивања понегде ни сам не знаш зашто. Трећу ноћ тек обрео се Михаило у Панчеву на станици ван вароши. Кад је воз стао, изашао је он журно да пође у варош свога детињства у којој не имађаше више никога и ништа шта би га привлачило амо, кром — очева гроба. На сату су стајале обе сказаљке једна на другој на дванаест. Била је поноћ.

Нашавши се испред недовољно осветљене станице, обазрео се, погледавши на станицу и на људе што су ишли за њим и жене које су се мучиле, вукући своје силне кутије. Застао је мало, па онда опет погледао напред и онда увис, према небу. Озго је падао мрак, јер небо беше натуштено, покривено густим, тмастим облацима. За њим се чуо разговор. Долазила је једна група у којој је један говорио, да

ни у једном хотелу нема места, све је препуњено, те зато да пођу к њему, где ће сачекати дан.

— Нема места?!.. Зар је то истина?!.. И ако је, шта онда да радим? Ноћ, помрчина, тек што није пљуснула киша!.. Да се прођем по граду у ком ми је сваки камичак познат и да тако проведем ноћ!?. Зашто не? То ми ђаци умемо: да не платимо „шпере“ шетамо се док не куцне шест часова и док покућар не отвори капију! Кад можемо тамо, зашто не бих и овде!?. О, како је то страшно! Долазим у град, у ком сам проводио детињство онако сјајно, с братом, са сестром, на милошти деде и бабе и матере — отац, сиромах, био је одавно умро, ја га ни запамтио нисам — у добру, у својој кући, а данас долазим, нико ме не дочекује, нико, нико ме не прима на конак, нема куће наше... Нема?! Има, има, она је још тамо, али је туђа; ах, нема ту више никога сем хладног гроба оца мога који и не познаје мене, сина свога!.. Не познаје?! Шта рекох? Познаје он, познаје' и његов дух ево већ облеће око мене, ја га осећам, зове ме к себи, к своме гробу!.. Па, збиља, то и да учиним: идем најпре на очев гроб, да га молим за опроштај, што сам још ту, у овој гадној држави, што нисам с браћом која ће доћи амо да ослободе овај јадан народ, окован и заробљен. Идем да понесем од њега поздрав брату, сестри, матери! Идем... а отуд ћу проћи поред наше куће, да ме жеља мине... идем! — говораше Михаило у себи и заврши полугласно, па скрену правцем према гробљу убрзаним корацима.

Ушао је у гробље. Осетио није ништа, сем неме тишине, која је владала свуда. Скренуо је удесно, поред зида, и онда је осетио неку празнину у грудима, учини му се, као да ће да га загуши. Отимао се и треперио целим телом.

— Да ли ће ме видети он?.. Хоће ли му бити

право што долазим несвршен? Можда ћу га само узнемирити!? — застаде Михаило. — Не, не, он ме чека! — рече он пуним гласом и пође према гробу очевом.

Пао је на колена поред хладне хумке из које се није ништа чуло, по којој се није ништа видело кром зелене траве и сасушена цвећа, цукетића ђурђевка и јоргована, изнад које је велики споменик с крстом од црнога мрамора, и са дрвеним крстићем, показивао чији су земни остатци ту у земљи испод ње. Михаило је клечао скрштених руку, нешто је шапутао, па наједаред се зајеца, сузе га облише и он стаде љубити гроб, крст, споменик, па се дотаче и пукетића с цвећем. Устао је. Дуго је још стајао, гледајући нетремице у тај гроб који скрива оног који му је живот дао, а кога он није ни упознао. Стајао је и брисао сузе, задржавајући јецање. Најзад се окренуо и пошао излазу, уздахнувши из дубине своје душе.

— Ох, Боже!.. Нешто ми је сада одлакнуло!.. Сад ћу да обиђем кућу. Да је видим само, и ако више није наша, лакше ће ми бити! — говораше он у себи, излазећи из гробља.

— Стој! — дрекну један од патроле што је била туда наишла, упрвши му пушку с бајонетом у прса.

Михаило застаде.

— Ко си? Шта си тражио у гробљу? — дерао се даље војник.

— Ништа!.. Овај.. јесам.. тражио сам оца.. његов дух!.. Ја сам доктор! — муцао је Михаило, збунивши се.

— Тај се прави луд. У бајбок с њим! — продерао се предводник патроле.

Потерали су га и одвели у затвор. Никакве речи нису помагале. Стрпали су га у неку мемљиву, занечишћену собу, пуну нечисти и свакојака гада.

— Да ли сам грешник ја, кад се ово са мном збива? Да се нисам огрешио о кога: о оца, о матер, о брата, о сестру?!.. О, Боже! — уздахнуо је Михаило, кад се врата отворише и њега позваше, да га саслушају.

Извели су га пред некаквог официра који га је погледао презирним погледом, као да пред собом нема човека, него какво псето, које га је мучки ујело. Није му дао ни речи рећи!

— Претресите га! — добаци официр двојици подофицира што су ту седели.

Свукли су га до голе коже. Превртали су поставе и отшивали шавове, па напослетку зашли и у џепове. Нашли су новчаник с нешто новаца и бележник који они пружише официру. Другог не беше ничега. Официр узе бележник, па га отвори и стаде од почетка листати.

— Хм.. некакве пословице, максиме, сентенце, шта ли су! — мрмљао је официр, па одједаред дрекну, кад му се у средини бележника указа једна обична карта дописница. Била је из Београда.

Шпијон!.. Дабогме, шпијон!.. Српски шпијон дописује се с Београдом!..: У затвор с њиме, па с пратњом у — Темишвар да се стреља! — зипарао је официр страшније, него што се продере укротитељ зверади кад насрне звер на њега.

— Молим, то је карта од ма... — поче Михаило, хотећи рећи, откуда та карта, јер је била од зета из Београда, а хтео је рећи и ко је он.

— Куш, вуцибатино једна, јер ћу те дати испребијати на мртво име! — прекиде га официр, полетевши на њ, разјарен и стиснуте песнице.

— Мол... — хтеде ипак Михаило покушати своју одбрану, да покаже своју невиност.

— Ни речи!.. Водите га! — рикну официр, по-

што је Михаилу ударио тешку ћушку, од које је он, јадник, посрнуо.

Сутрадан седео је Михаило, измучен и испребијан у затвору, између два до зуба наоружана жандара у једном купеју треће класе, погнут и замишљен, блед, као да у себи нема капи крви, у возу што је ишао у Вршац, па ће с њима отуда у Темишвар. Говорити није смео ништа, нити шта питати.

На путу од Вршца до Темишвара ушао је у купеј кондуктер да види путне исправе због подвозне карте.

— Молим кар . . — заустио је кондуктер па застаде, спазивши Михаила, кога знаде од детињства и њега и целу му породицу.

— Пратимо у Темишвар ову птицу! — рече један од жандара, пружајући исправе.

— Господине Докторе!.. За Бога... о, не, не.. то не може бити! Ја познајем ту породицу, одње се толико кућа помогло!.. Шпијон!.. То никада! — уздрхтао се и заплакао доброћудни кондуктер, прави правцати Мађар по народности, али скроз и скроз поштена душа.

У Темишвару су почели саслушавање, као што га је водио и онај официр у Панчеву. Прочитали су пријаву у којој се саопштавало да је Михаило ухваћен у шпијунисању: ноћу је уходио по вароши и ухваћен је баш у тренутку кад је излазио из гробља, а приложена је и карта из Београда по којој се види његова шпијунска веза са Србијом. То је било доста да се он упути онамо куда су већ отишле многе невине жртве. И да кондуктер није отрчао к своме рођаку једном, вишем официру и човеку познату, сиромах Михаило би пропао, прогутала би га тамна помрчина. Кондук-

теров рођак је дошао и молио, да Михаила барем — саслушају.

Кад су поново узвали Михаила он се изненадио. Почели су га саслушавати и питати мирно, слушајући све што је он приповедао.

— Па Ви сте резервни официр?! — питао је зачуђено официр што је испитивао Михаила.

— Дабоме, санитетски! — рече Михаило.

— А шта сте радили на гробљу? — питао је даље официр.

— Био сам оцу на гробу. Полази се у рат, па богзна да ли ће се остати жив! А било ми је успут, кад сам ишао с воза! — говорио му је Михаило.

— А ова карта је, види се, невина, пише Вам зет!? — говорио је официр држећи карту у руци и читајући је.

— Ето видите! — осмехну се Михаило.

— Па што не рекосте то све и у Панчеву, кад су Вас испитивали. Кажу, сплели сте се? — говорио је даље официр.

— Испитивали?!.. Моју поштену реч Вам дајем, нису ми дали ни речи изустити! — рече Михаило.

— Нису?! А рекли су Вам да сте шпијон?! — чуђаше се официр.

— Да.. и добио сам ћушку што сам хтео понизно рећи реч две у своју одбрану! — говорио му је Михаило.

— Није лепо!.. Опростите.. така су бурна времена!.. И под бусеном се мисли да је који шпијон!.. Идите мирно у Вршац.. тамо је Ваше место, ето стоји Вам то и у буквици! — говорио је официр, отворивши буквицу што ју је нашао у бележнику иза последњег листа.

— И буквица сведочи, шта сам! — говорио је Михаило, чисто вајкајући се.

— Бар одатле су могли прочитати, ко сте! — чешкао се официр за браду, пружајући му буквицу.

— Да, али нису је ни читали! — опрости се Михаило и изађе.

*

* *

— Човек прав здрав да пропадне!.. То ће нам доћи главе!.. Судимо без срца и памети!.. Свако нам је — шпијон! — махао је брижно главом официр, оставши иза Михаилова изласка у соби сам.

Ниш Ново Село 18. III. 915

XIV

Нада, вера и страх.

— Тврдо сам уверен, тући ћемо их. Тући ћемо их, ма колико их било!

— Како говориш, болан?! Као да не знаш њихове силе!

— Баш зато што је знам и говорим то. Ти говориш о њиховој сили! Боље да си рекао: много их је. И јест их много, али заборављаш да је та множина силом слепљена. Лепак им је слаб, непоуздан.

— Па да видиш, није ни то тачно. Запт је код њих велики, а њиме се може све.

— Мислиш?!.. Није тако. Запт је добар, нема сумње. Он је и код нас златна појава. Али он сам, без идеје, не вреди ништа. Ко од њих зна, зашто се бори? Нико. Рећи ће им, можда, да свете своје мртве. Хоће ли то понети кога? Сумњам. Све ће то бити без воље, а где нема воље, бадава ћеш тражити успех. Никада га неће бити. Прошла су она времена кад им је симбол био „царски мундир“ за који су људи давали своје главе! А запт у рату? Боже мој, ако га не буду држали сами борци у своме срцу, бадава ћеш им метати за леђа и митраљезе и топове са шрапнелима!

— То је истина.

— Дабогме да је. Тим пре је то истина што њихов официр није исто што и наш. Они ће се користити својим чудним правом, да се извуку из строја — да оду на отсуство.

— Зар могу?!

— Да, сваки на два месеца, и то без поговора. Они ће умети изабрати тренутак да се извуку, а остаће они који не знају зашто их гоне у смрт. Поред тога, рецимо истину, неће се они моћи мерити с нашим борцима!

— Дао би Бог, да буде тако!

— Биће, видећеш. То је моје веровање, али веровање поткрепљено истинитим ослонцима! — рече Душан Србиновић своме другу Пери Микићу о дану, кад је ваљало одговорити на мучки ултиматум и кад се већ видело, да се мора ратовати.

И Пера и Душан су официри. Иако разног рода оружја, приближне су вредности сваки у своме роду. Можда би се чак овом згодом могло за Душана рећи, да је јачи, мада не влада ни пушком ни топом, него стетоскопом, јер је у њему превлађивало разумевање прилика у којима је живео вековима и у којим сад још живи непријатељ који се тим ултиматумом затрчао, да лукаво раскине своју жртву, на коју већ деценијама подмукло вреба, као што тигар чини из заседе у мрачним густижима. При растанку сутрадан, кад је сваки пошао на своје опредељење, ижљубили су се.

— Дакле, бићемо их!? — осмехнуо се Пера растајући се.

— Као што је Бог на небу, бићемо их!.. Јави ми се картом после прве битке у којој ћеш својим очима гледати њихову погибију. Пиши ми, шта будеш онда осећао! — рече му Душан весела и насмејана лика.

— Е, да знаш, писаћу! — одговори му Пера и оде.

На недељу дана после непријатељскога страдања на Церу добио је Душан који је био на својој дужности у К., већ претрпан силним послом, од

Пере карту једну са војишта. Није је одмах могао ни прочитати, забављен послом, него ју је турио у џеп. Тек увече, сетивши је се, читао је.

„8. августа 914.

Драги мој Душко! Клањам ти се, јер си пророк. Тукли смо их и то силно тукли. Гледајући њихову несрећу, топио сам се од милина, а у души сам грлио тебе, слушајући живо твоје пророчанске речи, кад смо оно разговарали о тешким приликама у које нас је непријатељ изненада гурнуо. Кад ти будем приповедао о њиховом страдању и бегству, којег ти не могу описати, топићеш се: надмашило је и твоје претпоставке!.. Љуби те твој Пера.“

— Хвала Богу! Знао сам ја да ће тако бити. Само нека Бог наше умудри, да се не понесемо, јер то је тек почетак. Неће они мировати, тражиће да сперу љагу, навалиће већом силом. Но неће им ни то помоћи, само нека наши остану прибрани, да се случајно не распарчају на више страна! — говораше Душан сам са собом, прочитавши карту.

Душан је био у великом послу. Није доспевао ни да прочита који лист, да између редова сазна шта се ради. Али ипак би дознао овда-онда по нешто. Друг му у послу, ваљан у чувен, дошао би, свако јутро или свако поподне, са пуно новости, које би у тај мах кружиле, још скривене и нечујне, као што ти у помрчини пролети испред очију шишмиш, уверавајући те, да и у том мрачном ваздуху живи створ. У тој тајанствености долазио је он често до живе истине и доносио би је у поверењу Душану, па би, свршивши посао, опет хитао у варош. Тако су њих двојица говорили већ о упаду непријатеља у Мачву, о губитку Шапца, Лознице, па и Крупња још онда, кад у К. готово нико ни на сну себи није то могао претставити. Чак о томе се једва наслућивало и онда, кад су они знали о расположењу

војводином који је дотле изгледао мучан, зловољан и мрзовољан, а сад је живахнуо био, кад је видео непријатеља где се вије као змија у процепу. Једнога дана дошао је изјутра друг раније на посао. Душан је био већ на раду, где је блажио муке онима који су својим грудима одбили навалу мрскога непријатеља. Потражио га је.

— Има ли што, Мико? — пресрео је Душан друга.

— Има; обрадоваћете се... Наши су већ од јуче у Срему и у Босни! — рече Мика насмејан.

— Прешли!?. У Срем и у Босну?.. А где су прешли Дрину? — питао је Душан.

— Иду на Вишеград! — говорио је Мика с непромењеним осмејком у лицу.

— Хм! — заћутао је Душан, па, лако уздахнувши, настави: — Прерано је. Да Бог да, да изађе на добро.

После неколико дана седео је Душан у својој писарници и довршавао некакав извештај. У собу уђе Мика, озбиљан, без оног осмејка који му се обично виђа на лицу.

— Да не сметам? — рече он.

— Боже сачувај!.. Седите!.. Шта има ново! — говорио је Душан умиљато и са пријатељским осмејком на лицу.

— Не ваља! Аустријанци продрли у Србију преко Дрине, узели опет Лозницу, Љубовију и иду на Крупањ! — седао је Мика на столицу поред писаћег стола.

— Дакле, ипак, Дрина је била недовољно заштићена. А шта је са Сремом? — питао је Душан с изразом забринутости.

— Напуштају га! — одговори Мика.

— Тешко оном народу!.. Раскућиће га и повешати!.. Ужасно! — рече Душан тужно, па се замисли, не говорећи више ништа.

И Мика је заћутао, рекавши само и он, да је то страшно што су прелазили тамо, па сада опет

морају напуштати онај свет који ће страшни непријатељ упропастити. Онда је устао и отишао на посао.

— Страшно!.. Јадни Сремци и још јаднији Босанци! Све ће поклати!.. Боже, Боже, зар мора то све тако бити?.. Најзад нека буде, ако мора бити! То су жртве њихове за њихову слободу. Без крви нема слободе; крв мора лећи, ма у каквом облику то било. Уосталом патимо ми, па нека пате и они! Добро је тек онда мило, ако си га у зноју текао! Само да се они овде преухитре! А хоће, силан је наш човек! — размишљао је Душан, па онда устаде и сам изађе за послом.

Наши су се прибрали и смишљеним покретима, иако уз силну крв, сузбили непријатеља, прибивши га напослетку за мале крајичке уз Дрину и Саву. Ту су се они недељама, укопани у земљу, гледали и зачикавали, надмудрујући се, ко ће коме пре главе доћи. Срем је за то време прокукао. Села су уништавана, цркве скрнављене и прскане крвљу, учитељи и свештеници испаштали на вешалима или на гломачи, угледни људи, па и жене и деца, убијани као зечеви, хватани и везани као дивља зверад и одвођени у — ропство! Зар није то право чудо што су радили и ту и у Босни и широм других крајева са својим рођеним грађанима? Но у Босни је одред наше војске ишао напред, носећи са собом слободу и утеху расцвељеном народу. Закуцао је већ био и на саме капије лепог Сарајева!..

Беше мргодан јесењи дан. Куд год погледаш пут планина, које су окружавале тиху варош К., дала ти се пуста магла, у којој су се изгубили врхови планински, брегови и брежуљци, замагљени, покривени сивим велом. Душан је ишао главном улицом журно. Хитао некуда службеним послом. Мориле су га мисли о невољама у којима је цело племе,

о мукама у које су запали нарочито неки крајеви, о беди што ју је створио рат, о рањеницима, о погинулима, о јаду у породицама које су оставиле своје добро, свој мал гола грла, о смрти која, искежена, коси својом оштром косом на све стране!

— Па ипак, наше је поколење Богом одређено да буде велико: оно ће савладати све муке и учиниће Србију великом! — изустио је он полугласно, увукавши дебео стуб ваздуха нагло у се, да се чуо лак писак, и подигнувши лако рамена и спустивши их опет, а у лицу му је у тај мах синуо израз задовољне и срећне душе.

У тај исти мах ишао је другом страном улице, долазећи оздо, Мика. Спазио је Душана, па је савио преко улице да га пресретне, зачудивши се чисто, да га види ту на улици.

— Душане! — трже зов Душана из овог душевног расположења његове среће у претстави велике Србије.

— Гле! — застаде Душан, спазивши Мику, па се насмеја обичним пријатељским осмејком.

— Куда тако рано! — питао је Мика.

— Имам посла у Црвеном Крсту. Одмах ћу се вратити! — рече Душан.

— Јесте ли чули? Наши напуштају Мачву! — изусти Мика, а очи су му стајале непомичне на лицу Душанову, које се одједаред преобрази, постаде прави израз запрепашћења.

— Шта рекосте! — једва изусти Душан.

— Да, Мачву!.. А и из Босне су повучени пукови. Већ су до Дрине! — рече Мика.

— Ужас!.. Куд ће то одвести?! — уздахнуо је Душан.

— Добру, свакојако, не води... Нема се, чини ми се, муниције, а и непријатељ је навалио већом силом! — одговори Мика.

— Муниције!?.. Боже.. кривце ваља предати смрти! Зар због њих да страда Српство?.. Да, да.. биће истина," рекла ми је још пре десетак дана и г-ђа Милка, зато је она и отишла одавде с децом! — говорио је снуждено Душан.

— Никога глава заболети неће! — изусти Мика.

— Неће?!. О, варате се! — рече Душан, шкринувши зубима.

— Изгледа, да ће и Врховна Команда напустити В. И у њој не иде како треба: изгледа, да је у неке ушао страх од *германских* корпуса! — додаде Мика.

— То је најгоре зло. Кад човек изгуби веру у се, онда је наопако! — опет уздахну Душан.

— Дабоме! — потврди Мика.

— Зна ли се бар штогод, шта се кани? — усправи се Душан, и упре очи у Мику.

— Кажу, повући ће се на боље положаје! — рече Мика.

— Боље положаје!? — изусти Душан, замисли се, па онда пође, додавши: — Бог је велики, он ће нам помоћи. Ми ћемо их и сада тући!

— Да Бог да! — заврти главом Мика, па и он оде.

Дани су освањивали натуштенији од натуштенијих, са гласовима црњим од црњих. Повлачење наших се изводило и дању и ноћу, како је где требало. Непријатељ је надирао и задржавао се, како је где наилазио на отпор наших заштитних чета. Понегде је и страдавао, а сваки је дан губио силесију својих људи који су падали нашима у ропство.

— Чудно, и нико није кадар разабрати, шта се то збива: наши се повлаче, туку се и заробљавају непријатељске одреде и онда се опет повлаче! — рекао је Душан једног дана у разговору с Миком.

— Да, заиста чудно! Можда је то добро! — рече Мика.

— Добро!?.. Добро је што их заробљавају, али толико повлачење — нећу да кажем, да неће донети користи, хоће — може на људе рђаво дејствовати! — одговори Душан.

— И дејствује већ. Кажу, грдно је расуло наступило. Шапуће се, да се људи неће више да туку, чак се и предају! — рече Мика.

— Да се неће да боре, да се предају?!.. Може бити.. али, ја верујем, то је привидно. Да се без нужде предају, у то сумњам и да се неће да боре. Биће нешто друго. Ту су пукови, чије се куће, њиве и забрани напуштају. Људи не знају, шта је с њиховима на дому, па их нестаје из чете. Ето, тако онда изгледа, да излазе из борбе, да се предају, а то ће се све што не погине вратити. Таки је наш човек. Он ће опет стићи своју чету и тек онда ће бити прави лав. Дабоме, ужасно је све што се збива, али ја верујем, тврдо верујем, да ће их наши потући! — бранио је Душан очајно стање у коме се мало ко није осећао.

Стизали су и рањеници са разних положаја у далекој позадини. Јавили су за санитески воз, који је имао стићи око поноћи и донети силесију рањеника. Међу осталима беше и официра, изнурених и рањених.

— Шта се то уради, ако Бога знате? — запитао је Душан једнога.

— Не знам.. несрећа, па то ти је.. нема топовске муниције, па нас побише! — говорио је официр кроз сузе.

— Знате ли, шта је са Пером Микићем? — питао је Душан.

— С Пером?!. Не знам шта је досад, али тешко да је добро. Остао је држећи један положај; да Бог

даде, да се оданде искобеља жив! — рече официр, svbrišući сузе.

— Погинуо је! — рече један наредник што је лежао на носилима. — Сахранили смо га на оној раскрсници!

— О, камо да сам и сам, да не дочекам ову несрећу! — уздахну официр

— Па зашто очајавате? Поправиће се то! — рече Душан, хотећи официра утешити.

— Е, мој господине, да Ви знате, каква је несрећа створена, да сте видели она очајна лица наших бораца и оне јадне сиротиње што бежи, не знајући куда, јасно би Вам било, зашто очајавам! — уздахну официр.

— Дакле погинуо Микић? — окренуо се Душан к нареднику, снужден у лицу.

— Да, разбили смо ту непријатеља, али у последњем трену паде и Микић, погођен комадом гранате посред чела! — рече наредник.

— Сиромах!.. А видео је, да је непријатељ страдао? — питао је Душан.

— Дабогме; још је раздрагано честитао нама и и клицао Краљу и Отаџбини, и баш у том тренутку пао је! — приповедаше наредник.

— Бар то!.. Хвала Богу!.. А повукли сте се и одатле? — питао је даље Душан.

— Да, добили смо наређење и ноћу смо напустили положај. Ја сам рањен пред подне и, шта је већ даље било, не знам! — уздахну и наредник.

— Еј, мој Перо, ти плати својим животом српску слободу! Бар си у срећном тренутку престао мислити; видео си своју победу као и на Церу! — уздахнуо је Душан.

Истога дана добио је Душан карту од Пере. Писана је још пре две недеље. Овако је гласила:

„Драги Душане! Да знаш, како се тешко живи под земљом! Ни тридесет метара нас не растављају од непријатељског рова. Чија се тиква покаже изнад земље, било или код њих или код нас, распрсне се: разнесе је тане. Тек ноћу ако се исправиш. Па ипак добро је све: наш човек је диван. Само понестаје великих крушака и, ако не стигну, зло ће бити! Сећам се увек твојих пророчких речи и надам се срећном свршетку!.. Твој Пера“

— Сиромах Пера! - - рекао је Душан, прочитавши карту, а сузе су му удариле из очију и стале све једна другу стизати.

У исти мах дође човек са наређењем од Врховне Команде, предаде исто Душану, молећи за потврду пријема. Добивши потврду оде, журећи се, у друге болнице. Душан је читао наређење, које је било чудне садржине.

„Спремите рањенике — гласило је оно, — који се могу евакуисати у друге болнице, да би се направило места за пријем нових рањеника. Тражено је да се упути један железнички санитетски воз, да изврши евакуацију. О доласку истога известиће се управник раније пре доласка воза.“

Душан је читао ово наређење, а мењао се у лицу. Хартија му је треперила у руци. Дође му тешко и сузе му грунуше у очи, али се не прелише. Био је блед.

— Зар је дотле дошло?!.. Ово значи, читајући између редова, повлачење и из К. Боже мој, шта ће још бити?!.. Не, не, не сме дотле доћи, К. им се не сме дати, ма и последњи човек легао у крв! Зар да нас преплаве?!. О, не, никада!.. Па ипак... Ово је наредба Врховне Команде, а она је не чини тек онако! Можда само из предострожности?!. Предострожности?!, А шта би значило то? Значило би, да они у команди мисле и на ту страхоту, да падне

и К!.. Зар то?! Ухватио се Душан оберучке за слепе очи и стискао их, хотећи обуставити ток својих мисли.

У писарницу уђе Мика. Душан се трже.

— Што сте бледи? Да нисте болесни? — питао је Мика нешто забринуто.

— Не. Добио сам наредбу за евакуацију. То је страшно! — изусти Душан, а учини му се лакше што је могао говорити с ким о том.

— Да, нажалост, рђаво је. Сваки дан је све то горе. Данас, веле, напушта се и Београд! — рече Мика.

— Нека буде и то, али К., ни овај ни онај други К., не сме им се предати! У њима је плуће, којим се у рату може дисати: оружница наша! — рече Душан и опет му сузе навреше.

— Бога ми, како изгледа, пашће и један и други! — рече Мика.

— Видиш, зато и наређују евакуацију! — уздахну Душан.

— Брину се људи! — изусти Мика, не знајући ни сам, зашто је то рекао.

— Брину се.. да.. брину се! Али која вајда?.. Ах, не, не.. не сме дотле доћи! Ја верујем у моћ нашег човека и надам се у успех: непријатељ мора бити смрвљен. Сам Бог ће нам помоћи. Или зар ће они поднети кишу, суснежицу и блато?!.. Само кад је муниције опет доста, а од јуче, рекоше ми, долази и стизаће свакога дана! Кажем Вам, мада ме страх за нашу слободу хоће по који пут да угуши, опет ме охрабри вера, да ћемо их и сада тући! — рече Душан, освеживши се у лицу.

Рад је текао, журно и брзо, више ћутећки. На забринутим лицима целог особља и самих рањеника видела се збиља тренутка који се преживљавао. Кроз К. су пролазиле пољске болнице поје-

диних дивизија, чији су штабови већ били у своме повлачењу пред самим К. Појединци из појединих пукова су стизали послом као курири и приповедали о страхотама што су се дешавале у борби, у повлачењу, међу војницима, у селима и градовима, о ужасима међу бегунцима који су бегали од својих кућа, са свога добра, остављајући успут и своје најмилије: мати дете, отац сина, деца родитеље! Сваки је хитао, и не обзирући се, само да спасе свој живот, не мислећи на смрт која га, гола и боса, гладна и жедна, чека негде у збегу. Глас за гласом доносио је вест од смрти кога доброг команданта, о паду којег положаја, о напуштању нове вароши или варошице. Поврх свега време је било натуштено и туробно, час пуштајући из згуснутих облака ситну, хладну кишу, повијану студеним ветром, час засипајући снегом или леденом суснежицом, а блато и лапавица убијала је сваког путника намерника. Душан је ишао за својим послом, брижан, замишљен, наређивао је и извршивао доста и сам. На ходнику га пресрете пешак један, који га питаше, да ли би му умео рећи, где се тренутно налази жена пуковника Пере Микића.

— Шта ти треба она, јуначе? — запита Душан зачуђено војника, који изгледаше преморен путем и испребијан рђавим временом.

— Имао бих јој предати коња пуковникова! — рече мирно војник.

— Коња!?.. Откуда ти његов коњ? — питао је још више зачуђен Душан.

— Ја сам посилни пуковников и, кад је он погинуо, наредили су ми, да доведем коња и донесем пуковникове ствари његовој госпођи, па ми не уме нико рећи, где је, а рекоше ми, да је била код Вас! — рече војник.

— Јесте, била је, али је отишла, као и многе

друге, у унутрашњост! — рече Душан, па га запита онда још: — А да ли си био уз пуковника кад је погинуо?

— Јесам, баш уза њ. Био је сав срећан. Само један пут сам га гледао онако задовољна, а то је било кад смо Швабу потукли на Церу! И сад је вала, швапски гад платио, али, ето, погибе и он! — заврши војник снуждено, а из очију му пођоше сузе.

— А како је сад? — питаше Душан, хотећи га извести из суза.

— Како, и не питај! Горе већ не може бити. Шта се то ради, Бог нек их зна! Потучеш их, и опет ајде натраг! Дошло је људима, да се убијају сами! — говорио је војник.

— Немој, војниче, очајавати, поправиће се то! — рече му Душан, тек нешто да рекне, а у грудима га нешто стеже, као да ће да му откине дах.

— Хоће ђавола! Ваљда кад им даду и К.! — изусти јетко војник.

Дошло је време ручку. Душана су позвали да руча. Отишао је. Метнус је кашику чорбе у уста, па онда престаде. Није му се јело. Можда што је и сам био, па су га мисли већма опхрвавале.

— Јадна земља!.. Зар да упропасте ово гнездо српске слободе!? А хоће.. хоће.. упропастиће! Уништи ће нас! Тешко јадном народу! Тешко и великој мисли нашег уједињења!.. Пропало је све.. све!.. Па оне невоље, у које ће увалити села и градове, оголити, опустити, смрвити, уништити!.. Страшно!.. А зашто? Ко је крив томе? Је ли то морало тако бити?.. Тешко!.. Шта бејаше оно?.. Да, да.. знам.. није било муниције!.. А сад је има! Збиља, сад је има. Па зашто се још непрестано узмиче? Кога то нема, који би био кадар зауставити то узмицање?.. Доћи ће. Мора доћи! Мени се чини, да тренутак

више није далеко, кад ћемо их задржати!.. А хоћемо ли?!.. Ох, Боже, смилуј се своме Српству; доста је било његових мука, његове патње, његове крви! — борио се Душан у себи, кад уђе посилни, да запита треба ли штогод, на што се Душан трже.

— Не треба ништа. Изнеси ово! — рече му Душан, а посилни приђе и стаде и купити јело и судове; нешто се снебивао: купио је са стола, погледао у недирнуто јело, па у Душана, који је ћутао и у посилнога гледао.

— Ви нисте ништа јели? — застаде посилни и погледа Душана.

— Јео сам чорбе! — рече Душан као од беде.

— Не види се да сте шта јели. Радите толико а не једете, нећете моћи издржати! — говорио је овај добри човек забринуто.

— Шта Србин да не издржи!? — насмехну се Душан, погледа посилнога благо, а хтео је да га пецне за његову узречицу, јер посилни је имао обичај да рекне те речи, кад би неко рекао, да се што неће моћи издржати, а кад би што замршено одмрсио и урадио, ускликнуо би опет: „Шта се Србину још на свету отело!?."

— Оно јест ја, али мора се јести! — осмехнуо се и посилни.

— А како они што се туку у овом несрећном времену и што се у том чуду гладни и жедни морају још и повлачити? — започе Душан, не знајући ни сам, зашто то рече.

— Зато се и повлаче, што су гладни и они, и топови им. Почекајте само, док се нахране они и док нахране своје топове, а нарочито ове хаубице, што гладне зврје ево ван вароши у пољу, па ћете видети чуда од Швабе! — говорио је посилни сасвим мирно, лица весела, као кад човек казује радосну ствар, за коју зна поуздано.

— Мислиш?! — запита испитивалачког погледа Душан.

— Мислим. Видећете за дан два. Муницију ће већ данас и хаубицама раздавати! — рече посилни, који је већ натоварио био и јело и посуђе са стола на руке, па онда пође на врата.

— И ја мислим, да ћемо их тући! — рече и Душан, гледајући за посилним.

— Чудан човек!.. Кућа му је већ заробљена, то он зна, па ипак говори мирно. Не само да се нада, већ верује, да ће непријатељ настрадати. Страха нема никаква, је ли зато што је круг његових мисли мањи од мога, па не види зла, које непријатељ носи народу и није кадар да осети несрећу у коју би пало цело Српство кад би нас непријатељ смрвио?! Благо њему!.. Из њега говори вера! А откуд му она у срцу? Да ли можда не осећа снагу коју има наш човек у своме срцу? Да ли он својим природним погледом не види јасно како се непријатељ стрмоглављује и како и његова кућа бива слободна? Можда он види ослобођена села и градове и брда и поља, целу земљу и непријатеља како се дави у Сави и Дрини. Може бити!.. О, како је он златан мој посилни, ја га волим! Он има право: неће несрећа више расти, зауставиће се и окренути нам се срећа! — беше Душан у мислима, кад на врата неко закуца.

— Улази! — рече Душан.

— Дошла су три аутомобила рањеника од М. и, веле, иде још око тридесет кола.

— Толики?! — скочи Душан и пође, да их прими и да учини све за њих.

Радио је, радио без замора. Управо замор је био још те како велики, али он га није осетио. Радећи, тонуо је у мисли, али су оне биле испрекидане, без целине јер их је заустављао све новији и новији

призор рана и живота, којима се конац кидао, смрти, која је сваког часа шетала испред његове душе, мећући своју суву руку на главу кога дива што је бранио свету груду своје отаџбине. Рањеници су били већином тешки, многи од њих пренет да у болници умре. Било је доста и непријатељских.

— Тамо је добро, кад се доспело да вас покупе? — питао је Душан једног потпоручника, млада и свежа као кап росе на листку што је свежа.

— Па како се узме. Опет смо добили наређење да се повучемо! И сузбијамо непријатеља, и заробимо га доста, и опет натраг! Не разумем, шта се то ради. И војници очајавају. Не ваља! — говорио је млади потпоручник, који беше очуван и свеж, као да је јуче дошао са каквог дужег одмора.

— Не, не, драги. Крај је несрећи; још који дан, па ће непријатељ осетити нашу снагу. Свега је доста: и хране и муниције! — рече му Душан да би из њега изагнао црва који је канда стао у њему подгризати и корен наде, а некмоли вере.

— Онда је добро. Чуо сам, заузеће се положаји Каблар — Овчар — Рудник и онда се даље ни стопе неће смети жив узмаћи!.. А бићемо их, знаш како! Сад они неће имати ни хране ни муниције! Нека виде, како се снабдева онаким путевима! — ликовао је потпоручник.

— Дабогме! — осмехнуо се Душан и хватао се посла даље и даље беспрестанка.

Није се себе ни присећао. Радио је, примао и отпремао. Увек су га мисли спопадале, разноврсне, црне и светле, како би кад налетале и како би биле прекидане све новим призорима и новим гласовима. Дошао је био и Мика.

— Наши још једнако узмичу! — рече Мика.

— Знам... Најгоре ми је што је ушао страх у оне који не би смели страховати! Наређују, да се

уплашеност и престрављеност стишава, а у исти мах шаљу они сами своје породице далеко у позадину и још даље! — рече Душан.

— Нажалост! — уздахну Мика. — Мора да је опасност неизбежна, кад они то раде!

— Не мора да је то. Можда то наређује њихов страх, који их је обузео. Ко ће знати, можда је то учинила од њих необавештеност!.. Не, не.. они ће се преварити, нешто мора доћи, што ће окренути ускоро све у нашу корист. Ја осећам то! — рече Душан.

— О, да хоће! — потапша Мика Душана својом десном руком по левом му рамену, смејући се осмејком неодређеним у којем беше толико сумње и толико жудње.

Увече Душан није ни вечерао. По свршеном послу је још дуго писао, заводио и разводио, и довршивао што се у току дана није доспело да се напише. Писао је и своје белешке и утиске целог дана, па онда је пошао у своју собицу. Вечера му је стајала хладна и исушена, на столићу. Није је ни погледао. Био је преморен, једва је чекао, да легне. Одмах се спустио на своју сламњачу у нади да заспи. Чинило му се, и најбоље је кад човек спава. Онда бар не размишља више о силној несрећи, која је насрнула на српско племе. Зажмурио је, али једва што је свео очи, стресао се сав, да је чак и кревет уздрмао. Снивао је, где је са својим особљем и свим стварима и са силним рањеницима у возу који је јурио кроз кишу танади и ђулади. Воз је наједаред стао, потрес је био страховит, прасак да су уши заглунуле. Зато се и тргао!..

— Какво је то сањање!? Још да је човек сујеверан, па да га ухвати страх! Али — сећам се материних речи — сан је тлапња, а Бог је истина!.. Ипак је страшно било, ако је и у сну. Шта ли је тек на

јави!.. Ништа... Заспаћу ја опет. То бива у првосан тако, кад је човек преморен живцима! — окрену се Душан на леву страну, подметнувши под главу опружену леву шаку.

Напољу се чуо фијук страховитога ветра. Прозори су лупкали, а и сама врата поиграју који пут. Да човек није потпуно будан, могло би му доћи да неко куца на врата. Чуле су се и кишне капљице што су ударале о стакло. Страховита ноћ!..

— Ветар и киша!.. Олуј разноси све!.. Боже, како ли је оним на положајима?! Па како ли је тек онима у збегу и онима што су залутали стазом непознатом, путем разривеним, голи, боси?! Колико ли их издишу у овај тренутак, одагнатих сурово од својих кућа у готову смрт!?.. Јадни и жалосни мој народе! Зар да дочекам ту беду твоју?! Гледао сам несрећу путем преко Рашке и даље куд сам пролазио за Турцима. Уздахнуо сам онда и с пуно бола у души узвикнуо: „Не дај, Боже, моме роду ни у сну да осети ову беду"!.. А гле снашла га је по сто пута гора!.. Чемер, јад, несрећа на све стране Српске земље, а највећа, куда прође закрвављени непријатељ!.. Задро је дубоко у свету моју домовину! Уф! — стресе се Душан и окрену на десну страну, подметнувши сада десну шаку под главу.

Јасно се чуо некакав тресак, као да је ветар нешто срушио. И прозори су поиграли у тај мах јаче. Душан подигне главу у вис. Није се даље ништа чуло, већ фијукање силног ветра.

— Ужасно време!.. Па ако они продру још даље, као што се ови у Команди прибојавају! Зашто су они такви? Зашто су уопште допустили да дође довде? Зашто да пусте да у народ уђе клица сумње у његову рођену снагу? Зашто? Тешко је изгонити је, кад се једном већ залеже!.. Ох, Боже, Боже!.. Шта је с Њим? Где је Он? Чини ми се, да изађе

међу своје сам краљ, да се покаже клонулим ратницима стари четник, вратио би им се дух! Ушла је у њих вера, да немају више краља, да је побегао — тако су им непријатељи јављали са својих аероплана — и малаксали су духом! О, Боже, учини да им се јави! — уздахнуо је Душан, окренувши се на леђа.

Ветар је трескао и звиждао, капљице кишне су ударале о прозор, а он се превртао час на десну час на леву страну, стискивао очи, хотећи се отрести мисли и заспати, уздисао, запливавао опет у вале мисли и ношен њима у поноре из којих се не диже жива душа, и опет покушавао да усни, хотећи савладати правац свога мишљења претставама тихе вожње по као огледало равном, мирном језеру, лакога таласања, или бледе тихе месечине, или у пољу мајске пшенице, и читао у себи молитве што су му још од детињста у памети остале, понављао песме што их је учио док беше још невиним ђачетом, али беше све узалуд. Усред најлепше претставе пријатне вожње по као Бог мирном језеру спопале би га одједном претставе таласа модрикастих непријатељских маса које нагрћу на наше стројеве, проређене и заморене, али се одбију о њих, као што се одбије од зида гумена лопта. Тад живахне и заборави на жељу која га је нагонила, да се језером у машти воза. Усред лелујавога жита, које би га хтело успавати, видео би кишу шрапнелског зрневља и пред њим би се појавили редови ратника у јуришу на непријатеља. У песми разбудио би га јаук и запомагање гоњених и мучених, оних безбројних жртава што испуштају своју душу од душманског ножа, танета, вешала, на ватри, бешчашћени и убијани, и оних што умиру у студи и влази, у болештини, која јури узастопце за онима који беже од непријатељске руке, а пашће неминовно у наручје тој

истој смрти. А у молитви би му синуо зрачак среће, јер би га изнео у тренутак његове вере, да ће непријатељ бити смрвљен и да ће његова домовина ускоро бити сва слободна и, још више, да ће свака стопа, свака груда целе Српске Земље пропевати!.. Дуго је то трајало тако, дуго. Време се стало већ стишавати и најпосле се и стишало, није се више чуо ни фијук ни тресак холујине, ни ударање капљица у прозор, ни лупкање прозора ни шкрипа врата, али Душан није могао још утврдити сна.

— Па ништа!.. Не спава ми се!.. Боже мој, зар сам ја сам, коме неће сан на очи?! О, колико ли срдаца сада немирно бије за будућност нашег Српства, колико ли се душа грчи у самртним мукама за свој рођени опстанак, колико ли их у тим истим мукама издише!.. Нека, и не требам да спавам! — тргао се Душан, устао и преко собице пришао к прозору, кроз који су продирали први зраци зорини, који су се пробијали кроз облаке и местимично између њих. — Већ је дан! — наставио је он размишљање, стојећи код прозора. — О, кад би Бог дао, да једном осване радостан! Бар један да донесе утешне гласове.

Душан није више ни легао. Обукао се и утонуо у посао, као и сваког другог дана. Кад беше већ дан отео мах, дошао је и Мика и потражио Душана по собама. Нашао га је.

— Не може човек да Вас нађе! Знате ли да ће нас још данас кренути? — поздрави он Душана.

— Куда? — запита Душан.

— Не знам, али по свој прилици хоће!.. Него, чује се, долази краљ; хоће на положаје! — рече Мика.

— На положаје!.. Дивно!.. О, хвала ти силни Боже!.. Мико, победа је наша! — поскочи Душан, загрли Мику и стаде га трескати и љубити и сав је дрхтао од радости.

— Па зар би то било добро, да он иде на положаје?! — питао је зачуђено Мика.

— Како да не?!.. О, хвала ти, Боже!.. Сам Бог га је понео! — говорио је усхићено Душан.

Истога дана у сам сутон добио је Душан наредбу, да још исте ноћи утовари целу своју болницу у воз, који ће у К. око поноћи стићи и да се крене у Н. где ће постројити другу болницу.

— Још сумњају!.. Боје се!.. Да ли су и без наде?!.. А ја верујем, правда је на нашој страни, она ће и победити: непријатељ ће бити смрвљен!.. Хоће.. хоће!.. Но наредба је наредба. Њој не може бити поговора. На посао! — говорио је са собом Душан, а био је нешто веселији и задовољнији.

* * *

После неколико дана нашао се Душан у главној Чаршији у Н. Наједаред се зачуше потмули, неодређени звуци добоша, који су кроз први сумрак продирали у побочне улице. И, кад умукоше ти звуци, зачу се промукао глас тобошарев, који је саопштавао грађанству радосну вест, да је непријатељ страховито разбијен и да су већ ослобођени готово сви заробљени градови, а за најкраће време, да ће бити очишћена од њега и цела Србија и Београд да ће бити опет слободан!..

— Бадава толики страх! — нашали се неко из гомиле.

— Море, ја сам се увек надао, да ће се свршити добро! — рече Душану друг му што се мало пре с њим састао.

— Ја сам веровао, мучио сам се много у души, ломио ме и страх, и надао сам се, али сам опет веровао у нашу победу. Бог чува свој народ! — говорио је Душан.

— Заиста Бог учини чудо! — рече му друг.

— Не, није чудо.. само је послао међу наше борце њега, старог Краља: Он је донео победу!..

Ниш, Ново Село 5. IV-915

XV

Свечарство у крви

— Чујеш ли, како тутњи?

— Безбели, чују се топови!

— Да ли су?!

— Ја шта су! И синоћ се чуло.

— Од Романије?

— Да.

— Да ли су то наши већ дошли?

— Ја шта су!

— Хвала Богу!

— За који дан ево их у Сарајево!

— Пст!.. Лану псето.. да није ко!?

— Ако ће?

— Е, мој синко.. и зидови имају уши. Зла су ово времена; ни под некрстом није било овако! Виђе ли, шта раде с нама? Не сатрше ли цијело Сарајево?!

— Сатрше, сатро их Бог!.. Ако ће.. примиче се и њима црни петак.

— Хоће, ако Бог да! — изусти Јово Бијелобрк, дижући своју престарелу капицу, већ црну и извешталу, па се прекрсти.

Јово Бијелобрк већ одавно зна, да је он најстарији у селу В., а што је тако држећ, да га многи држе за много млађега, он зна да је за то захвалан само Богу, јер, шта је мука видео у своме дугом веку, да није била божја воља да живи, већ одавно би га покривала црна земља. Јово памти свакојаких мука из турскога вакта. Зна он, како је било и за

Хаџи-Лојина земана, а зна све шта се је патило под ћесаром; али овога чуда није било никада каквим су навалили на народ сада. Просто да човек свисне! Јово има приличан мал, има и своје земље и, што је најлепше, има и од срца порода: три сина и две кћери. Имали су он и његова баба и још деце; али, Бог је тако хтео, помрла су. Читаво мало гробље су они сами направили: умрло им је седам синова и четири кћери! Ово, што их је живих, све су позна деца, само им је Божица најстарије, управо прво дете, и она је сада већ, рећи, баба: има већ одраслих унучића, а удата је ту у питомо село Ђ., преко брега, испод оног виса што стрчи под небо и на којем је Шваба подигао некакве тврдиње, да чува — Сарајево.

Два Јовина сина, Нико и Перо, узети су у солдате. Нико му је мезимац и, кад су га пре неколико година одвели, чини ми се у Градац, Јово је остао уплакан. Али није само он плакао, плакала је са њиме и баба му Ђурђија. Зачудо, није им лако било, ни кад су Перу одвели, и онда су плакали, али су се брзо утешили, ваљда зато, што им је Нико био остао код куће са Дејаном, најстаријим сином, који је био зашао у године и имао и своју децу, кад су узели у солдате најпре Перу па онда и Нику. За Ником су нарочито тужили, свакојако што им је мезимац, јер се нису шале могли утешити, мада је и тад остао Дејан који није никад ни узиман у солдате због шестог прста на десној руци, а и Пера им се вратио већ био са отслуженог рока. Јово се мало по мало и стишао, али баба му никако да дође к себи.

— Немој, баба, даће Бог, вратиће нам се и Нико, као и Перо што се вратио! — хтео ју је Јово тешити.

— Е, мој Јово, мени се нешто претсказује: никад

ти га више нећу видети! Проклети Швабо, куд ми одведе дијете! — рекла је она и сузе су је облиле.

Она, сирота, није могла преболети свога мезимца. Чинило јој се као да је отишао на смрт! И кад би је Дејанова деца обрлатила, да им прича о Марку и вили или да им каже ону песму како је Милош погубио Мурата на Косову, она би им причала и говорила песму, али кроз плач. Увек је мислила на Нику и дошло би јој за њ жао. И кад би цупкала Перину Смиљку, млађе дете његово — Пера се оженио још пре одласка у војску — најпре би уздахнула, па би јој дете ишчезло испред очију, расплинуло би се због суза које би облиле очи и сметале правилном ломљењу светлосних зракова са дечјег лика. Прве јесени што је дошла пала је она у кревет и након дужег боловања и преминула. Последње њене речи биле су: „Нико., Нико.. проклети Швабо!..“ Умрла је, сирота, тешка срца, али је ипак умрла срећна: дао јој је Бог да не доживи још већу жалост!..

Оба Јовина сина, и Нико и Перо, одвучени су одмах о мобилизацији. Одвели су их жандари, рекли су, у Команду, па ће их отуда у њихове чете. И они, као и сви други, морају у рат за цара. Тек Јово није веровао да ће и његове синове смети упутити преко Дрине. Па и нису их тамо послали. Случајно, они су запали на север некуда, чини ми се у Галицију.

Јово је остао са Дејаном да чувају кућу, да пазе сву чељад, и Перину и Никину — и Нико се оженио и неки дан, тек што је отишао, управо тек што је одведен, добио је сина кога ће крстити кад се Нико врати кући — и да сачекају српску војску кад буде дошла, а доћи ће, у то су веровали као у свето. Данас их опет зову нешто у „опћински уред“, мора да ће им опет прочитати какву „запови-

јест“, као и ону ту скоро што су пооштрили, да ће се сви побити који се где било нађу заједно! Дејан се спремио, па се ето мало задржа с оцем у разговору: мило му што се већ чују топови тако близо!

— Да идем.. ко ће знати шта зову! — рече Дејан и пође.

— Чувај се, синко!.. Трипут се обазри прије него што и помислиш шта било, а већ ти знаш: испеци па онда реци! — даде му савет Јово.

— Знам, знам.. али и томе ће скоро бити крај!

— Биће, ја шта ће, ну без невоље не тражи невоље!

— Ка' и увијек! — осмехну се Дејан и оде, а Јово изађе за њим у двориште, заустави се насред дворишта и упре поглед за Дејаном и праћаше га док му не ишчезе из очију, што он и не примети, јер се је био занео у мисли.

— Магла!.. Све је у магли.. не види се ни Романија... А како је лијепа, кад је обасја сунце зајутра, кад се рађа или кад се по њој проспу златни зраци сунца кад почива!.. Па, ипак, сад ми је нешто љепша.. љепша је, макар што је не видим!.. Гле, чуј, чуј само, како се разлијеже!.. Да ли је и он ту? Он., Мркоњић? Ја шта је!.. Хвала Богу!.. Што ми и они нијесу сад код куће? Њих двојица, Перо и мој Нико? А гдје ли су, Боже, они? Да није проклети Швабо и њих поћерао на Србију? Па, шта се може: сила Бога не моли! Да, не моли.. али Бог ње ни толико!.. Знам, знам, рекао сам им: за грм, јуначе!.. Ако су их погнали, знам ја, они су сад с браћом. О, да ли су!.. А ако су их убили или ако су онако погинули! Од српскога танета?!. Да.. па да.. од српског.. боље и то, него да су они и једно бацили на слободну браћу!.. Да су ми само овдје! Па кад наши дођу, да нас је четири

пушке! Да су!.. Опет хвала Богу, Дејан ми је ту. Биће двије: његова и моја!.. А каква ли ће бити заповијест?! — рече Јово, па се трже и обазре на све стране, јер му дође страх да га ко не гледи и да не чу шта изусти, и не виде, шта мисли, а била му је дошла мисао, ако и Дејана устраже: да Дејан избегне!

У исти тренутак кад се Јово тргнуо и пошао, преко дворишта према тору чисто се земља затресе, а на Романији се учини као да загрме и да се громови проломише и тутњава не престаде. Јово опет скиде своју капицу, па се прекрсти. Крстио се неколико пута, гледајући неодређено у даљину преко крушке „макарије“ на којој је било нешто мало зеленог лишћа. Јовин ћуко који је пристајао уза њ, машући задовољно усковрченим репом, нагло нешто опусти реп, залаја и наже према леси кроз коју су улазили „перјаши“. Старац се обазре, баци брже-боље капицу на главу и пође нагло, нешто погнут и гегајући се, и вичући: ћуко на.. ћуко на.. шибе!.. Жандари су се бранили обореним пушкама на којима се светлео нож.

— Бог га псећи убио, оте ми се враг, а баш га хтједох везати! — говорио је Јово, бацивши се за псом некаквом цепком и прилазио је к жандарима, сав згурен, држећи своју капицу оберучке на прсима, наместивши руке тако, да су му оба лакта била готово један до другога на самом желуцу на лошчици.

— Ти си као и тај цуцак, псино стара! Шта си се крстио гологлав? — издера се на њ онај са две звездице.

— Ах, моји свијетли господини.. крстио сам се.. и ви се морате крстити.. гдје грми у се доба године! Зар нијесте чули? — говорио је старац, грбећи се још већма и треперећи пред њима, а иза

куће се опет зачу зуцање ражљућеног и пониженог пса што се је на њ бацио његов стари господар.

— Гдје грми? — застаде жандар погледом на старцу.

— Па, ено, од Романије!.. Зар не чујете?! Ах, али ће вријеме.. баш као усред љета!.. Боже, Боже.. шта ли ти човјек неће доживјети!?

— Да ли то баш грми, или је што друго?

— Ја шта је.. шта би друго!?

— Да нијесу топови?

— Бог с вама, моји лијепи господини, гђе да се чују топови кад је наша царска војска узела цијелу Србију!?

— Да се нијесу Срби отели?

— Натема те.. да не да Бог! — крстио се Јово, усправивши се нешто и гледајући правце у очи жандару, а леве руке није ни помакао, већ њоме стискао капицу на грудима; жандари се учинише као да повероваше старцу.

— Гдје ти је чељад? — запита онда опет жандар.

— Овдје су.. само ми син оде мало прије у опћински уред по заповијест.

— Да ли ти је био когођ, стари?

— Није нико. Ко ће да буде?

— Онако когођ!.. Да ли је ко навраћао или прошао туда?

— Да не да Бог!

— Гдје су ти коњи?

— Одвели су их, и њих и оба сина.

— А волови?

— Два вочића.. телад.. на паши су.. дијете ми је код говеда.

— Требаће.

— Зар и они?.. А што, по Богу браћо?

— Мучи! Ко те пита!?.. За царску војску треба!

— Лијепо, лијепо, свијетли господини моји, лијепо! Нека.. ама слабачки су.

— Свеједно.. волови су.

— Лијепо.. јадан ти сам!

— Ти знаш каква је заповијест: ако кога примијетиш одмах јави; ако видиш двојицу гдје заједно стоје и диване јави! — рекоше они и пођоше, а ћуко излете и, лајући из све снаге, полете за њима.

— Шибе, вук те однио! — издера се Јово, а ћуко ућута, окрену се, па погледа Јову и стаде му се умиљавати, повијајући главу и машући репом.

— Умало што не заглавих!.. Сам ме Бог упути шта да им рекнем. О вражјег сјемена! Блажено је оно старо турско вријеме било: нијесу ље били оваки крвници! Нијесу, богами!.. Узеће нам и вочиће.. Нека, нека их узму.. само.. да неће, њега!.. Неће, нијесу га ни онда узели, кад су га преглеђивали... А да и он оде, да наше дочека само једна пушка, једна.. само моја!.. Не, не, неће они имати кад да узму њега! — претурао је он по памети.

Старац је ушао у кућу. Над ватром је висио котао, управо котлић, и у њему је кипело млеко. Стана, жена Перина што редује, баш је пришла к огњишту, дохватила брзо десном руком за вериге и повукла их к себи, пирећи непрестано у котлић.

— Мало не искипље! — рече она, осетивши да јој је свекар ушао у кућу.

— Гдје је Милица и Анђа, гдје су дјеца? — запита је Јово.

— Тамо су! — говорила је Стана, скидајући котлић, па, коракнувши, стаде нехотице на реп мачку који се је био опрућио код преклада више огњишта. — Враг те мачји однио! Мало што не падох! — рече она још.

Старац се насмеја благо, па пође удесно к вратима да уђе у собу где су били остали, а у тај исти мах указа се на прагу Дејан.

— Шта су звали? — запита старац чим спази сина.

— Шта?! Ето шта: морам с воловима и с колима да будем прексутра до подне у Сарајеву!

— Зар с колима?!

— Да, с колима. И ја морам с њима.

— Да их одведеш?

— Не, да и ја идем и да останем с колима.

— Та није, синко! Жандари су уписали само волове.

— Није.. кад ти кажем. Мени су рекли овако мораш, вели, и ти!

— Мало им ли је крви?' — рече старац, па се ухвати за доњу усну још здравим низом горњих секутића који су се белили као снег, и погледа снаху која је сад истављала лонац са пасуљем који је кључао уз ватру и стао био кипети, а чињаше се, кас да није ништа ни чула.

— Шта ћеш, мора се!.. Но, Бог ће дати, ускоро ћемо вући храну за наше.

— Хоће, ако Бог да...

— Него, канда се прибојавају комита, има заповијест, да се све пријави што се примијети гдје било: и два кад стану насамо да говоре, не јави ли се, све да ће побити!

— Па!.. Човјек нема двију глава: нека сијеку, Јово им, вала, ништа неће јавити!

— Вала ни Дејан!

— Ка' да сунце и без мене неће сјати!

— Хоће, још те како ће сјати, кад се овај јадни свијет једном дочепа слободе.

— Прексутра!.. Хм!.. Мора се, дабоме!.. Добро је, што си још сјутра код куће, да се помолимо нашем лијепом крсном имену. Ти знаш, синко: гдје је слава, ту је Србин!

— Знам... Тешко да ће нам сви доћи! Пријатељ

Станко заиста неће, јер су га уапсили, а за њ је штета: ко уме онако наздрављати редом као он!?

— Да, он неће! — замисли се Јово.

— Нијесам звао ни поп-Душана! — рече Дејан.

— Зваћу га, кад однесем у цркву жито у чаши; он ће доћи.

— Да закољемо оно теле и пијетла и коју туку, а?

— Дабоме, спреми ти то све, а моја је већ брига и за то, што ће се попити!

— Добро, а доћи ће Божидар са снајом и децом јој. Идем ја, да се спрема! — рече Дејан и пође за послом.

Већ увече су стизали рођаци и пријатељи, као што су радили и лани и преклани и многих година пре тога, исто онако, као што су долазили о свечарству и Јовином оцу и његовом деду и прадеду и још даље одискони. Јово их је дочекивао и Дејан и Јовине снахе су их прихватале с пуно љубави и искрености.

Јово је ишао у цркву сутрадан и отстојао целу службу. Попа му је осветио жито, што кажу кољиво, и помолио се Богу за здравље свију, па онда кренуо с Јовом његовој кући. Ишли су ћутећки. Тек кад ће да уђу у двориште Јовино рећи ће попа:

— Хвала Богу, те се чују.

— Чини ми се, све се изближе чује.

— Примичу се.

— Помози Боже и лијепо моје крсно име!

— Веле Сарајево је празно.

— Ко ће, као Бог!.. Чуј, попе, како се проломи бош као гром.

— То пуца свети Петар.

— Мркоњић.

— Да.

* * *

— У славу Божју и светога.. — почео је попа да наздравља за ручком, уставши и држећи у десној руци чашу, напуњену црвеним вином, које је према воштаници што је пред њим пламтела изгледало црвено као крв, па му реч застаде у грлу.

У дворишту се зачу жагор и звека пушака што су их узимали на готовс.

— Солдати! — чу се глас женскадије која завриска, а деца запискаше.

— Нека-те, народе! — рече само свештеник, да би умирио људе што су дотле седели за столом и сад поскакали били, па пометну чашу и погледа у Јову који је у дну стола стајао, служећи свога свеца.

— Ко ми год данас дође, добро ми дошао! — рече Јово мирно и тихо.

— An Feuer! — чу се глас баш у тај мах и разлеже се страховит отегнут прасак, а кроз прозоре и кроз врата зазукта танад.

Писак, јауци, тешки уздаси са боним јецањем мешаше се са фијуком танади и новим треском што га је плотун за плотуном давао. Млазеви крви пребацивали су софру и крв се слевала у локве у које су се стропоштавале жртве обести солдата апостолског ћесара. Један млаз, баш из попине вратне жиле, угасио је и воштаницу која је дотле горела и треперела.

Поубијали су све...

Зашто ли то Боже? Шта згреши овај недужан свет? Је ли грех славити славу?

Врше „заповијест“: где се ко с ким састане, ту да се и убије!.. Јављено је, да се код Јове, у његовој кући скупио свет!..

— Хоћете Србију, а, скоти! — говорио је онај исти који је мало пре командовао оно животињско

»An Feuer«. — Дотуците ове што још кркљају! — церио се он сатански.

И дотукли су их: њих, ове невине жртве; али оне величанствене мисли која се је огледала на насмејаном, бледом, укоченом Јовином лицу нису могли дотући. Нису и никад неће, јер у крви се купају јунаци, из њихове крви ниче и расте слобода — та величанствена мисао.

Ниш, Ново Село 2. августа 19.5.

XVI
На пропланку.

Тешки новембарски дани разагнали су мал'не цео народ из села и заселака, па и из градова бежало је све безобзирце, без свести, у глад, у студен, у смрт. Незаштићен, остављен и напуштен од своје војске није се он више уздао у помоћ ни од куда. а од непријатеља који је насрнуо големом силом за нашима ишчекивао је само мучења, кињења, злостављања, бесчашћења и, након свега, крај своме животу — у крви.

По ужасном времену, киши са студеним ветром што задире у срж, по лапавици са суснежицом и устоком што ти задржава дисање, по мећави са леденим северцем што ти леди дах и сузу, скотрљану са ока и мрзне душу, те више и не осећаш живота и не желиш га живети, по таким непогодама, кроз намрштени дан и мрачну ноћ, кроз маглу и кроз облачине кретао се овај јадни народ у групама, по двоје, по троје, с колима и без кола и усамљен, како је ко стигао да измакне и испред наших који су се испред непријатеља повлачили. По разривеним путевима преко увала и обронака, преко брежуљака и брда, преко поља и кроз шуме и забране одмицао је он у самртном страху, да га непријатељ не достигне, гладан а не осећајући глад, жедан а не примећујући ни извора ни потока, смрзнут а не осећајући ни бола ни студени. Многи и многи, на том тешком путу, дао је Богу и своју душу, не осетивши кад му је изишла.

Тамо од Јадра, према Ваљевском крају, питомо је село Л., притиснуто уз саму шуму, бајно и убаво. Досад непријатељ није до њега достизао, али данас стиже глас да се народ и тог села припреми и да се склони ко може, јер ће наши напустити цео овај крај, па и то село, и у њега ће ући непријатељ који је упропастио цео Јадар с Подрињем и у крв загњурио питому Мачву. Као кад се кобац спусти у јато живади, што се распрсне и најмање у њему, тако се распрскоше и жене и деца и старци што су били сељани у селу Л. Нико се није усуђивао да се реши на чекање, јер сваки је имао пред очима страшна недела што их је тај исти непријатељ починио, за време своје дивљачке најезде, а за која се надалеко чуло.

Горе, уврх села, сасвим на ивици шуме, кућа је Младена Стојковића. Младен је, као и сва његова браћа, у чети. Отишао је одмах о дану мобилизације, а код куће је остала жена му Бојана са две ћерчице, од којих је једној био тек други месец, кад је он пошао, а друга тек што је с два месеца била зашла у другу годину. До Бојане није ни стигао одмах глас о несрећи која је налетела на народ. Срећом њеном приметила је да се је народ устрчао и да бежи. Досетила се, да неће добро бити. Спустила се низ косу и дозвала неке жене с дечацима што су излазили на пут. Запитала их је, шта се народ узбунио, а они су јој довикнули, да бежи и она, јер непријатељ тек што није бануо у село. То јој је из њих довикивао страх, јер непријатељ је скупо платио долазак дотле, пошто су га наши далеко одатле, тамо код Пецке, дочекали и смрвили, мада су се, према општем стању на читавој линији, морали и отуда повући, али у овоме тренутку не беше још те опасности коју су осећали ови што су бегали.

Бојана се преплашено вратила журно кући кад је разумела шта су јој довикнули, Већ успут јој је било јасно да ту нема останка, већ да и она мора бежати с децом. Но куда, камо да бежи? Да ли у Ваљево, у Милановац, у Чачак? Ма куда, само да се измакне поузданој смрти!..

На брзу руку узела је Бојана нешто крпа за децу, чега се у тај мах сетила, да их увије и сачува од зиме. На се није ни помишљала. Како је сада оздо стигла, тако је и одавде пошла, узевши обоје деце на руке. Бегала је, а чинило јој се, да је спасла цео свет, кад су уз њу била њена два мала детета. Као лавица, кад осети опасност којој није кадра одолети, па кад дочепа своје лавче и бежи с њиме безобзирце, тако и Бојана бежи, да спасе децу. На се и не мисли, не мисли ни на кућу ни на оно што је у њој оставила, заборавила је и на овце доле у шљивику, само јој је још који пут пролазило кроз свест, како ће и Младену бити мило, кад сазна, да му је спасла децу.

Време је било да те сачува Бог. По брежуљцима и свуда по планини белео се снег, али је било влажно и хладно. Облаци су покрили читаво обзорје и јурили, мењајући се, час беличасти са сурим жицама проткани, рекао бих, сад ће из њих ударити мећава, час чисто сури и црни као да су од црне вуне савијени, мислиш из њих ће пасти плаха киша, час опет тмасти, збијени, да те ухвати страх, е ће из њих осути град. Раскивашеним и разблаћеним путем журила је Бојана, да се што даље одмакне од свога лепог селанцета, од своје скровите куће, у којој је проводила мирне и срећне дане, да нађе негде уточиште за децу и за се. А где ће га наћи, није знала, није ни мислила на то. Само једна мисао: да побегне, носила је њу као на крилима и она је одмицала, приљубивши уза се децу, не обзирући

се ни на блато ни на клизавицу, и не осећајући хладноће ни влаге.

Путем куда је зашла не беше никога, а куд он води, ни то није знала, Свеједњо куд води да води, она иде у правцу којим се одмиче од непријатеља, то јој је јасно, јер се звуци топовске грмљавине, која је остала иза ње све слабије и слабије чују. Наишла је шумом некаквом и, зашавши путем у њу, осетила је неку мирноћу у души. Било јој је и топлије, а топовске рике не беше више; једва би се што потмуло чути могло кад би застала и прислушкивала. Сумрак је наступио, кад је она била далеко у шуми, а почела је и киша. Деца су се опет узнемирила и расплакала, а врисак њихов је падао као ужасан терет, прожет страхом у овој шумској мирноћи, изнад које прелета звук хујања ветра с бојом звука што блажи душу нарочито уз меки одјек од превоја и узвишица, Малом даде сису и оно заћута.

— Шта ћеш ти, чедо моје? Стаде она тешити и старије,

— Б'ка! Б'ка! — говорило је дете својим језиком, тражећи хлеба.

— Ево, чедо моје! — извади Бојана из недара комад хлеба што је на брзу руку понела, одломи парченце и даде малој. Она ућута и стаде јести хлеб.

— Шта ћу, пропашће ми деца по овом ужасном времену! Где да се склоним с њима!?.. Нема се куд, већ да се иде, док не стигнем куда, где ће бити бар натстрешнице какве, да не кисне за врат! — размишљала је Бојана, лијући сузе, но ишла је даље.

— Оњо.. оњо! — рече опет својим детињим језиком старије дете.

— Воде хоћеш? Где да ти је нађем сада? — рече мати па се присети, узе у шаку снега са гомилице, каквих је било овде онде, метну га себи у

уста, да га истопи, па онда стаде дете из својих уста водом залагати. Дете је пило и тако угасило жеђ.

Киша је падала једнако, спустила се, као да целог века није падала, а испод грања је изгледало, да бије двојака киша, ваљда из разних облака, јер се слевала у капљицама вода са грана и падала као права киша. И ако је био мрак још збијенији него у пољу, због наоблаченог неба, прозирало се путем и кроз шуму, јер је била ноћ пунога месеца што је био брижљиво увијен дебелим слојевима густих облака.

— Не могу више! Изаћи ће ми душа, а ноге су ми малаксале!.. Па деца! Шта да радим? Прозебла су, немају сна, а цепте!.. О, Боже велики и силни, смилуј се мени, матери, да сачувам ову јадну дечицу! — говорила је Бојана у себи, корачајући кратким, затореним корацима, једва држећи себе на ногама и децу на рукама, а пред њом се указа нешто светлији простор, простран и без дрвећа.

Бојана се обрадова као мало дете што се обрадује кад добије играчку. Пред њом је био велики пропланак и улево на њему голема стара буква, великих жила и издубљена.

— Хвала ти, свемогући Боже! Овде на овом великом пропланку, ту, испод ове издубљене погнуте старе букве да се склоним с овом мојом дечицом и да се одморим! — рекла је она полугласно и села испред издубљености на дебелу жилу старога дрвета, скупила се и приљубила децу уза се, давши малом детету сису, нагнула се изнад њих и утонула у мисли које су је, изнурену и уморну, одмах пренеле у дубок сан.

Окренуо је с кишом хладан ветар, али га она није осећала. Деца су се будила и плакала, али их она није чула. Није чула ни вихора што је беснео поврх дрвећа и ломио грање, ни уке што ју је ства-

рао одбијајући се кроз долине о брда, није је разбудио ни снег што јој је стао завејавати у лице. Толико је дубоко уснила.

Разданило се. Освануо је тих, мутан и облачан дан. У један мах чињаше се, да ће се време разгалити, али опет се навукоше облаци и киша стаде промицати, једва су јој се ситне капи могле приметити, сипила је. Бојана се још једнако одмарала с децом на месту, на које се ноћас наместила. Мало детенце јој беше на сиси, а старије спузило по десној бедри материној, где га она придржава десном руком. Она је погнута, хотећи ваљда заклонити дечицу и од кише и од хладна ветра.

Пред подне избише истим путем, куда је и Бојана ноћас долазила, на пропланак два војника с пуним оружјем, као кад залазе у ланац. Оставили су своју јединицу и журе се у своје село што је одмах ту иза овог пропланка, да обиђу кућу и отпреме чељад, ако већ није избегла. Замишљени и брижни, не знајући шта ће затећи код куће, а шта ће опет с њима бити кад се врате у чету, корачали су они великим, опружеинм корацима, кад су изишли на пропланак. И већ да прођу поред старе букве, око које су толико пута облетали, присети је се Стојан што је ишао с леве стране Миленку.

— Сећаш ли се ове старе букв..? — заустио је Стојан, да потсети друга Миленка на оне часове из детињства, кад су се овуда играли, па му застаде реч у грлу, спазивши под буквом жену, где седи с децом, кад је био на ту страну бацио поглед.

— Гле, заспала жена с дететом на сиси и друго јој спава на крилу! — рече Миленко, спазивши Бојану, како седи и спава.

— Да, прозепшће и она и деца јој на овој влази и хладноћи. Да је пробудимо и поведемо у село

да се загреје, сиротица, и деца јој. Наишла је овуда, бежи јадна, а не зна, да јој је село пред носом! — говорио је Стојан, па пође према њој, а за њим је ишао и Миленко.

— Спава! Како слатко! Грехота је будити! Гле, како се само надвила над децу да их заштити и отворених очију, непомично гледа у њих; низ лице јој цуре бразде којима се сливају капљице од кише и оне је не буде, уста су јој једва мало отворена, усне и лице бледо, велика је бледоћа, од студени, јадница, пребледела и дубоко спава. Седи.. на крилу јој чеданце, наслоњено на леву јој руку, пред усташцима му округла, набујала, лева дојка. Насисало се, па се и оно одмара! Десном руком прихватила је друго детенце и држи га да јој сасвим не спузне на земљу. И у сну брине бригу материнску! Грехота је, друже, будити је. Не могу! — рече Стојан другу Миленку који се био загледао у та јадна два створка, јер је и сам толицну децу код куће оставио.

— Да, Стојане, брате! Погледај само то невинче испод дојке! Зар није то прави анђелак Божји? Насисало се, па завалило главу, те спава нешто отворених усташаца и очију, стегнутих песничица, као да је у сувоти, не мари ни за капи што се спусте са материна лица... А погле овог другог анђелка! Спустио се низ материну бедру, она га нежно придржава, као да и не спава, а она, златно дете, наслонила своју главицу овом малом невинашцету на ножице и заспала. Лице му је пребледело, као и овом другом. А како и неће у овом хладном и влажном времену!?.. Знаш, Стојане, мени дође, да их пробудимо. Бог зна, откад она ту седи и откад су заспали! — говорио је Миленко,

— Да их пробудимо!?.. Добро, кад мислиш, а и право кажеш: богзна, откад су заспали! — прихвати Стојан и приђе ближе, да пробуди жену.

— Дрмни је! — рече Миленко.

— Хоћу, али најпре да је зовнемо!.. Снајо, снајо!.. снајо!.. Не одзива се, мора да је малопре заспала!.. Да је дрмнем! — пријђе Стојан сасвим до ње, ухвати је за раме, хтеде је дрмнути, па се трже. — Укочена је! — једва изусти он разрогачена погледа и блед.

— Укочена?! — питао је страшљиво Миленко, примакнувши се к њој, те јој загледа и опипа лице, и њој и деци и ручице и ножице.

— Шта је? — питао је уплашено и унезверено Стојан.

— Мртви: и она и деца! — рече кроз сузе Миленко.

Плакао је и Стојан.

Ниш, Ново Сѐло 16-III-1915.

XVII

На мајчиним грудима

— Пело, Пело! — звала је Милица Стојановићка сусетку Пелу, жену Јоце Глумачкога.

Милица је на имању шабачког богаташа Милана Јевремовића. Управо, она је рођена у Санџаку, али ју је, још дететом, довео отац отуд, те се је овде и удала, кад је пре неколико година упознала надзорника Јевремовићева имања. Удала се за њега и врло су срећни. Штета је само што немају деце.

Јоца Глумачки, опет, дошао је са женом Пелом и са двоје деце отуда испрека пре непуне две године. Ступили су на имање газда-Јована Стојковића, где су и данас. Имање је ово близу забрана, и они га гледају. Заиста, ни он га не би могао боље гледати. Радили су вавек као мрави. Уосталом, имали су и зашто, јер, заиста, не може се рећи ни да је њима било ма што криво од газда-Јована. Јован им је баш чинио. Зашто је он то управо чинио, тешко је рећи. Додуше, хвале га, да је добар; али, нема вајде, није баш тако лако наћи људе, на које се можеш у домаћинству у свему ослонити, као што је он, по Богу, нашао њих. А кад се у послу баш много и не разумеш, као што се газда-Јован не разуме, онда се, богами, ваља узети на ум, кога ћеш метнути на имање. Најзад, нема се куда, ваља признати, Јован се прибојавао да их ко не премами к себи; таки су људи, па не би ни то било баш никакво чудо. Ко ће га знати, можда

им је и зато чинио. Иначе он није хтео ником ни речи рећи о њиховој вредноћи и о њиховој исправности, шта више, кад би га ко запитао за њих какви су то људи, рекао би, онако као с потстехом: „Какви ти могу бити Банаћани!..“ Да ли су они управо то Јованово имање узели под закуп или наполице, или му га раде онако, то није нико знао. Ни они нису о том ником ништа говорили. „Шта ме брига!.. Ни бригеша.. како хоће газда!“ — рекао би Глумачки обично, ако би га ко хтео испитати, како је он управо намештен ту на имању. Тако би рекла и Пела кад би ко хтео од ње да измами праву истину.

Глумачки су довели двоје деце, Јулу којој је сада једанаеста, и Анђу, која је већ у седмој години. Пре непуних тринаест месеци нашло им се дете: био је синчић и при крштењу дали су му име Милоје по газдину сину који га је држао на рукама! Дете је живахно и већ има три месеца откад је проходало: кочоперан несташко!

— Није овдекане.. јес' ти, снаш' Милице?! — одазвао се Пелин муж из шупе за кола где је баш у тај мах подметао под точак некакав трупчић да учврсти газдине кочије које је био увукао унутра, да их напољу не бије сунце. Колница је некако тако чудно набијена, да кола не могу остати у њој, докле се не подметне што под точкове. Површина набијене земље направљена је стрмо и кола би се одмах скотрљала напоље ако не подметнеш. Зашто су то управо тако направили, не знам, мањ ако није да буде оцедито, јер кад удари пљусак, иако није закишњавало, вода је могла да јурне испод даске, јер шупа није била зидана. Сад како му драго, тек с подметањем је увек било зановетања и Јоца би обично нешто мрмљао.

— Ја сам, а куд је отишла Пела?

— Виле је знале! Чини ми се, однела је ґаздарици некакве гуске и јаја за пут. Та мани! — одмахнуо је Јоца руком, баш излазећи из колнице, а погледао је у правцу откуд је Миличин глас долетао.

— Дакле и они беже?!.. Па дабогме, бежи цео свет!..

— Кад је луд!.. А што бежиду?!.. Ко да су Швабе Турци!

— Па зар Ви нећете бежати?!

— Та зашто да бежим?! — мало се осмехну Јоца и пљуцну. — А ко би ово газди чувао?

— Бог с Вама! Зар ви да их пазите? Зашто не чува он!.. Баталите Ви то! Ко још да чека Швабе?!.. Богами, купите се Ви, па чим се врати Пела да ми измичемо.

— Та мани! Нећеду они нас. Та ми знамо диванити и маџарски и хрватски, а, знаш, моја Пела уме и са Швабама: код нас у селу има велики дућан, држи га некакав Бергер. Он јесте да је Чивутин, али има два момка, оба су му Швабе! Моја Пела је тамо куповала и белило и вуницу, па и за ме по неки пут по мало мученице.. — заста он, пљуцну, па настави: — па ти отуд она зна и лемачки; знаш, они, диване само лемачки!

— Ништа то, мој комшија! Војска је то!

— Е, не знаш ти! Та слушај, наши су то људи, нећеду они, знам ја њих.

— Однео их ђаво!

— Немој! Знаш, снаш'-Милице, ти њих не знаш!.. Шта се бојиш?! Та окани се, молим те!.. Знаш шта? Куда да бежиш? Остани ти с нама, пређи сасвим амо. Нећеду они нама, очију ми, ништа. Та, најпосле ми ћемо с њима диванити, кад ти кажем.

— Сачувај ме Боже и Богородице! Не чека Милица њих, јок, богами, нећу ја. Још да је мој

Душан са мном, па ђене, ђене; али овако да не да Бог: он с нашима, а ја да дочекујем Швабе. Шта би ми рекао свет?! — крстила се Милица.

— Па добро.. немој.. како знаш!.. Ми ћемо, богами, остати.

— А да ли сте Ви њихов војник?

— Та нисам!.. Та какав војник!?.. Зар не видиш да сам ћорав?!

— Ђаво их њихов знао! Веле има их много, па као рекох, ваљда узимљу и ћораве!

— Их, брате! Баш ништ' не знаш!.. Где да узмеду ћораве?! Та то ти је царевина, касти, велика земља. Шта тамо има само нас и нашег света, касти, Србадије, а шта тек њихове жгадије!?

— Дакле, збиља, има их много, а?! Тешко нама!

— А зашто тешко? Бож' сахрани! Само да не пошљеду на Сервију наше солдате! Знаш, наши су к'о и Сервијанци, а њихови нису ни за лулу дувана, та камишем да их бијеш! Па онда, брате, Сервијанци су мудри, научили су, и како се бије, па видећеш ти! Јо?, мајо моја, кад их станеду макљати горе по Церу и по оним брдима тамо, та кажем ја теби, ниједан се неће жив вратити. Знаш, већ и зато је добро, да ми останемо овде: моћиће се, да се нешто и ћепелири, што рекла, знаш, она двојица.

— А, ћелепири, хоћете да каже.

— Та да, да! О, мај, никад не могу да упамтим како ви то диваните!.. Остани и ти с нама!

— Не, не остаје Милица! Да бежим. Ићи ћу са Иваном и његовом Јуцом, он је њихов обвезник, па мора да бега.

— А шта да бежи? То није лепо од њега.

— Гледај, молим те! Ваљда да иде с њима против нас! Но, то би било лепо! Богами, мора, нека бега!.. Они ће још данас да иду, па идем с њима.

Не чекам ја, Боже ме сачувај!., Знаш, говоре, још ће ноћас ући у Шабац да га узму.

— Та нека га узмеду! Што га пре узмеду, пре ћеду га и вратити, а ја и моја Пела, богами, не идемо одавде: остаћемо са децом, да чувамо газди и кућу и ово овде. Знаш, не од војске, него од ових бећара. Овде, хвала Богу, има свега. Биће и за њих. Нећеду они нас, та ми ћемо са њима диванити. Ако што узиштеду, ја и Пела ћемо им дати, а они ћеду све поштено платити, оћеду, свеца ми: господа су то! Знаш, у нас је и врајт господин, пазе они на поштење!

— Однео им ђаво њихово поштење!

— Кад ти кажем! Видећеш ти, нећеду они ништа бадава, ја знам, моја Јула ће добити десет вилира и за чашу воде кад заиштеду, па им је донесе. Оћеду, очију ми, господа су то! Па тек вирар и вељбаба! Мани их!

— Богами, баш због Јуле не бисте требали остајати, јесте, она је још дете, али је прилично развијена, ко ће им знати ћуд.

— Их, како диваниш?!.. Шта мислиш ти о њима?!

— Мислим, да су животиње, и војници им, а о официрима да и не говорим.

— Та мани!.. Шта диваниш?! Та не знаш.. њихови овицири се и не мешаду са обичним светом.

— Знам, знам.. слушала сам.

— Па шта диваниш тако за њих!

— Што се бојиш.. Зато!

— Их, брате!.. Та шта се бојим?!.. знамо ми њих...

— Далеко им бела кућа!.. Дакле, поздравите Пелу; ја идем, да се спремим, а баш, ако збиља останете, припазите мало и код мене.

— Та како да не припазим!?.. И баш ћеш да идеш!?.. Па добро.. видећемо се скоро.

Милица је отишла кући. Спремила се за пут.

Направила осредњи свежањ, метнула у њ нешто одела и хлеба, па га узела на леђа и отишла к Ивану, те се с њима упутила, куд и остали свет, пут Ваљева. Срећа њена што није имала деце, па: једна душа, једна гуша!

— О, што се плашиду! — почео је Јоца, кад је Милица отишла, да говори за се полугласно. — Боже ме прости, к'о да су Турци!.. Та наплашили се људи.. Турци их гњавили!.. И да се човек насмеје! — стаде се он смејати. — Знам а Мацари се опет бојиду Сервијанаца. Јест, богами, запамтили су Сервијанце још од буне. И не запамтили их: клали су их к'о шлоктер гуске!.. Тхе, шта ћеш, то им је к'о зец и дете: бојиду се једно од другог!,. Шта ли је то само с Пелом?! Да је не задржиду на ручку, а ја овде да сушим зубе!? Пело, Пело, однеће те ђаво, да знаш! — стао је Јоца махати главом, кад се указа Пела иза сламе, кад се савије с пута у велико двориште.

— А гле моје Пеле!.. Знаш, уплашио сам се, да те не поведеду са собом!.. И баш идеду? — тргао се он.

— Бог с тобом! Куда би ја без тебе? Шта би ти с дететом? Та ми смо рекли, да ћемо остати. Оно, знаш, нешто ми се закопрца у прсима, кад видим како бежиду, а опет, к'о велим, нећеду они нама ништа.

— Бог с тобом! Дабоме да нећеду. Најпосле, све кад би стали одузимати од народа све, шта би могли да нама одузму, кад немамо ништа.

— Право велиш, а где су деца?

— Милоје је у соби.. још спава! Јула и Анђа су у забрану.. сиграју се.

— Да им се што не деси!?

— Та шта да им се деси?! Доћи ћеду они већ!.. А кад ће газда... Чује ли се штогодице?

— Чује. Нададу се, да ће, колико још данас, уђи у Шабац.

— Та ваљда није!?

— Јест, богами. Газдини су отишли малопре Лако је њима: напунили вијакер, ко да ћеду у сватове. Однели су баш свега.

— О мај, шта је свету!?

— Та плашиду се. И није шала. Како да се не плашиду, кад нису никад ни видели ни Швабе ни Маџара, а ми их знамо: ми смо бааратали с њима!

— Тако је... А шта је са газдином кућом?

— Вели газда, да једно од нас двоје буде тамо. Има право, боји се да не дођеду какви бећари, па да не одвучеду све.

— И ја велим!.. Па шта велиш? Oћеш ти или ја да идем тамо?

— Богами, ниједно! Ја нећу да останем сама. Знаш, како ја да биднем сама! Знаш, можеду бити пијани, па не би ваљало да сам сама кад банеду.

— Е, на све ти мислиш!.. Добро је то!.. Па како ћемо?!

— Та шта ти ја знам!? Видећемо.. Обићи ћемо је који пут.

— Тако је.

— Шта ти кажеш, да ли ћеду они и овамо доћи?

— Та дабоме да ћеду доћи, али они нама нећеду ништа: ми ћемо их лепо дочекати!

— Виле у њих! Зар да их овде дочекујем?! Пресело им, да Бог да!

— И оће, не бој се: видећеш ти само.

— А откуд ти то знаш?

— Откуд?.. Па знам.. знам!.. Да, збиља, била је Милица; и она отперја!

— Цео свет.. Кажем ја теби!.. Све нешто зебем да не погрешимо.

— Е, Пело, Пело, што си ти луда!

— Нисам, Јоцо, али ко ће да их зна!? Могу се изопијати, а бака је бака.

— Па како ти ођеш, жено, кад се бојиш..

— Ја се не бојим, али ме је страх! — насмеја се Пела.

— Е, није шија него врат! Не бојиш се врага!.. Онда да идемо и ми!

— Нећу. Рекли смо, да ћемо остати, па би била срамота да сад бегамо.

— Па кажем ја теби.

Остали су.

Тога дана није непријатељ ушао у варош. Није још ни покушавао да пређе, али се видела страшна ужурбаност с оне стране Саве: видело се да се увелико спрема за прелазак. Зачудо, још није ни једна пушка планула, а изгледало је да све пламти. Тако се то свакоме причињавало, па онда и није никакво чудо, што је силан свет бежао као без главе. Рекао би човек, да су људи предосећали зверства, која је непријатељ с планом спремао недужном свету. Многи канда и нису веровали, да би се тако што могло десити у просвећено доба у ком живимо. Најзад, коме би и могло пасти на памет, да таким особинама обеди просвећене људе, просвећене војсковође владара који се назива апостолским именом, за кога се службе служе у божјим храмовима, као што се служе и за Бога, његове анђеле и његове веснике!? Као што су они који не вероваху у милосрђе ових људи бежали главом без обзира, тако су ови који вероваху у људску честитост остајали мирне душе у својим кућама, верујући тврдо да је свака власт од Бога, а свака сила да је завремена: остајали су, да се покоре власти и да сачекају мирно, да прође сила. На жалост, преварили су се.

Непријатељ је засуо град кишом танади и граната,

упао у њ, а он се скоро није ни бранио. Ни да је зверад из прашума, разјарена и гладна, упала у овај несрећни град, не би се онај јадни народ што је остао био у њему страшније провео, него што се је провео, што је страдао, кад су у њ насрнуле хорде разуздане аустријске солдатеске. Где им је што руку пало, уништавали су и разоравали; на улици, у дворишту, у дућану, по кућама, и у самој цркви! Нису штедели ни камена ни крста на божјем храму! А крв је текла немилице, прскала тротоаре, кућне прагове, скривене закутке, освећену постељу, па и саму часну трпезу! Подивљали солдати изгонили су по заповести још живе жене, старце, децу, често голе наге, без обуће на ногама, у самој кошуљи, без огртача и без покривача на глави! И куд су их вијали тако у буљуцима? Изгонили су их пред својим бајонетима према српским храбрим четама да би се тако заклонили за недужан јадан свет, који је тврдо веравао у њихову просвећену душу; бојали су се српске танади!

Поједине мале патроле, са по дванаестину људи, размилеле су се по кућама, да руше, убијају, изгоне и пљачкају. Неке су упућене, у већем броју, да претресу и куће у околини града, док се маса војске кретала главним друмовима, да стигне Српску војску и да је уништи. Једно одељење избијало је и к имању Јована Стојковића. Јула и Анђа су се сиграле око сламе, и не обзирући се много на пуцњаву, и топовску и пушчану, која се са свих страна, издаље или изближе, разлегала. Јоца и Пела су били у авлији и гледали према Мајуру и разговарали се; али им се видело, да су брижни и преплашени.

— Шта мислиш, чија оно кућа гори? — почео је Јоца.

— Онај дим!?

— Да, то гори.

— Не знам, чија ће бити.
— Гле, и тамо.
— Видим.
— Али доле према Мишару грми.
— То је ваљда у Доњем Шору?
— Ко ће знати!
— Само да не дођеду амо. Где су деца?
— Сад су ту била; сиграју се ту код сламе.
— А Милоје ми спава: баш добро!

Баш тога тренутка утрчаше деца у авлију. Јула је вукла за руку Анђу и обе су трчале као без душе.

— Иду Швабе.. бежимо у забран! — викала је Јула уплашеним гласом, мало је не достојало, па да удари у плач.

Нису се ни задржале, већ претрчаше преко простране авлије и истрчаше доле из ње, па се изгубише у кукурузима. Срећом, лако им је било изаћи, јер авлија беше разграђена, нигде не беше ниједног плотића.

Ни колико би оком тренуо, чињаше се, не прође времена, кад се војници указаше са уперeним пушкама иза сêна. Пуцањ се разлеже, први, други, и читавих десетину и са њима се помеша јаук: Јоца је пао од првог метка, а Пела је, небошка, примила их равно шест, док је последњи није оборио, пребивши јој десну бутну кост. Била је сва у крви поред већ мртвог Јоце, кад прискочише њих четворица, разрогачених очију, и стадоше је немилице бости ножевима на пушци, и њу и јадног Јоцу. Разнели су јој јетру и слезину, а последњи удар, који јој је прошао кроз само срце, учинио је крај њеном животу.

— Боже, смилуј ми се деци! — излетеле су јој речи са последњим издисањем.

— Вадрацок*! — шкринуо је зубима један од њих и дао јој још један удар, из кога крв више и не пођe.

— Хат, елере, от ванак**! — показа један на другу кућу у суседству коју је Милица, на своју срећу, оставила, кад се оно са Јоцом разговарала.

Оставили су их у крви.. мртве.. насред простране авлије!.. У суседној кући букнула је ватра: врата су била закључана, па су мислили, да унутра има преплашена света!

* * *

Каквих ту није било страхота, просто ти стане памет! — рекао је капетан Паја Стојић у друштву, где се је говорило о злочинима у Подрињу што их је починила војска апостолског краља за време првог прелаза у Србију.

— Заиста, чуда су радили. Вадили су џигерицу живим дечацима, секли нос и уши, боли живе жене без одбране, палили у ватри живе људе, убијали у масама, и у самој цркви! — стресе се и лекар Милић Соколовић.

— Ужас, ужас! Видео сам својим очима како мали дечко виси на гвозденој куки, као што касапи обесе јагње! — развуче Паја лице на ком се видело унутарње осећање како се згража још непрестано од оног призора.

— Вала, било је збиља страхота! — умеша се војносудски мајор Никола Стокановић — Само да вам споменем један страшан случај са малим дететом коме су убили матер, па, ако има Бога, мора доћи зато казна. Кад смо ушли у Шабац после Цера, ја сам извиђао те страхоте, па се и сад потресам шта сам све видео; али, чини ми се, најужасније је

* Дивљи Срби!

** Ајде, напред, ено их тамо!

оно што се је одиграло на имању Јована Стојковића.

— Да, тамо су убили наполичара и наполичарку! — упаде у реч Паја.

— Да, убили их, убили; али што су их измрцварили и оставили насред авлије! И, онда, знате, шта је било. То су вам неки Банаћани, мирни и добри људи: нису хтели да беже што су хтели да чувају газди имање и што су веровали, да им неће ништа!

— Многи су тако страдали! — рече Милић.

— Страдали, страдали, али, да чујете само. Они су јадници имали троје деце...

— Па су и децу сасекли!? — упаде Милић.

— Нису. Двоје одраслијих, две девојчице, побегле су у забран кроз кукурузе и тамо се криле, а мало детенце, мушкарчић од својих тринаест месеци, још на сиси, спавао је у соби кад су они зверови убили и ишчеречили несрећне им родитеље.

— Хвала Богу!

— Дâ, хвала Богу.. али, помислите, кад су се деца вратила из шуме, нашла су малог брата код матере: изишао је сам из собе, дошао к њој, разгрнуо јој груди и тражио сису.. метао брадавицу у уста, љутио се, не могавши ништа из ње исисати, и плакао, пуштајући је и опет је, узимао!

— О, Боже! — Уздахнула је Смиља, Милићева госпођа, која је дотле мирно слушала разговор а сад се заплакала.

— Шта је било с малим? — питао је Милић.

— И њега и сестре му узела је нека Милица к себи. Примила их се, али шта је сада с њом и с оном сирочади, Бог свети нека зна.

— Проклети да су крвници! — изусти кроз плач Смиља.

— То су страхоте рата! — говорио је уздишући капетан.

— Да, то су страхоте рата! — рекао је и Никола, а видело се, да није знао шта је рекао.. био је замишљен!

Настао је тајац.

Лозана 14-VIII-916.

XVII

Освестио

— Благо теби, Мијо, бар ћеш моћи сада искалити срце на тој проклетој пасмини! Не штеди скота, тог влашког накота! Сад ће ти се бар моћи!..

— О, да знаш само, како се радујем! Ни пилета им нећемо поштеђети!

— И не треба. Кад њих нестане, биће нам лако: наша ће се застава лепршати цијелим Балканом, као што је и негда било.

— Оно, додуше, није баш тако било, али ми ћемо је пронијети сада.

— Ајде, срећни човјече, срећан ти пут!.. Не сметни с ума ширити наше жеље и наше мисли свуда, а нарочито међу камератима. Потстичи мржњу против тог накота!

— Не брини, Ферко. Ти знаш, ко је Мијо... У здрављу да се видимо! Ал' ће бити приповиједања!..

— Срећно!,. Срећно!..

Тако су се опраштала два друга, кад је утовариван у Р. један пук, у коме су скоро све сами Хрвати, да га парни коњ преведе на границу Србије, откуда ће запливати у крв, а утовариван је у више возова. И Мијо и Ферко су омладинци, ватрени слебденици учења, да на овом свету нема Срба и да их нигда није ни било. Они су и проповедници иисли, да ваља уништити ту проклету пасмину која се усуђује да се назива српским именом и да ће тек онда Хрватству порасти крила, кад ње више не буде било.

Укрцали су се и они, и њихов воз се кренуо. У појединим колима се хорило од песме и усклика. У некима опет владала је нема тишина, а у некима се проламало од жива разговора и препирке.

У вагону, у ком је био Мијо, и говорило се и слушало.

— Да, да, браћо, ми идемо на наше највеће непријатеље који су се спремили да нас лише нашег лијепог имена! — завршавао је говор Мијо.

— А јесу ли они Мађари? — запита један војник што сеђаше на клупи у ћошку, без изгледа у ком би се огледала памет и разборитост, и не мрднувши се са свога места и без промене у лицу.

— Нису; али су гори од њих! — одговори му Мијо.

— Да ли ти то велиш за Србијанце? — умеша се један плав војник, весела изгледа.

— Да, да, за њих! — рече му Мијо.

— А да ли су и тамо људи, као што су и они Срби што их знамо, рецимо то у К.? — упаде у реч, опет, један други војник, паметна изгледа, ведра лика, искрена осмејка и наочита држања.

— И ти су вам исти као и они што су. Све то треба уклонити с овога свијета што не буде хтјело с нама! — рече му Мијо.

— Вараш се, друже. Знам ја, како они живе тамо с нашима, као права браћа! А заправо, и нема разлике између нас и њих! — одговори му овај војник.

— Да, завели су их. И ти јадници готови су већ да се одрекну нашег лијепог народног имена и да приме њихово! Толико су их оврачали! — љутио се Мијо.

— Е, драговићу мој, можда то и није тако. Знам ја неке, паметни су то људи. Уосталом, зар је паметно да се браћа гложе?! — одврати му овај.

— Ти си гори од њих и од свакога влаха. Ако тако и мислиш, као што говориш, онда не би ни

тебе требало штеђети! — добаци му Мијо, а сав се тресао од љутине.

— Дур, мали! Непријатељи су ти Срби и Хрвати, који хоће братски и слошки рад, а пријатељи су ти Мађари, који су притисли земљу и опљачкали народ! Лијепи сте ми и ви омладинци! — рече му такођер љутито овај исти војник.

— Стани, брате, да се споразумијемо. Јест тако, али, видиш ли, ови убише и престолонаследника и престолонаследниковицу и хтјели би да се дограбе наших земаља, то знамо сви, па је право, да буду за то кажњени, и то немилостиво, без срца да се казне! — говорио је нешто сталоженије Мијо.

— И биће, на жалост, не бој се! — уздахну војник и одмахну руком.

— Па и право је, зашто нажалост? — додаде Мијо.

— И јесте, право је! — чу се неколико гласова из кола.

— Тако, дабоме, нека запамте и — нас! — заврши Мијо, трљајући руке.

Воз је јурио равницом и пробијао се кроз мрачну звездану ноћ без месеца, примичући се к својој мети. Отегао се неизмеран, дуг, једва су га вукле две машине, брекћући и стењући од силног терета. У њему се већ одавно било стишало; песма умукла. жагор појењао, разговор престао: све је то поспало, још само овде или тамо чује се по која реч где друг друга запита, спава ли, је ли што отспавао или где су сад? Или се чује дубље дисање или пућкање или треперење ресице што одаје дисање човека који је наузнак дубоко уснио! У колима где је Мијо био чуо се тих разговор, управо нешто јачи шапат.

— Ти грешиш, Фрањо! Кад бих хтео ја бих те могао упропастити. Ти си лудо данас говорио! —

говорио је Мијо другу што данас није пристајао уз њега.

— Да ме упропастиш?!.. Воља ти је, можеш. Најзад не би било никакво чудо: то је мајсторство ваших главешина одувек било! Но ко има образа неће се таким послом бавити; у Вас ће га, чини ми се, бити. Уосталом, ја сам Вама говорио истину и сад ћу Вам само још рећи ону нашу: „Ко неће брата за брата, тај ће туђина за господара!“ — рече му Фрањо.

— Зар тај накот да ми је брат!? — насмеја се Мијо.

— Да, тај накот. И ако је накот он, накот смо и ми, јер смо једно. Зар Ви то збиља код очију не видите? — упре му Фрањо очи у лице, мало љутнут.

— По чему?! Ваљда што би хтели да нас претопе у се! — говорио је подругљиво Мијо.

— Да нас претопе у се?!.. Као да нисмо већ претопљени! Чим смо једно, онда смо и претопљени једни у друге: ми у њих, они у нас! Зар то Вама није јасно?! — питао га је Фрањо.

— Не, није! — махну главом Мијо.

— Добро; а сутра да ти дођу они и да рекну да су Хрвати, онда би ти били прави, не? — запита га Фрањо.

— Онда би! — осмехну се Мијо.

— О, лудости, где ти је граница!? — одмахну руком Фрањо и промешкољи се, забацујући главу да се намести да опет заспи.

Заћутали су. Замало, па је Фрањо заспао. То се видело по његовом дубљем дисању. Мијо је био будан. И он је покушавао да заспи, и намештао се и затварао очи и гледао да замори своје мисли које су га узнемиравале, али не могаше. Таман да се отресе њих и кад му се учини да ће задремати изађе му у свести шапат Фрањин: „Ко неће брата за брата, тај ће туђина за гоподара“! Онда му се

опет стане одмотавати клупче мисли које му нису дале санку да му се приближи.

— Шта ми је!!.. Овај човек ме збуни својим обичним говором и данас и ноћас. И он је тако миран! Гле само, како лако заспа: као и сваки праведник!.. Да нема он право?!.. „Ко неће брата за брата, тај ће туђина за господара!“ Тако он рече и то му је тако паметно. А има и у том право; да су нам то најближа браћа! Јест, најближа су, само наше стеклишко.. шта је са мном?!.. па најзад јест, наше лудо учење не признаје то!.. Не признаје!? Не, не, чак и признаје! Или зар не признаје, ако се одрекну свога имена, па узму наше!?.. То је срамно! — рече Мијо полугласно, ударивши стиснутом песницом себе у чело, трже се, уздахну и стаде се опет намештати да заспи. И заспао је.

Ноћ је протицала, небо је стало бледети и мењати своје мрачно копренасто превучено плаветнило, начичкано звездама, ситнијим и крупнијим, по бледим облачастим путањама преко небеснога свода и између њих. Са истока се указивало то бледило све то јаче и постепено мењало призор, величанствен и природан, сваког тренутка. Постепено је отимала маха златокоса зора која је хитала да својим злаћаним зрацима прекрили брежуљке уздрхтале Фрушке и устресене равни што се од ње пружаше према Сави, а преко које се журио овај дуги воз, стењући и шкрипећи под својим теретом или, можда, јаучући од бола што на својим леђима носи ову силу која ће ускоро запливати у своју рођену крв!

— Воз се је зауставио пред Митровицом. Искрцавање је ишло нешто журније. Официри који су њиме руковали пожуркивали су га нестрпљиво с изразом у лицу који је одавао њихову узрујану душу. Како је који вод био искрцан, уврставан је,

па су се водови рeђали у чете које су, уврставши се, на команду остављале станицу и кретале се путем према Јарку и Кленку, да их мостовима преведу у Мачву, где је већ пировао бес чета хунских навика и животињских, крвожедних прохтева.

Кола у којима је био Мијо са Фрањом била су међу последњима. Искрцали су и њих и сврстала се и њихова чета, па се и она кренула за осталима. Мијо је ишао погнут, замишљен, ни с ким није говорио ни једне речи.

— Весели Србијанци! Да знају, шта ли им се спрема! — рече, погледавши Мија, онај туњавко што је јуче питао њега, кога он то мисли, кад је Мијо говорио како треба бити без срца кад се стигне преко. То рече с осмејком, пролазећи поред Мија, кад су стигли на Саву, где ће прећи на другу страну по којој је војска била све прекрилила колико се је само могло оком догледати.

— Јадни људи! — погледа га Мијо, уздахнувши, и кад им се погледи сусретоше, обори он очи опет према земљи.

— А зашто?.. Јуче си нешто друкчије говорио! — рече му војник.

— Нажалост; али би било боље да нисам! — говорио је полугласно Мијо, гледајући једнако преда се.

Стајали су и чекали ред да и они наиђу на ћуприју. Мијо је стајао и задубио се у мисли. Чинило му се, да му се и овај тупавко потсмева!..

— Још мало, па ћемо и ми бити прêко, а толико је већ војске наше тамо и кажу да су Мађари ту у Шапцу чуда направили. Па да и наши људи чине то исто!? Зар је то право?! О, мој Ферко, што ми ниси сад овде са мном, па да видиш како је то тешко! Зар с Мађарима да се изједначимо?! О, не, Мијо неће! — размишљао је Мијо, кад га из мисли трже Фрањо, што му је прилазио.

— Шта мислиш, Мијо?.. Дошло је последње вријеме, да видимо, ко је човек? — говорио му је Фрањо с лаким осмејком.

— Шта мислим?!.. О, Боже!.. Ето, дошло је, дабогме, дошло је... Слушај, ко буде нечовјек, гњев наш да излијемо на њега! — рече му избуђено Мијо.

— Брат је мио..— поче Фрањо, па намигну Мију и метну руку на уста.

— Ко неће, брата за брата... да, да.. хвала ти Фрањо! — смејуљио се Мијо.

У томе тренутку командован је полазак. Прешли су и, није трајало дуго, довели су их у Шабац. Град је био већ ојађен и осрамоћен. Бесна Мађарска солдатеска која је упала у њ изагнала је жене, децу и старце што су били заостали у њему, не сумњајући ни у какво зло, на улице и одатле ван града, гонећи их пред својим колонама да би их изврглн куршумима српских војника ако би они наишли. Злостављања, бешчашћења, убијања и мучења вршена су у толиким кућама које су пљачкане и рушене.

Прве чете пука у којем је Мијо био и који је данас ушао у град нису задрхтале пред грозотама на које су наишле што су их маџарски одреди починили, штавише, надражене и подговорене људима стеклишке школе, надметале су се оне у заметању страхота и ужаса, као и сами Мађари. Наишла је и Мијина чета. На самом ћошку на пијаци указивала се ужасна слика. Пред великом зградом лежао је један старац, блед, искрвављен, избоден, а поред њега у крви огрезла девојчица својих седам година — мртва. Дућани у згради разваљених врата, разривени, беху напуњени људима из њихова пука. Мијо застаде пред овом ужасном сликом, а приђе му и Фрањо и још неки другови из чете.

— Шта је стари? — изусти тужно и са пуно саучешћа Мијо који и сам беше пребледео.

— Ето, синко, душмани! — једва изусти старац, уздахнувши тешко.

— Шта им је дијете било криво?! — надовеза Мијо.

— Криво!?.. О, Боже!.. Што су хтели бити животиње, а нисам дао ја! — рече старац, а низ бледо и крваво лице су му се котрљале сузе.

— Ко беху те животиње? — згрози се Мијо и уздрхта.

— Ваши су људи, у вашим униформама. Било их је што не говоре као ми, али и таких што говоре као ја и ти. Изгледају по говору као да су браћа, а они крвници! — уздахну старац.

— О, Боже! — Стресе се Мијо, стиште зубе, па погледа Фрању. — Видиш ли, брате, шта ради глупост и лудост? Како су златне твоје јучерање речи што си ми их рекао! — рече му с пуно поверења.

— Рекао сам ти истину! — говораше мирно Фрањо.

— Јеси, рекао си је и мене су те речи силно пољуљале, али овај призор, он ме је — освестио!.. Чу ли овог јадног старца шта рече?! Не боли, вели, рана од туђина, али је она од брата — рана од непребола! — рече Мијо, па се трже, спазивши два војника што су се пред дућаном отимала о некакав свежањ, извучен из дућана. Он полети на њих, разјарен као рис, вичући: „Звери некрштене, зар се тако ради у братској земљи?! Остављајте, убићу вас! — изману пушком и мало што не удари једног од њих двојице. Разгонио је и друге војнике што су били навалили на пљачку, а беху махом из његова пука.

Дошло је до гужве. Било је и повређених. Мија су оптужили и извели одмах пред ратни суд. Осуђен је на смрт.

* * *

Сунце се је нагињало западу и бацало своје жарке зраке на Шабац, крвав, развађен и тужан, и на његову околину. На пољани до велике касарне кад се изиђе из Преког Шора стајао је низ војника са напереним пушкама на једног војника коме су очи биле завезане.

— An Feuer! — командовао је официр, а отсјај његове сабље севнуо је према сунцу преко поља.

— Пуцајте!.. Ко неће брата за брата, тај ће туђина за господара! — узвикну Мијо, пушке севнуше а он се стропоштха мртав.

Ниш Ново Село 14-III-915

XIX
Очајник.

— Не разумем.. просто.. не разумем!.. Зар вам није било доста мука!?.. Толико крвављење, па болести!..

— Не, није.. За отаџбину никад није доста!..

— Ви се, канда, не бојите ни Виљемових топова ни његових газова!?..

— А што да их се бојимо?.. Шта могу и топови и газови кад је срце ту!?.. Најзад, право да Вам кажем, ми бисмо, нешто, волели да се са тим Немцима огледамо: то је наша највећа жеља!..

— Зачудо!.. То и јесте оно што ми је нејасно!. Ви се не бојите ни Немаца?!..

— Па да.. а и чему да их се бојимо!?.. Да само хоће! Огледали смо се с Турцима, па са одметничком браћом, са Бугарима, и, најзад, и са Швабама.. још да нам је да се огледамо и са — Немцима!

— Баш Вам је то жива жеља?!

— Да.. заиста.. мени од свег срца, а, верујте, и сваком појединцу од нас.

— Не разумем.. да.. не разумем.. хм.. можда ће вам се жеља и испунити.. само не дај, Боже, да то буде ускоро!

— А што?

— Тако.. мало вас је!

— Мало?!.. За њих увек доста.. Само да нам очувате леђа ви, па за друго да вас не буде брига!..

— Мислите!

— Видећете.. заиста.. само да се огледамо сами! — говораше Влајко Војиновић, ђак поднаредник, енглеском лекару Џону Давелу, стојећи са њиме под брестом, иза рова, у хладу.

Давел је вршио задаћу своје мисије и обилазио положаје да види како се на њима живи, па је доспео овамо и на самом догледу непријатељу с оне стране Саве. Био је сав блажен што је могао разговарати својим језиком са овим војником из рова. Изненадио се кад је видео људе чиле и одважне жељне нове борбе с непријатељем с којим се још нису имали прилике огледати, а веровао је, да ће у рову наћи људске прилике што се плаше и од своје сенке, изнурене дугим борбама и сатрвене опаким болештинама.

Разговор овај текао је на Београдским положајима некако августа месеца кад се је већ у велико зуцкало о нагомилавању трупа по Банату, па и по Бачкој и по Срему, и кад се већ одавно претресало у јевропској штампи о могућности австронемачке офанзиве на Србију, од чега је понешто пренашано и у српске новине. Тада се већ чуло било да ће и Бугарскаући у рат, али се уверавало да ће њихови бајонети поћи право на Цариград. Међутим, ко их је иоле познавао, зазирао је од њих и бојао се, да они не варају цео свет и да не кане у отсудном тренугку да потегну кајински нож. Тако и Влајко вели Давелу да страхује, еће они ометти српску борбу са аждајом са севера које се ни он ни његови другови не боје, ако им само леђа буду обезбеђева. Сиромах Влајко.. и у његовој души се таласало и страх се хватао у коштац са поуздањем, вера са неверицом. Давел је био миран. Ни тренутка није сумњао да би се могла испунити бојазан „суревњивих“ Срба. Знао је он врло добро шта кане

српски такмаци којима је била обезбеђена српска старина, пружена мучна тековина Душанових потомака у накнаду и за само мировање, а некмоли не би за њихов полазак у помоћ јуначкој борби на прилазу самом Златном Рогу. То је он знао још и у гордом Албијону и, колико још јуче, из уста заступника своје непобедне отаџбине. Рекао му је он своју веру и веру својих другова, а ко би смео и за трен ока посумњати да би дете смело дићи мач на свога родитеља, ко поверовати, да би балканско мезимче усудило се зарити наоштрене зубе у родитељско месо словенске матере, заваравајући је подло и вребајући из заседе?!.. На таку страховиту мисао може да доведе само суревњивост, мислио је Давел, и веровао да из Влајка избија та гадна страст. Зато се није усудио ни да нарочито наглашава, како је таква и помисао бесмислена. Он се је бојао да се неће моћи одолети сили са севера и дивило га је, како овај свет има своју одређену веру: поуздање у одбрани од непријатеља, само ако га не изда — брат!

— Тешко је разумети вашег војника.. ја га не разумем: зар му је мало било борбе и с непријатељем и с болешћу?! — говорио је он, задивљен, своме познанику и другу, нашем једном лекару, у Нишу, кад се је са положаја вратио и поднео извештај о свему што је видео и где шта нашао.

— Зашто га не разумете?

— Зашто?!.. Питам једног који је лепо говорио мојим језиком, да ли им се досадило већ, а знате ли, шта ми је рекао? Вели, да им се још огледати с Немцима!..

— Да.. наши су људи такви.

— Рече ми: сваки појединац жели то!..

— То је истина. Наши људи су радознали. Окушали су срећу досад, с ким нису!? Немаца, о којима

се толико говори у борбама са Русима, са вама и Французима, нису још видели. То је зато.

— И не боје их се!

— Зашто да их се и боје?! Прса у прса, и сам верујем, наши ће их смлавити, па да буду и много силнији.

— Рече ми и он. Бадава, из њега говораше поуздање, само, рече, ако буду обезбеђена леђа.

— Да.. имао је право. То би било судбоносно.

— Да... судбоносно.. али како можете и помислити на ту могућност?! Зар није доста, кад јемчи и Џон Бул и Бели Цар, да се то не може догодити?! И зар би они јемчили да их њихово размажено мезимче није уверило о томе?!

— Размажено мезимче!.. Добро сте рекли.. размажено мизимче.. да.. размажено, али и разблудно!.. Оно ће слагати!..

— Слагати!.. Не, никада!..

— Да Бог да!.. Не велим ни сам, али..

— Никада, никада.. верујте.. никада.. то би било страшно, то би значило његову смрт...

— Богзна.. родитељи праштају грехове и блудним синовима!..

— Овде не би.. али шта говорите?!

— Чега се и бојим.

— Страст суревњивог такмаца не може ни Вас да остави!

— Камо Бог да је то!

— Они ће на Цариград!

— Дао би Бог; али.. ко да верује!

— Хоће, хоће!..

И овај разговор Давелов као и онај с Влајком је био узгредан; био па прошао. Нити је Влајко ни Давелов друг мислио да од њега има какве вајде. Говорило се то онако, као што се говори о обичним стварима са људима који поведу разговор о

њима. Давел је, међутим, у себи створио два мишљења: једно о српском војнику, да је незаморен и да једва чека нове борбе и да нарочито жели да се огледа с тим „страшним“ Немцима, а друго о српској суревњивости према Бугарима. Нарочито ово последње мишљење било му је сасвим јасно. Њему су се учинила та „два балканска народа“ као два луда петлића који се поваздан бију по пространом дворишту где има и за једног и за другог места и сувише и по коме сваки од њих има подједнако право на ма који крај тога дворишта! Дабоме, њему није могло бити јасно да је то његово мишљење само донекле правилно. Та два његова петлића и нису ништа друго, него два рођена петлића са једног и истог насада; изданци једног и истог народа, отуђени временом, приликама и туђом коришћу! Он је оснивао своје мишљење на претставама, да по том дворишту лежи храна и лута живад — да ли сродна или не за њега је било свеједно — и да је свеједно, који од тих петлића да завлада тим двориштем. Најзад, што се друго и могло и од њега и од свих странаца очекивати, кад се често ни мишљење самих просвећенних наших синова не разликује од тога његовог!?

Живот на положајима био је једнолик, често и досадан. Испрекидана једноликост артиљеријским препуцавањем заправо је годила. Новости су примане са нарочитом пожудом и, кад би стизале новине, био би читав лом, ко ће пре доћи до најновијег броја, а кад би се ко појавио, од кога би се могло сазнати каквих поузданих вести: онда и не питај. Последње вести су већ јасно наговештавале да се примећује непријатељско живахније кретање, али се уверавало да им је сила незнатна и да је веће нису ни кадри дати. Баш тада дође Влајков друг да се види са њиме. Он је бануо послом у Београд, а

иначе је на служби у Министарству. Влајко другује са њиме још из детињства, још од онда кад су се оно витлали по оним кривудавим улицама на Зереку, играјући се жмуре. Може човек замислити како се Влајко обрадовао кад је видео Драгића Студића, свога најмилијег друга, који га се ево сетио и сада кад је он у рову.

— Здраво, Драги!.. Кад си дошао?.. Ниси ме заборавио! — пресрео је он друга, смешкајући се умиљато.

— Заборавио?!. Бог с тобом.. како заборавио?!.. Ох, кад би само и ја био с тобом! Али, шта ћеш? Богу се хтело да будем сакат! — уздахну Драгић.

— Шалим се, шалим.. знам ја, да си ти духом увек уза ме, као што сам и ја с тобом!.. Како су твоји.. кад си стигао?

— Моји су добро: отац ради у магацину поваздан, а мати је опет у друштву на послу, ти их знаш. Остали су синоћ здраво, кад сам пошао, те јутрос стигао.

— Знам да сад брину за те.

— Шта да брину?! Ваљда неће баш мене погодити!

— Знаш, како је! Случај може све. Тако неки дан у Топчидеру падне граната баш иза једних кола: људима у колима, као ни самим колима ни коњима, не беше ништа, само их засу земља!

— Где? У Топчидеру?

— Да, близу Завода.

— Није им био суђени час.

— То јест; али родитељима није то доста: они се боје увек. И моји, кад ме не виде два дана, живи премру.

— Они су још горе?

— Да, горе у винограду.

— Па шта имате ново? Спремате ли се дочеку?

— „Свјачески!“ Нека дођу!.. Провешће се жестоко.

— Хе, мој брате, ко ће то знати?!.

— Зашто?.. Вала, да хоће већ једанпут; ни ово овако довека не ваља!.. Најпосле, веле, ни нема их толико.

— Нема!? Ко то зна!? Наши узимљу, чини ми се, све то олако. Неки веле, да се силно нагомилавају, па, богами, нешто се мути и од Витоша.

— И ја се тога бојим, а озго ми баш није страх. Кад би нешто и Витош био горе, па да су сви озго, баш не бих зазирао, али овако нешто да буде са свих страна, не би ваљало.

— Дабогме, али, богами, и озго их може бити много, да им неће бити лако одолети. Неће они сад више тако лудо срљати као досад: доста су се двапут опржили!

— Не, не, не бојим их се, а истина је, и нема их много.

— Ко то каже?

— Према извештајима, и приватним и аеронаутским, не може их бити много.

— Ја се бојим, да ти извештаји не обману.

— Зашто то мислиш?

— Зашто? Што се код нас све узимље олако.

— Да немаш каквих доказа за то!

— Како да ти кажем? И имам.

— Истина?!

— Има, има!.. Само један пример.. да га чујеш!..

— Да чујем, да чујем!..

— Ти знаш професора Роксића?

— Знам, како не бих?

— Е, он ми је испричао ово што му се десило неки дан. Има ту некакав млад лекар, заробљеник, чини ми се однекуд из Хрватске, биће да се зове Твртковић, па је у јаком пријатељству са професором: управо зацопао се у његову Јулку, ти је знаш?

— Знам је, ону риђу?

— Да.. ergo, тај лекар дође неки дан, па у највећем поверењу исприча „бити имајућем“ своме тасту, како он лечи пуковника Фернбаха, заробљеника, и како му је овај говорио да је добио лист од зета који је ађутант самога цара и како му он пише да је био у Хомоку где је велико стовариште припремљено, те да ће ускоро и он чути за вредност тога стоваришта. Пуковник му је у поверењу напоменуо да је у томе реч о припреми велике војске на Србију. У исти мах добио је пуковник лист и од једног другог поузданика, од свога сина, који тамо ради на срећивању „великога материјала из домаћих и великих немачких фабрика“, што значи да се спрема велика војска која се састоји из Аустријанаца и Немаца, а по свој прилици се рачуна и с неким са Балкана, ако не са Бугарском, — јер му је син додао: „Балканске сировине ће нам бити од велике користи!“ Све то је лекар саопштио и молио да се то достави где треба, али да се његово име не спомиње,

— Па?

— Професор је отишао и саопштио све Команданту Заробљеничке Команде, не казујући, разуме се, лекарева имена.

— И?

— „Поднесите Ви то мени написмено!“ — рекао му је командант.

— Та није?

— Богами. И он је то учинио. Лепо је написао акт, навео све унутра, како је пуковник добио једно, па друго писмо и како се поједине речи имају схватити у писмима. Чак је обележио и шта се има разумети под Хомоком и где је то. Сасма случајно дознао је он од једног пропалог типа испрека који се случајно затекао код нас у служби наших вла-

сника, а у ствари је увек стајао у служби наших непријатеља. Он му је рекао, да се то место подразумева у простору од Ковина—Вршца—Темишвара, а углавном да је то тако названи песак, тамо између Панчева и Вршца. Главни напад би се имао дакле отуда исвести.

— Па шта је било даље?

— Ништа. Командант заведе акт, па га пошље Министру Војном, а овај га опет упути некаквом официру Павићу, који се бакће око заробљених официра, да он даде о томе предмету своје мишљење. И знаш шта је даље урађено? Министар је добио извештај — баш сам га јуче имао у рукама — да је стари пуковник болестан и да та његова бенетања немају никаква смисла.

— А он је добио писма?

— Па дабоме, добио!

— И Министар није ништа даље предузимао?!

— Није. Све је бачено у архиву! Још се је љутнуо на Роксића и рекао је за њ, да је матора будала!

— Да нам Бог буде у помоћи! Овај свет као да му је врана мозак попила!

— Видиш, зато се ја бојим, да ће нас догађаји и изненадити и преухитрити.

— Да Бог сачува.. све може бити!.. Чудан свет!.. Да, да.. не би било никакво чудо! — замисли се Влајко, па се онда опет трже и додаде: — Имаш ли још шта ново?

— Море, мани.. с Бугарима не ваља!.. Они ће мобилисати, и ја верујем да ће то бити против нас, а и Рус и Енглез, чујем, не даду ни опепелити. Они нам могу сломити врат.

— Не би ваљало!..

— Како ваљало!? Дабоме да неби; али ствар је

свршена, они мобилишу, а наши ће усретсредити сву снагу најпре на њих.

— Повући одавде?!..

— Да.. најпре свршити с њима, ако нам даду савезници.

— Зар?!

— Богами. Они све окупили да ће они на Турке.

— Море, не знам, шта да рекнем? Одвући одавде и војскv и топове, а озго да навале?

— Доле би се свршило брзо: и не сачекати њихову мобилизацију!

— То да!

— Само ако нас не спрече!

— Ко да их слуша?!

— Е, мој брајко, лако је то рећи.

— Богами, кад је реч о томе, да ли ће се бити или не бити, онда треба отворити очи шта се ради.

— Још се уздам у чичину довитљивост.

— Да, али један промашен тренутак може отиснути све у суноврат

— То је истина.

— Кад се ти враћаш?

— Не знам, можда још данас, ако узмогбуднем.

— Бар да си ту, па да се чешће виђамо, или да хоћеш чешће да дођеш.

— Веруј ми, и ја се зажелим тебе: дође ми тешко што нисам и ја с тобом!.. Збиља, како живиш?

— Добро, брате!.. Мало досадно.. да се већ једном почне, па — ком опанци ком обојци!

— Све ми се чини да би било боље кад би се то могло одгодити; знаш, брате, још нису они спремни.

— Који?

— Савезници.

— Ех, кад ће то бити?!..

— Ипак, ипак...

Таман они беху у речи кад им се примакну млади капетан Млађа Павловић. Они га поздравише обојица строго војнички.

— Сигурно, вазда новости! — рече он, и сам отпоздрављајући, смешећи се, и пружајући им руку, да се рукује најпре с једним, те онда и с другим.

— Ништа нарочито.. ви и онако овде све знате! — одговори му Драгић.

— Занимљиво ми је испричао нешто како наши олако узимају извештаје о непријатељским припремама! — додаде Влајко.

— Та, оно, и нема шта. Баш сам сад читао извештаје наших авијатичара. Ишли су далеко, па веле да нема много непријатеља: дуж и Дрине и Саве и Дунава ако догура ст тину хиљада. Неће их, брате, ни бити више. Право је имао онај што је тврдио да они не могу одвојити више од стопедесет хиљада!..

— Мислите?.. Богами, ја мислим, ту се варају и наши. Устребају ли они ма колико, они ће навући. Не мора то бити ни са њихових положаја, могу они довући чете и пукове и из појединих гарнизона, и то врло брзо, јер им стоје на расположењу толики железнички путеви. То рече неки дан и господин Пера у разговору са официрима, а он зна добро њихове прилике! Ово би морали имати наши у Врховној Команди на уму! — рече Драгић.

— Мисли се и на то, разуме се! — одговори Млађа, нешто замишљен.

— А, пре свега, не пуштати из вида источног фронта!

— Е, сад шта ће ту бити, ко ће то да зна!

— Дакле, тако наше аеропланције?! — упаде Влајко.

— Тако, тачо.. а имаће они и право! — опет се осмехну Млађа, па се окрену к Драгићу: — Па шта имате још ново?

— Ништа.. знате и сами све: „настануло послиједње вријеме“ — савезници метнули нам нож под грло, да награде нашом тековином оне који ће и њима забости нож у срце, ваљда, да их награде и за жртве*) Страсне Недеље које вапију самом Богу, али којих они и не виде и не чују, јер немају за то ни ока ни уха!

— Ваљда је ко луд, да их слуша!

— Хе.. није лако!

— Ја бих, богами, кидао са њима.

— Многи мисле тако.

— Заиста, наши треба да отворе очи.

— Да ли си видео оног лекара Џона Давела? — упаде у реч Влајко.

— Из енглеске мисије? — погледа га Драгић.

— Да.. био је пре овде; и са мном је разговарао.. добар човек.. чуди се нашим људима како издржавају.

— Знам га, али нисам био са њиме. Па они су сви таки: не познају ни земље ни људи, а дошли су са одушевљењем.

— Да ли сви са одушевљењем или, можда, из других узрока?

— За Енглезе се може то рећи најпре, дабоме; зацело, ни за њих увек!

— Али не знају ништа наших прилика!

— Откуд и да их знају? Зар је код нас ко водио рачуна о томе? На томе се најмање радило. Наши мисле да истина мора сама да се покаже.

— Па тако донекле и јесте.

— Није. Ономе који не зна ствари можеш доказивати шта хоћеш, нарочито у оваким питањима као што су наша. Видиш, шта су радили наши источни суседи који су ваистину делови нашег тела?

---

* Напад на пругу код Струмице.

— Па шта су постигли?

— Помутили су појмове, и то је много да се нашкоди општој ствари.

— То да!

— Па шта ћеш више?.. А куд би се отишло да се с наше стране толико радило, пишући само истину?

— Кад није!.. Људи су грешили.

— Да, грешили.

— Најпосле, логика неминовних догађаја је ваљда то сама искала и она ће то сама поправити: све ће бити као што бити мора!

— Дотераће нешто и топ! — упаде Млађа.

— То се зна; али зашто да он мора све?!

— Тако му пише! — насмеја се Млађа, па погледа преко Саве откуда се чу топовски пуцањ.

— То теби у почаст! — насмеја се Влајко, рекавши то Драгићу који је такође гледао у Срем, а био уозбиљен.

— То поздравише Жарково.. ено са оне косе.. видиш ли лак дим!? — рече Влајко.

— Видим... Ви се тако сваки дан забављате?

— Готово сваки дан, само што покаткад буде мало озбиљније.

— Доста занимљиво.

— Како кад. Најлепше је кад се удеси концерат са илуминацијом ноћу.

— Па, збиља, мора да је и епо.

—Па и јесте. Али ипак ;е и ово досадно. Да хоће већ једном оно право!

— Доћи ће, не бојте се! — рече капетан.

Још се је ћаскало неко време и падале су примедбе кад би год пукло. Нарочито су се потсмехнули Шваби кад је замукао после једног јединог пуцња са Банова Брда.

— Зорт! — завршио је шалу Влајко, хотећи рећи, да су се они тамо преко уплашили.

Драгић је отишао исте вечери; ухватио је некакав воз који је имао стићи још исте ноћи у Ниш! Влајко је остао и даље на положају да проводи дане као што их је и досад проводио: задовољно, са својим људима, као да је с њима од детињства, слушајући њихове разговоре и мотрећи њихову чисту душу! Никад није осећао досаде. Ни кад би био са њима, ни кад би вршио службу, ни кад се разговарао са официрима који су га пазили као друга, па ни кад би се десио сам. Онда би можда који пут осетио какав бол: за будућношћу целога народа, који сав толико пати од овог рата, онај ван границе можда још и више; за будућношћу својом и својих, којима би га повукла некаква чежња; бол за пријатељима, којих је жељан и најзад некаква туга: он сам не ради, не учи, да се једном дохвати живота, где ће се одати сав народном послу! Кад би се десило да тако заплива сам у мисли, сав би се занео и предао њима, преобразивши се у лицу, као какав сањало. Једанпут се, тако, лежећи под шаторчићем у логору, био предао мислима кад му дође поручник Јанко Славнић. Овај се надвирио у шатор, а Влајко га није ни приметио: лежао је наузнак, пребацивши леву ногу преко десне коју је био савио у колену и њихао је десно и лево, а левом руком покрио очи.

— Влајко.. доктор је добио некакве бисквите и конзерве.. да идемо к њему! — рече Јанко.

— Шта је добио? Бисквите?.. Опет савезнички поклони!.. Боље да нам шаљу топове и људе, него бисквите, коњаке и друге ђаконије.

— Добро је и то!

— Јадно му добро.. видиш ли шта се спрема!.. Ако останемо сами, нападнути са свих страна, неће се изнети жива глава, богами неће!..

— Нећемо остати сами.. шта бринеш?

— Бринем што нам не даду да најпре свршимо са оним гадовима, док се не спреме. Е, да се то могло!.. А овако шта ћеш; ни тамо ни амо! Пропашће се у збуњеном превлачењу с краја на крај!.. Видиш ли, како смо ослабљени овамо, а, чује се, тек што није почело.

— Да се ниси уплашио?

— Ја?! Уплашио!? Бог с тобом! Није ми за ме.. али бојим се општој пропасти! — говорио је Влајко, а био је устао и сео.

— Помакни се!.. Зар Србин да пропадне?!

— Е, мој брате, не би било лако. Да је само с једне стране, па нека их је трипут више, не бих зебао.

— А што овако?

— Што? Да нам пресеку саобраћај; више не би требало!

— То је истина... Па ваљда ће се чувати.

— Ваљда!?.. Али узми фронт од Црне Горе, па Дрином, Савом, Дунавом, Тимоком и доле до Дојрана, а сем тога дуж целе Арбаније: ни Русија га нема толикога! Шта ћемо ту моћи да учинимо.. шта?.. Ништа!..

— А Грчка, а Румунија?

— Врбов клин!.. Зар не знаш ти: graeca fides, nulla fides!? Или зар ти није познато: ни у тикви суда, ни у Влаху друга!?

— А Савезници?

— У се и у своје кљусе!.. Камо Бог, да ову истину не забораве ни они у Крагујевцу ни они у Нишу; онда бих био мирнији.

— Море, мани се тога сада! Ајдемо к доктору!

— Да идемо! — излазио је он испод шаторчића. — Али су ми црни и ти бисквити, кад помислим од кога су. Њихова луда глава и још луђа политика, бој се, доћи ће нам главе! — додао је.

— То им је бар добро, мораш признати: бисквити, конзерве, коњак, вино! — шалио се Јанко.

— Да, добро им је! — рекао је Влајко као кроз зубе.

После неколико дана се чуло, с краја на крај старих граница србинове морем крви створене отаџбине, громовско тутњање; где је ближе, беше да се оглуви и онесвесне; а где даље, да полуди човек од ужасних пролома који се губљаху у питомим долинама и ломљаху о убаве брегове; по најдаљим местима наслућиваше се титанска борба од које стизаху однекуд потмули, једва чујни звуци, као да долазе из подземног света, те зато и ствараху у души оних, који су их прислушкивали још већу пустош него што је чини и сама тренутна смрт! Повела се борба на живот и смрт. Непријатељ је добро схватио своју тешку задаћу. Имао је да сломије несаломљив дуб. Зато је и навалио силом јачом и снажнијом, него што је била сва она на коју је насрнуо. Сломио се на њу и онда је довукао нове снаге које би се такође биле неминовно сатрле да им не прискочи у помоћ загрљена пакост и вековна мржња, одрод и невера, и да не забоде свој подмукли нож Србину у сама леђа: Софија и Цариград, загрљени, хтели су пружити преко Србије руку заленушеном Бечу и Берлину.

Београд је запливао у крви, у њој се удавило Смедерево, њоме је попрскан и Пожаревац, напио се је и Обреновац и Шабац: охоли Немац, занемео је пред презирањем смрти кад се у њу улеће за своју Отаџбину! Векови причају о силној проливеној крви око тих градова, нарочито око Београда и Смедерева, али, и сва она да се скупи из свих векова што се је пролевала око ових светих Србинових места, не би дала толиког потока колики је јурио ових дана, пун чисте невине људске крви, проли-

вене из обести безумних силника који су пошли да угуше отаџбину оних који живе само за њу и чији су очеви, као и они сами, залагали своје животе за њен опстанак! Циганлија, Доњи Град, Јалија и Карабурма; Чукарица и Зерек; Баново Брдо и Евгенијев Шанац, као и Смедеревски виногради, Годомин и Помлавље.. све је то обукло крваво руво. Београдским улицама, тамо к Дунаву, текли су поточићи људске крви и сведочили о јунаштву храбрих бранилаца који су, ослабљени и бројно и оружјем — све је било пренето на источни фронт — дочекали устремљеног непријатеља. Борба је била натчовечна. Земља је раскопана и разривена усијаним гвожђем из непријатељевих грдних оруђа и, кад је он мислио да туда више неће бити нигде живог створа, надирао је. Варао се. Као каквом надбожанском руком издизали су се браниоци своје земље и читаве ројеве мрскога непријатеља згонили у смрт! Ушао је у заостале страх али сила која је за њима пристајала натеривала их је поново напред и чим би и њих нестајало, замењивана новим снагама. Непријатељ је падао и замењиван новим редовима.. падали су и браниоци, падали су а не замењивали се.. редови су им били све то ређи. Они опкопи за које се рекло да се не могу заузети ни пробити, провањени су: није било више ни оних многобројних ждрела што су била туда понамештана да спрече и покушај прелаза.. однели су их тамо на исток! „Да ли бар тамо врше своју задаћу?“ — питали су се људи, погледајући чежњиво на места откуда су били вични да их чују.

— Ох, Боже, што нас ослабише; што одведоше људе, однеше топове?! Гле, шта ради с њима шака нас, а шта би тек било од њих да смо сви ту, као што бејасмо пре десетак дана, пре две недеље!? — згле-

дали су се људи, морајући узмицати и остављали положаје, напуњене крвљу.

— На новим положајима ће нас одменити нове снаге.. с истока се враћају наши.. и топови стижу! — говориле су старешине.

— Ах, јадан ти сам!.. Зар да прођу кроз наше шанчеве?! — завапио је Влајко кад је наређено, да се и њихов шанац напусти.

— На новом положају, веле, чека нас нова снага! — рекао му је поручник Јанко, чувши његов уздах.

— Ах.. нова снага! — уздахнуо је он опет.

Влајко је био потпуно измењен: погружен, саломљен; заћутао, без икаква покрета у мишићима целог му лица, замишљен; блед и потамнео! Борио се непрестано лавовски. Примером је бодрио људе, али ни речи није говорио. Ни кад који падне мртав, не рекне ништа.. погледа га само и пуца даље. Само, види ли рањеника, помогне му, придржи га, привије, нареди да га изнесу и онда опет ћути и пуца, вреба непријатеља и обара. Само, кад је чуо да је капетан Млађа рањен и однет, узвикнуо је: „Зашто баш сад кад нам највише треба!?."

Повукли су их на Момин Гроб. Толико их је изгибло, толико се израњавило: међу нама не беше више ни капетана Млађе! Чету је водио поручник Јанко. Ушли су у шанчеве, спремљене као да ће у њима вековати!

— Дивни су заклони, јунаци; без по муке ћемо сачекати у њима ма какав налет! — храбрио је Јанко своје људе кад је заузимао положај, на којима не беше ни ту нове снаге, свеже одмене.

— Збиља, добри заклони! Ни да ћемо у њима вековати, не би требали да су бољи! — рече неко, да ли у намери да их похвали, или да повлади Јанку.

— Ко ти јамчи да нећеш и вековати у њему?! — рече му досетљиви Милун Јованић који се умео нашалити и онда кад у човеку од страхота замре и душа.

— Ах, јадан ти сам!.. Да ми довде чак дођемо! — уздахнуо је опет Влајко.

Непријатељ је нападао положаје свуда, па и Момин Гроб. У два потеза — самим положајем и подаље позади њега — сипала је паклена ватра да спржи све на самом положају и да омете прилаз откуда би могла притећи нова помоћ. Грдни поготци су разносили делове опкопа и затрпавали људе у њима. Шала спадала Милуна претварала се у живу истину: ров је примао у се живе прилике да у њему остану вечно? Момин Гроб претворио се у гроб толиких српских дивова. Влајко је искочио из рова и нагао низбрдицом кроз проређене делове огромних земљаних стубова што су их поготци бацали небу у висине.

— За мном, људи и браћо!.. Доле ћемо их сачекати! — викнуо је он друговима који још живи осташе.

Спустили су се, непримећено у диму земље и прашине, под брдо, и прилегли непомично, да сачекају крај паклу који је царевао горе на коси. Ровови су преривени и затрпани и у њима — ко разнет на комадиће ко стињен под теретом големог земљаног стуба — нађоше толики људи свој вечни боравак. Остао је и Јанко Славнић у њему да мирно сачека непријатељски налет ма какав он био!

— Зар ни њега нема више?! О, Боже.. ах, јадан ти сам! — уздахнуо је Влајко кад му рекоше да је и Јанко остао затрпан у рову.

— Као да попушта пуцњава.. скоро ће да наиђу! — рече каплар Владимир.

— Прва група, њих педесетина, тек што није

наишла! Не надају нам се овде.. горе ће нас тражити! — прихвати Милун Јовановић.

— Нека иду.. дочекаћемо њихове густе масе.. само мирно, да се не одамо! — говорио је нешто узрујано Влајко, сада можда први пут ових неколико дана што му беше лице дрхтаво и зајапурено.

— А овима онда тек да испрашимо тур! — осмехну се Милун.

— Да., онда тек.. да их похватамо живе! — рекао је Влајко.

Ни да су ишчитали из светог писма не би верније било изведено. Непријатељ је, по своме обичају, кад је мислио да је разнео положаје које је засуо гвожђем, изаслао гомилу људи да открију положаје заосталих, ако их је где кога још у животу. Ишли су небрижно, с погледом упереним на места где су се низали ровови. Прошли су поред Влајка и његових другова. За њима су наилазиле честе, уврстане гомиле, као да се лелујају негде мирно по вежбалишту. Изненадни прасак бомбе која распрсну у тим редовима створио је и безумље и пометњу. И други и трећи, и даље редом, уништавали су збуњене људе који су се узајмице газили и боли, не видећи с ким се боду, не чујући ко их зазивље! Да ли је ко од њих и једну једину пушку опалио, тешко је рећи: свакојако не беше никога који би посведочити смео да јој је пуцањ чуо!

— Ах, јадан ти сам., да нам не измакне ко! — узвикнуо је Влајко.

— Неће мајци ниједан! — прихватио је Милун.

— Да нам не измакне она педесетина горе!

— Неће ни она.. ено их пружају знак предаје!

— Да их прихватиш, Владимире! — довикнуо је Влајко каплару Владимиру.

Страшна је погибија била ту. Не може се рећи,

коме је црњи био тај дан: да ли браниоцима, којих је толико нашло свој гроб под земљом у самом рову, или нападачу, који је изненађен и дочекан, па измрцварен и разнет на паран-парчад тамо, где се је најмање смео томе јаду надати. Њих педесет заробљеника остали су, да се чудом чуде и да причају како још није прошло време у коме се могу чудеса збивати!

Поред свега тога, још исте вечери наређено је повлачење на нове положаје. Влајко је опет занемео.

— Да се повлачимо.. и сад?!...Ах, јадан ти сам.. зашто ли је то!? — запитао се, застао и задубио се, па оида му стадоше летети мисли несвесно, без свезе: — Зашто?.. На нове положаје.. боље, јаче, где ћемо победити ми.. где ће опет победити непријатељ, он, без потребе.. тако хоћемо ми.. ми да победимо.. кад је тако воља њихова, савезничка.. не даду нам да се одупремо као што знамо ми!.. Шта да се и бијемо ми?'.. Биће се они.. дабоме.. они.. али с ким? С Бугарима.. нека их туку они.. нису их дали нама.. и право им је. Ми ћемо ове.. да.. ове! Јест, кад би нам дали и то!.. Не, не.. не смете, веле, упуштати се ни с њима!.. Да ли је то истина? Зашто се повлачимо управо? Да нам нису отсекли отступницу или, ако то већ досад нису, да ли не прете да ће то скоро учинити?!.. Да се повлачимо!.. Ах, јадан ти сам'..

Ишло се тако с положаја на положај. Дању се закопавало и крило од гвожђа које је непријатељ немилосрдно и раскошно расипао по местима где би осетио и једног живог ратника, а ноћу се нападало, уништавало и потискивало, да се одмах иза тога уклони и повуче што даље натраг и на што јаче и на што повољније положије. Влајко је све већма пропадао. Нада га је све већма остављала

и вера, да ће све пропасти, све већма обузимала. Како би и иначе могао, и он и сваки други, разумети што се повлаче, кад они заправо непријатеља потуку и потисну: или су леђа необезбеђена или не даду да се учини јуначан напон и да се непријатељ потуче! Било једно или друго, или и обадвоје заједно, ту нада мора издати и онда благо ономе који се одржи да не падне у очајање!

— Ах, јадан ти сам.. све је готово! — рекао је Влајко кад је први пут видео где рањенике остављају непријатељу, не купе их и не односе, јер немају куда.

— Милост, не остављајте ме, браћо! — продирао је очајнички глас рањеника који се сами не могаху кренути.

— Не купи више ни рањенике! — рекао је један замишљени стари војник.

— Немају их више куда.. препуњено је! — рече му друг.

— Не зато, брате!.. Измиче се позадина.. нема подвоза, нестало железница, нема кола! То је.. пропаст.. ах.. да пропаст.. браћо.. пропаст!.. Зар није славно на месту погинути, него овако бедно остати?! Ах, не, не!.. Милост.. милост иште!.. Ко.. ко је иште!? Зар онај који је увек поносно држао своју главу, који је ни под па́лом никад није савити хтео!? — говорио је Влајко журно, узрујано у призору тих страхота, где су рањеници падали и остајали без помоћи, без утешне речи, без милостива погледа.

Напуштен је и Крушевац. Дим и огањ, тутањ и громовити потрес царовали су на све стране. Непријатељ је надирао са свих страна и још мало па да затвори излаз из Клисуре у којој би било тако лако ископати гроб непријатељу што је надирао са севера, само кад би га могли дочекати мирно. Али кајински нож, забоден дубоко у леђа, тишти

и још мало, па да пресече и жилу куцавицу! Ухваћени су неки положаји не зато, да се на њима дочека и са њих уништи горди Немац, већ да се заштити пролаз свету што бежи голе душе од хунскога вихора. На те положаје доспео је и Влајко са остатцима оног славног одреда. Шрапнели су се надвили над те положаје у густим јатима, па се узлетели као каква птичурине.. мало димовити облачићи се расплињују, а из њих сипље олово као град! У овом заклону лежао је Влајко, али му узалуд беше тај јадни заклон: шрапнелско лудо тане, које га је досада на стотине пута мимоишло, потражило га је сада и пребило му десну бутну кост!..

— Браћо, милост!.. Ах, јадан ти сам.. милост.. не остављајте ме! — зајецао се.

— Нећемо, заиста нећемо.. изнећемо се!.. Ево ја ћу.. кркаче.. тако! — долетео му је Милун и стао га дизати на леђа, да га понесе одатле до пута, па шат се нађу кола која га повезу.

— Ах.. боли! — шкргутну Влајко зубима, кад се зачу и шкргут пребијене кости, где се отр крај о крај преломљене бутњаче.

На домаку самог пута, ни својих десет корака до њега, Милун се пови и паде. Погодило га парче од распрснуте гранате што долети озго са брда и зари му се у врат са десне стране, откуда пошикља крв као кад кључ избије из тврде стене. Влајко се стропошта са њиме, а бол од ране раскиде му свест и он је зачас изгуби. Јекнуо је само. Пут је био загушен и по њему се гурао и провлачио свет: и војници и рањеници, и грађани и сељани, и жене и деца, и кола и товарни коњи, и пешаци и коњаници. Влајко је, дошавши к себи, бацио очи к небу, где је сагледао покор што га чињаху шрапнелска распрскавања, па тамо доле према напуштеном граду, изнад кога се извијао дим, и најзад на пут испод

себе, којим је једва промицао свет без свести, у очајном изгледу, рад да побегне од смрти, а јури.. јури у смрт!.. Онда је погледао преда се, а био је блед, изнемогао, као да не имађаше више ни капи крви у себи.

— Без помоћи сам!.. Хтео ме је, сиромах, изнети, па паде и он сам!.. Да останем?! Да сачекам њих.. да ме газе.. да ме секу.. да ме пљују!.. А зашто да раде то?!.. Можда и не би. Можда би ме прихватили као и ми њихове, кад смо где затекли кога рањена!.. А зашто и да не би?!.. Да, прихватили би ме, дабоме, прихватили.. неговали.. дворили.. излечили.. шта?!.. Излечили?!.. О, не.. нећу те милости.. нећу је!.. Њихов роб да буде Влајко и да гледа поробљену своју Отаџбину!.. Не.. никада.. нећу!.. Овако ћу! — дохвати он свој револвер, наслони га муњевитом брзином на леву страну прсију и сручи у њих један метак.. један је био доста, да угаси овај живот, пун наде и љубави за свој народ.

— Гле.. то је онај младић, с којим сам оно говорио онда под оним брестом!.. Сиромах.. што не стигох бар за тренутак пре к њему!.. Очајник.. милија му је смрт.. него муке и непријатељева милост — говораше сам себи Џон Давел, који је, милећи уз волујска кола путем, спазио био страховит призор са Милуном и Влајком, па похитао, да пружи своју човечанску и лекарску помоћ, бар утеху, смерајући, да рањеника натовари на кола и повезе са собом, куда, ни сам не знајући.

Стигао је доцкан!.. Сувише доцкан!..

* * *

— Све, све.. али рањеници.. рањеници!.. Оно очајавање, оно запомагање.. милост, милост.. продире у срж!.. Какво ли то мора бити осећање, какво душевно расположење: одужити се отаџбини, дати

јој своју крв и онда бити остављен на милост непријатељу, који све руши, пали, убија?!.. Ужасно! — говорио је Џон Давел своме колеги, Србину лекару, на ћошку испред Српске Призренске Радничке Школе, кад је Призрен био препуњен света што је бежао, а заптивен колима, аутомобилима и стоком, да се нису могла размимоићи два човека нигде на улици.

— Заиста, ужасно!.. Јадни рањеници већ и до Крушевца не имађаху неге, а отуда и поготову! — рече му Србин лекар.

— Да, одатле већ никакве!.. У самој клисури остали су сви.. очајавали су.

— Страховитих призора беше!

— Убијали су се, а нису хтели падати непријатељу у руке!.. Док сам жив, потресаће ме призор са једним поднаредником, неким Влајком — познао сам се пре са њиме, беше уман дечко — уби се на моје очи!

— Влајко? Да није Војновић? — приђе заплашен млад господин, нарамљујући десном ногом; био је то Драги Студић.

— Не знам заправо, како се презива! — рече му Давел, посматрајући га.

— Црномањаст.. малих брчића.. црних очију.. бледуњав... леп.. говори тихо..

— Говори и енглески..

— Да, да.. зна.. он.. па шта је било са њиме.. реците ми.. молим Вас.. реците!..

— Тешко рањен.. пребијена му бутна кост.. понео га друг, да га изнесе, па и он погину и онда, без наде.. очајник.. убио се сам!..

— Очајник!? Мој Влајко очајник?!.. Он?!.. Зашто очајник?!..

— Остављен.. без помоћи.. на милост непријатељу, кога је презирао!..

— Не.. не зато!.. Очајник.. што није хтео да жив гледа, како му отаџбина — издише!..

— Очајник!?. Не.. онда не!.. Светитељ је.. свет му спомен у срцима синова — Велике Нације!..

Лозана 29. фебруар 1916

XX

На Чакору

— Помози, Боже!.. Ако овако устраје, никад боље!.. Рекоше нам: Чакор, Чакор.. само ако преко њега добро пређете, онда сте на коњу!.. А гле, како је дивно! — застаде Милорад Трајковић, честити старац и престонички грађанин, познати чика-Милорад, коме су преко главе прешли већ многи црни дани, кроз које су пролазили и земља и народ, али овако црних дана није запамтио ни он, ни нико још одавно.. од Косова, од доба другог пропадања народног после Деспотовине и, најзад, од сеобе народне на север.

Застао је био на завијутку једне вијуге, откуд му је поглед био неизмеран и десно и лево и доле, откуда се пењао, и горе, куд му се још ваљало успети: пошао је из Бјелухе, иде полако, као и други што раде, и примиче се к прелазу преко брда, њега да превали и да још за вида стигне у Велику!.. Он је сам.. сам.. уза њ је само најмлађи му син, дечко од својих петнаест година. Због њега се и кренуо на овај натчовечни пут, да га непријатељ не зароби и не одведе! Али дете, као дете, измакло.. већ га оздо не виде: брине за њ, али још више му дете мисли: шта ли раде они тамо?.. Утонуо је у мисли, па, у избледелој свести, преотеше мах утисци величанственог призора.

— Јединствен поглед!.. Да, са сваке вијуге, са сваке окуке!.. Ово благо пењање овим неизмерним,

силним и бескрајним вијугама; оне превије снегом покривене; она брда у белом огртачу, па оне кућице, управо кућерци, и по гдекоји човек, коза, живинче, приковани уз плећину, у снегу, недалеко од оног кућерка, или испред њега, или й извирујући из њега: чуди се ваљда овој невиђеној и незапамћеној живости овуда! Овакве канда живости не беше никад по овим врвинама ни лети, а некмоли у ово доба године и по оваквом времену, кад би ретко кад да прође туда жив створ, човек сам или на каквом коњићу, пре можда вук ушћуљених ушију и спуштена или усковрчена репа! А данас се ето отегао вијугав ланац, бескрајан и мучан, иду људи: мушкарци, жене, деца, младићи, старци, војници, грађани, чиновници, официри, народ наш и толики странци, пријатељи наши, иду пешке, бескрајно пешке, ретко ко на коњу: какво дете, жена или старац! Између њих се виде коњи са самарима, о којима висе незнатни товари са нешто хране и ствари што их дочепаше у последњем тренутку, кад се у забуни растадоше са својом кућом или их негде одабраше, кад стигоше пред ове богазе и непролазне путе, којима се ето провлачи мој несрећни народ! Ох, Боже, да ужасне казне! Да ли ју је заслужио мој добри народ?!.. Не, није, заиста и није! — усправи се он и баци поглед још даље доле на обронке, кроз које одмиче Бистрица, да однесе сузе мученичког света светој Патријаршији, да их она благослови.

— Да збиља,. леп поглед! Тако се јасно види одавде кроз проређени ваздух из ове свежине и са ове висине онај дебели, непрегледни ћилим, што ето покрива све доле: и неизмерну дубодолину испод мене, што је заклоњена, управо испресецана изданцима венаца и са једне и са друге стране, а кроз коју хучи и јауче од бола, ударајући се о

оштро камење гордих литица, несташна брдска речица; и њу и оне изданке и венце и далеке висове, горде и неме. Заиста, да човек ужива у овој дивљини, тако благој и тајанственој.. да.. да ужива.. само кад би му душа могла примити ове величанствене и заносне утиске!.. Да, да.. али.. мој народ.. па они.. остали су.. остали.. па шта ће бити са њима?!.. Шта ће бити?! — уздахну он дубоко, лице му заигра, очи се оборише, па опет подигоше, он се окрену, погледа уз брдо путањом, којом испред њега пролазаше свет, а којом јеваљда и његов Душан промакао.

Није ни осетио кад је дигао десну ногу и коракнуо, пошао путањом горе, куд и остали свет, изустивши полугласно, баш добро се чуло: — „Јадан ти изглед, мој Милораде!"..

— Да смо без бриге, без разорене душе, без раскрвављена срца, не би био јадан и онда још, да је пролеће, тамо мај или прва половина јуна месеца, био би збиља бајан! — рече лекар Војин Сокић, који је оздо наилазио и издалека још посматрао доброг свога познаника чика-Милорада, док је он стајао и одмарао се, мењајући се у лицу.

— Да, заиста би било дивно у мајском зеленилу, у бујном лишћу, у мирисавом цвећу — и трава и цвеће овуда опија —, али зар и сад није лепо или, боље да рекнем, зар не би било лепо: само кад не бисмо били под теретом ове страшне несреће, која ево гони оволики народ у ове врлети, у муке незапамћене, у студ, и богзна, у шта! — окрену се Милорад, да види, ко га јеословио, а није прекидао полаког, постепеног корачања.

— Како издржавате? — пресрете га Војин благим осмејком.

— Ах, Ви сте, докторе!.. Откуда Ви?..

— Ето, откуда: наша заједничка несрећа нас гони, и мене и Вас и цео овај јадни народ!

— А госпођа?

— Ето је баш испред Вас!

— Где је? — баци он поглед напред, а међутим примајући руку Војинову, да се рукују.

— Ето.. ухватила се коњчету за реп.. тако, ето, трећи дан!

— А ту Вам је и мала!.. О, мој докторе!.. Јаши!? Јадно дете!..

Коњче је дотле ишло полако, бирајући пажљиво месташца неуглачана и мекша, чувајући се добро, да се не спотакне, да не би пало и, можда, пригњечило малу Душицу, коју је оно носило на својим леђима. Доброћудна животињица као да је разумела разговор и знала да треба да се поздрави госпођа са овим господином, застаде, ваљда да се и сама издува.

— Мило, господин Милорад! — рече Војин, нашто се Мила окрену, осмехнувши се, што јој је лепо стајало њеном од напора и хладноће као крв заруменелом се лицу.

— Па Ви тако?! — поздрави је Милорад.

— Да, лакше ми је!. — здрављала се она с њиме, рукујући се десном руком, а левом је придржавала и даље коњчетов реп, не пуштајући га из руке.

— А ти јашеш, а? — пријђе он и к малој, која је, увијена и утрпана, седела на коњчету у самару, придржавајући се чврсто за предњи део самара.

— Да! — смехуљила се она, а једва се видело нешто лица јој из капуљаче.

Коњче, као на команду, крену и Мила са њим. Паметна животиња је сматрала, да је доста било задржавања, јер ко ће знати крај дугом и тешком путу!.. И Војин и Милорад се упутише за њима,

ногу пред ногу, као што се већ у пењању ради, с погнутим трупом и примакнутим лицем к земљи.

— Ко би мислио, да човек може ове невоље савлађивати!? — рече Милорад, учинивши корак два.

— Ко ове напоре буде издржао, нека ми не долази, да се тужи ни на срце ни на ноге! — надовеза Војин.

— На ноге, можда, и мораће!.. Но срце, оно право, душа, да ли ће она остати читава!?

— Где су ваши остали?

— Жена са снајом и њеном децом и са нашим кћерима су остали у Приштини. Да, мој докторе, у Приштини!

— У Приштини!?

— Да, да!.. У Приштини!.. Па опет, уздам се у Бога, неће им ваљда бити рђаво. Један бег узео их је у своју кућу и обећао ми је, да ће их чувати, као и своју чељад. Сад шта да Бог! Оставио сам им и нешто новаца; али шта је то, ако ово устраје дуго!?

— А Душан, шта сте урадили с њим?

— Са мном је; али ми измаче напред: дете, па може! Махајло је у Првој Армији, богзна шта ће и с њим бити!..

— Страшно!.. Ово расипање породица... да ли ће га преболети наш јадни народ?!

— Заиста!..

Заћутали су и одмицали уз брдо, гледајући преда се и бирајући, где ће стати, да не би склизнули, те, спотакнувши се, да се не би осакатили или отишли у бездан. Време је било хладно, али сношљиво. Чак се није ни осећала хладноћа у толикој мери, јер пењање је загревало људе, пошто је ваздух био тих, миран и, само на крајњим ивицама простране пећине, на самим завијутцима дугих змијастих вијуга, осећао би се јачи покрет ваздужних слојева, ветар, који је просецима и долинама продирао. Ту би се

појединци освежили и, одмарајући се, осетили и хладнију струју, па би лакше савлађивали успоне нове вијуге. Бескрајно пењање, али пријатно! Тако су га осећали сви, тако и њих двојица; али им се чињаше, поред свега тога, да никад неће сагледати врх Чакора, о којем се причају бајке, који може бити милостиван и благ, као бескрајна пучина мирног тихог мора, али и немилосрдан и бесан, као разбуркано брдовито, кивно, запенушено море! Тек што их обузме вера, да су наишли на вијугу, која је последња и с којом ће се пребацити, као преко седла, преко тог врха, увере се, да се изнад ње провлачи нов ланац црних слика, које сачињавају људи, што одмичу, беже од своје отаџбине и журе се у непознату туђину, која ће их примити хладно, као хладан гроб што се отвара мртвом телу. Можда ће им она и бити гроб!.. Одједанпут се осети хладан ветар. Однекуда са далеких коса дигао се он и носи прашињави снег, завитлава га и баца и на путање и у очи овим чудним путницима!

— Да не буде олуја! Ко би изнео главу одавде?! — рече замишљено Милорад, корачајући уз врвину, управо уз пртину утапкану у путањи.

— Шта нам Бог да, мој пријатељу!.. За нас је много, истина је; али, шта ћемо, то је суђено нашем поколењу!

— Али досад нисам осећао ветра; откуда га сад одједанпут?!

— Ваљда смо у ждрелу, где га увек има. Горе га неће бити!

— Горе тек, веле!.. Бојим се страхото: сметови., сметови.. а снег је сув!.. Па мећава, облаци су пахуљави, беличасти, сури, праменасти прелећу...

— То их гони ветар,. у горњим ваздушним слојевима креће се ваздух.

— Да, горе; види се, не само у ждрелу; несрећа, бура нас чека: тек на врху!.. Нек нам је Бог на помоћи!

— Шта се Ви толико плашите?

— Шта?!. Да ли сте читали кадгод призоре у снегу у Алпама?

— Читао сам о њима и гледао сам их у слици! Каквих дивних стварчица има са Готхарда, са Св. Бернхарда!..

— Лепих?!.. Страшних.. страшних!.. Ух, како засипље! Да човек ослепи!.. Гледајте, молим Вас, гледајте, како се горе мучи свет!

— То је последњи успон, па смо преко брда!.. Хвала Богу, ето краја, па после нека буде и олује и мећаве!

— Ко ће само прећи туда жив?

— Зар туда?! Ни двеста корака!

— Двеста корака!.. Како вара вид!.. Читав је километар, можда и по!.. Гле, гле.. падају људи, падају коњи, преврћу се товари, Спузну се самари!. Страшно!.. Да се скине дете!.

— Стропошта се! — дрекну Војин, спазивши како коњче под Душицом поклизну, а она се изгуби у вртлогу завитланог прашињавог снега, Мила пак посрну и зарони у дебели слој снега крај пута, не испустивши из руку реп јадног коњчета, које је за часак лежало мирно у снегу, ваљда, да прибере снагу и да види, какви су га јади снашли.

Као по нагону полетео је Војин да их прихвати, па се оклизну, али, ослонивши се на сабљу, на коју се одбачао, задржа се и не паде. Није се ни могло коракнути журно и кад већ би да им се примакне, обишавши Милорада, видео је где устадоше. Зачудо, ни самар на коњчету не беше готово ништа поремећен, само је ћебе, у које је

Душица била увијена, лежало у снегу, све бело, као да је тако проткано. И оне су биле скроз увијене у снежни покривач и изгледале заплашене, задржавајући дисање, јер их је ветар засипао и нагонио им сузе, које су се већ на образу ледиле.

— Да подигнем ћебе! — рече он и пође да га узме и метне опет на коња.

— Чувај се! — чу се Милин глас, кад он као да утону у снег, недалеко од ње, до самог ћебета.

Врисак Милин, плач Душичин и смех Војинов слише се у чудан акòрд, који се у једном трену појави, кад он пропаде у смет и задржа се о ивицу, да не оде у бездан.

— Хвала Богу, те не доспе довде и коњ и дете, — говорио је он, извлачећи се из смета.

— Тато, тато.. зима ми је.. нећу на коња! — говерило је дете, кад му се отац примакао.

— Не бој се, чедо моје, још мало, па ћемо прећи преко брда! — тешио је он дете.

— Бог и вјера, изгинуће свијет.. погибија, браћо!.. Спасавај се, народе! — говорио је један сељак, који је хитао, дуга корака, озго са врха, што се је маглио у прашини од снега.

— Је ли још далеко, јуначе, до врха? — запита га Војин.

— Далеко, богами! Нећете живи изнијети главу! Спасавај се, чоче! — корачао је он, вукући за собом женско чељаде, држећи је за руку.

— Јаој, тато, бојим се.. шта каже! — дрхтало је дете, држећи Војина за руку.

— Не бој се, не бој се!.. Тата ће те чувати, чедо моје!

— Нећу на коња!.. Страшно је!..

— Не, не.. иди са мном!.. Васо, поведи коња! — довикнуо је онда војнику, који је пратио и досад

коњче, па се сада сплео, и сам се гушећи у прашини од снега и у ветру.

Једва се што могло видети још. Море од снежне прашине завитлавало се и није дало ока отворити. Само се чуо и горе и доле по који крик, који јаук. Људи су западали у снег, у сметове, преврталн се и опет дизали.

— Васо, држи се пртине, да се не сруши коњ! — рече Војин после неког времена.

— Не знам, где је.. засуо снег пут!

— Још мало, још мало.. скоро ћемо се избавити беде.

— Само да не оставимо овде кости! — уздахну Васа.

— Јој, где је мама? Зима је.. смрзнућу се, тато! — дрхтала је мала Душица.

— Нећеш, чедо моје!.. Држи се добро.. још мало!..

Са десне стране је лежао у снегу мали зелен коњ. Опружио ноге и завалио главу, па је непомичан. Снег, завитлаван ветром, засипље га и још мало, те се неће из снега више ни видети, ни он ни некакве ствари поред њега, ни самар, што је опузнуо, али је још на њему.

— Овај је свршио своју задаћу!. Сирото живинче!.. А његов газда, шта је са њиме? Оставио га је, и њега и те ствари, да спасе голу душу! — стао је мислити Војин, бацивши поглед на јадну животињу.

Врх се је примицао. Иако је био већ близу, на својих сто двеста корака удаљен, ипак се није могао честито сагледати. Бедеми и брегови нагомиланог снега су се прозирали кроз беле облаке снежне прашине, али им се права граница није могла сагледати, губили су се у белој тој прашини и у беличастим облацима, који су се видели на обзорју. Није било јасно, где се свршава управо брег. Само људске прилике и слике коња с товарима показивале су

правац, куд се к врху иде и крај врха се могао наслућивати по нестајању тих прилика, мада не беше јасно, да ли их нестаје иза брда или се губе у сметовима. А, уистини, било је и једног и другог.

— Бјежи, народе, изгибе, не изнесе живе главе.. пропаст је свијета! — дерао се опет један сељак, налазећи озго, близу самог врха.

— Куд је пут.. сељаче.. куда је пут? — питају га неки, који су застали, не знајући се окренути.

— Светога ми Василија, не знам! Бјежите, бјежите, све ће поскапати, тако ми Бога! — викао је он, корачајући нагло.

— Стани бре!.. Јуначе, покажи нам пут! — рече у исти мах и Васа и Војин.

— Нема, богами, „заметен је!“ Бјежите, погинућете!

— Овај је луд! — помисли Војин.

— Тато, јаој, тато!.. Не дај ме, тато! — пријуби се уз оца Душица, заклонивши лице од снега, који је ветар носио као плеву кад носи на гувну при вејању.

— Још мало, сине!. Буди јунак!

— Бојим се.. погинућемо.

— Не, не бој се!

— Куда ћемо сад? Нема пута! — рече Васа, заставши пред читавим пластовима снега, који се пред њим дизаху и сваког трена мењаху у своме облику, како их је ветар натрпавао или скидао.

— Зар не зна нико?

— Не зна.

— Чини ми се, малопре су људи савијали лево: видите!

— Не може се лево, не може: стоји смет као град! — рече неко из гомиле, која се ту метала збуњена, као кад се овце узмету у врућини, узнемирене стршљеновима.

— А десно?

— Ни десно!

— Па управо! Некуд мора!

— Ено у смету човека, вири му нога: мртав је! Куда ћемо? Да изгинемо и ми! — рече неко.

— Човек!?.. Да ли је?.. Не, није, није човек! То је одголићен и снегом опточен камен, ветар га је одголићио баш толико, да изгледа као човечји труп! — надви се Војин.

— Шта ћемо? — једва је говорила Мила, којој је лице било ошурено црвено, обрве и трепавице претворене у дуге и дебеле игличасте конце, на којима се наслагао ситан снег, а једва је дисала.

— Да нам је само замаћи за брег! — рече јој Војин.

— Да, али како?.. Смрзнућемо се.. следила ми се душа!

— Држите овамо десно, па шта Бог да! Ето, пење се свет! — рече Војин и Васа пође, да прође кроз сметове, куда су се неки стали пењати.

— Брег је, господине докторе!

— Брег — брег, пењите се!

Васа се успуза, па зари у снег. За њим је пошао поведен за улар и коњ, и сретно се попе, али и он зарони у смет, из кога се изви, па се отисну на другу страну и повуче за собом и Васу.

— О, Боже нам помози! — говорила је Мила, када су се и они попели горе и видели, шта би са коњем и Васом и шта са осталим светом, који је туда лутао и падао, мрзнуо и завејаван, не знајући ни где је ни шта ће с њим бити до краја.

— Има мртвих тма!.. Двоје деце смрзнуто, једна жена умире.. несрећа, пропашће толики свет, а нико не зна пута! — говорио је човек неки, увијен сав у некакво ћебе, потпуно бело од снега, како је падао и ваљао се у њему.

Спустили су се са те литице кроз смет. То је можда још била срећа, што је ту било толико снега. јер, богзна, да ли би се туда могао жив човек спустити. А овако склизну доле људи, склизну и коњи, истина, претуре се и товари, али се спусти и остане жив. Бура је беснела као помамна и шибала снегом и је ли дочепала где прст, ухо, нос, у тренутку је било све претворено у сантице леда и ко није умео да их заклони или да се помогне трљањем смрзнутог дела снегом, остао је без њега. Тренутак је био страшан, страшнији и од самог пакла.

— Бежите доле.. ено колибице, шат се приберете у њој и згрејете, бежите! — говорио је Војин Мили, предајући јој и Душицу, која је цептела од зиме и од страха.

— А ствари? Где су деца с коњима и стварима? Зар нису ишли за нама? — питала је Мила за дечаке, који су водили два коња Војинова, на којима је било натоварено нешто ствари што је одабрано у Призрену.

— Не брини за ствари! Не брини ни за шта, спуштај се и спасавај дете! — показивао јој је обронак један засут снегом, низ који су се неки спуштали према оној колибици, око које беше толико коњића и магаради.

— Како ћеш ти?

— Не брини се.. спасавајте се, зар не видиш, каква је несрећа? — говорио је он, хотећи, да се оне склоне и да не виде, у какве ће муке он још запасти, јер је већ видео сву несрећу: коњи су се испревртали, запали у сметове у провалијама и један од дечака са њима, а ствари расуте и запале у снег.

— Куда се иде у Велику, господине? — запита неко; ко је управо то био, није се могло ни видети,

јер је толики облак снега био налетео баш у тај мах, да се није могло ни око отворити.

— У смрт се иде овуда, то видите, а у Велику, не зна нам нико рећи! — рече он, па опет њима додаде: — Полако.. тако.. па у колибу.. тамо ћу вас наћи!

— Гле, Ви сте, господине докторе, као Бога вас молим, одите, одите.. паде ми мати! — говораше младић један и стаде Војина вући за рукав.

— Где је? — пође он и стиже до читавог брега од снега, уз који је лежала његова мати; била је онесвесла, а сад се већ повратила.

— До колибе је, сине, одведи, да се одмори, па гледајте што пре даље! — рече он и пође, кад пред њега испаде жена сиротна изгледа, сва у снегу, бела и снегом засута, а из гласа јауче и плаче. У рукама је носила детенце — мртво!..

— Шта је то, снахо, ако Бога знаш? — запрепасти се он.

— Пресвиште ми дете.. смрзло се! — закука она.

— Бјежите, народе, изгибе све!.. Остављајте све, спасавајте голу душу.. до ноћи овде неће бити жива створа, све ће замести снијег! — дерао се некакав други сељак из гласа и гурао се кроз збуњен свет.

— Шта се дереш, будало!.. Покажи свету пут! — рече му Војин.

— Не знам ти, богами, пут, ама спасавај се одавде, ако ти је мила глава на рамену! — дерао се опет он.

— Ти си будала! — одмахну Војин руком и пође наглије тамо, где су били и коњи и ствари му, али му ветар није дао, завитлавао га је, као што је носио и снег, и умало што га не однесе у провалију.

— Бог и вера, дошло је време, да се халали чо-

век са овим светом! Зар није ужасно, да нико не уме рећи, куда се иде одавде даље доле, где зацело мора да је заветрина?! А да ли је могуће, да ови људи не знају, куда скреће путања, па не умеју да упуте?! Да ли је? Или можда знају, па неће да кажу?! Најзад, чему ова дерњава, да се бежи, да се оставља све, па да се изнесе само гола душа?! Да није то смишљено? Бежите, а оставите све! Дабоме, а они да — пљачкају! — мислио је он, провлачећи се кроз напете таласе страховитог олуја, који је носио снег, као вихор кад се дочепа пешчане прашине у живом песку, да од ње прави читаве брегове и венце долова и брежуљака.

Муке што их је Војин видео, спасавајући коње и оног дечка — Васа и онај други беху ишчезли — извлачећи и њих и ствари из сметова, биле су превелике. Кад је хтео голим прстима нешто поправити на самару, одједаред примети, да их више не осећа. Погледао их је и видео, да су му стакласти по изгледу, налик на ледене свеће.

— Свршено је!.. Отпали су.. смрзнути.. остаћу без њих!.. А мој посао.. прегледање боника.. лупкање.. перкусија.. чиме онда?.. Нека.. само да се изнесе жива глава, ма и без прстију!.. Шта да се ради? Трљати снегом, да се спасе што се спасти може! — летеле су му мисли, па дохвати снег и стаде њиме трљати прсте све дотле, докле не поруменеше и док их не осети. — Тако, бар ће ми остати од њих ма и нешто! — обрадова се он, видевши, где у њих уђе опет живот.

Дао се опет на посао. Био је сам. И дечко, избавивши се, измакао се био и одвео оба коња. Горе до самог врха видело се оно Душичино коњче, остављено и усамљено; ходало је тамо амо, скупљајући се и грчећи и цвокоћући у студени, са самаром на леђима, без ћебета на себи. Сирото добро и паметно живинче

чекало је своје господаре. Овде онде се види по који човек, лута и тражи пута и излаза; тамо опет лежи који свежањ без господара, а тамо га диже ено — неки сељак, носи и.. затрпава под снег!..

— Да прикупим расуте ствари!.. Они ће се дотле вратити.. рекох им! — пошао је целцем према товару, који је спао с коња и одлетео далеко иза места где је коњ запао био.

Пришао је к њему. Таман још корак два, па да га досегне, кад западе у снег до прсију, осећајући чудну струју по целом телу: као да се спушта у подземни свет!

— Да платим главом због тог свежња!?.. Побојах се, остаћу без прстију, а, гле, овде да изгубим главу! — дође му мисао, а затим помисао: — Шта је са њима и осећају ли они, шта се дешава са мном?

Свежањ је лежао пред њим, а неизвесност, можда, бездан под њим. Поврх свега мисао, шта је са њима двема, да ли су се дочепале оне колибе, да ли су улегле у њу, да се бар заклоне, ако не буде ватре да се згреју! Ветар је још једнако звиждао, хујао и мумлао, ломећи се о врхове и стење, а снежна прашина, завитлавана вихором, стварала је облаке и засипала и њега. Доле пак низ долину, у дну које су се далеко видели раштркани кућерци и куће, одјекивало је потмуло. Одједанпут, као да је стало попуштати. Као кад би у ад зашао зрачак сунчаног сјаја, тако сину и у његовој души. У даљини се указаше људске сенке, које су се упутиле низбрдицом у долину. Корак два, па су падале и отискивале се низбрдицом, као да ће у бездан, а заустављаху се далеко доле као на каквој путањи: испадали су на прави пут! Отуд и одовуд указиваху се и друге, ударајући ваљда правом вијугом, која је водила у долину.

— Да покушам викати, да ли ме могу чути! —

помислио је он, видевши се дубоко у снегу, имајући још руке и главу слободну. — Као да ми је под десном ногом тврђе.. да покушам направити ослонац, тапкајући и навлачећи снег.. тако.. моћи ће се.. ха.. тако! — покушао је он да се издигне најпре десном ногом, па ће тако наизменце, док не извуче цело тело опет на површину. Извукао га је!

— Спасен сам без туђе помоћи, које можда не бих ни имао! — узвикну он доста гласно, дохвати ужад, којом су биле ствари упетљане, и стаде их онако по снегу из све снаге вући, западајући поново у дубље и плиће сметове, док га не напусти снага и дисање: он паде и примети, како му глава постаде тешка, а читав низ венаца и њихових издანака стаде му се окретати испред очију; од света нигде никог ни да чује ни да види!

Одморио се, лакше је већ и дисао и не беше оне тежине у глави, коју је малопре осетио. Устао је и продужио свој посао даље, док не изби до близу вијуге, по којој су се озго видели да се приближују људи. Збиља, обузе га нарочито осећање.. осећање спасења, кад се нађе близу путање, којом се већ видела начета пртина и којом се видео и тамо и амо свет.

— Да видим њих!.. А ствари?!.. Шта им Бог да!.. Идем горе, да видим у колиби! — пошао је до колибе, мале страћарице, од грања и дрвља неотесана и неуглађена, на коју је набацана сува папрат и учвршћена дрвљем и камењем, да је не однесе ветар, ако би је већ замео снег.

Једва се протукао кроз свет и кроз коњиће и магарад до улаза у ово скровиште, у коме се једва примећиваху људске прилике у густом диму од ватре што је насред колибе загушено пиштела и горуцала и над коју су се надвили преображени људи модрих прстију и лица, уплаканих, закрвављених

очију, трљајући их без престанка, јер их је „клао" дим! Неколико смрзнутих коренова и сировог прућа било је наслагано на ватру и цмарило и димило се. Више ватре чучао је Васа и један од дечака седео на подвијеним ногама. И они су плакали и били модри и премрзли, као и остали свет, што се је натукао био ту.

— Где је госпођа? — запита их он.

— Отишла је доле.. рекли сте јој, да хвата за раније пут према селу.

— Рекао?!

— Да.. и онда их заплашио један сељак, дерао се овде као луд, да ће све затрпати снег.. и ову колибу, и да ће се сви погушити овде.. нико неће остати жив.. да беже.. да спасавају голу душу.. да бацају све.. и свет је бегао, како је ко могао.. отишле су и оне!..

— Отишле!?.. Добро.. устајте.. да идемо и ми.. али коњи., где су они?

— Ја не могу.. смрзнути су ми прсти и на ногама и на рукама.. не могу.. остаћу овде, па ма и умро! — рече Васа, а дечко се стао дизати, једва се крећући од утрнулости и ногу и руку.

— Да останеш!?.. Да пропаднеш!?.. Не, не.. мораш, драги, с нама! Довде си дошао, па зар да те оставим ту?!.. И Милутин оде с коњима!

— Смрзли су ми се прсти и испличили! — показивао је он, готово кроз плач, обе руке, по којима су поискакали пликови.

— Зар су моји бољи?! — пружао је и Војин своје, на којима су се такођер видели пликови. — Ајде, ајде.. да журимо.. да их што пре стигнемо доле и да нас не ухвати мрак!..

— Боље би било да останем!.. говорио је он, а дизао се и полазио, погледајући чежњиво на огњиште, са кога се је страховито пушило:

— Воја се окренуо и пошао к излазу, једва чекајући, да се из дима уклони, јер га је гушио као да је у паклу.

— Места, народе.. смрзнут је човек, да њега откравимо.. излазите! — викао је неко на самом улазу.

— Смрзнут човек! — трже се Војин и испаде кроз врата на колиби, кад му се даде страховит призор.

Ветар је опет беснео. Од запада су се на небу указивали светлији зраци, облаци су се светлели, али не беше нигде ни неба да се види, ни сунчаног зрака да се укаже. Студ је брисала, али опет не тако силно, као малопре што беше. Од преседлице, са самога врха, носили су човека: нашли су га, веле, у у смету укочена, без даха, готово онесвесла.

— Места.. места! — викао је исти онај глас, али узалуд нико ни да се помакне, изишли су само још њих двојица и један човек, сељак, који је готово вукао стару жену, вичући јој: мичи се, што си се отромбољила као крава!

— Ко је тај човек.. где га нађосте?! — питао је Војин, кад су му се људи примакли с њиме, готово, да их пропусти у колибу поред себе.

— У смету!.. Гле, Ви сте, господине докторе!.. То је Милорад, чика-Милорад Трајковић. Ви га знате. нађосмо га на срећу у снегу.. пропао би!..

— Милорад!.. Унесите га.. унесите! — говорио је он уплашено и брзо, а они су ишли, не застајући.

— Оче!.. Ох, Боже!.. Оче, а ја те чекам.. чекам!.. Шта урадих!? — чу се глас Душанов, који испаде из оног дима у колиби, где је био међу народом.. откад, ко зна?!

Милорад отвори малко очи, па их опет затвори. Лице му је било бледо, местимично стакласто, ледено, као лед. И уши и нос беху слични самом леду.

— Не приносите га к ватри!.. Спустите га близу врата! — рече Војин, улазећи за њима.

Прегледао га је. У колиби читава забуна. Неколико их се примиче, неки излазе, други се опет отимљу, да би се што више примакли к огњишту. Душанов се глас добро чује, он јеца и овде онде изусти: „Оче, што сам те оставио!?.. Ох, Боже!“

У једном крају шћућурила се жена са двоје деце и дрхће и она и деца, од којих мање плаче и тражи хлеба.

— Бјежи, народе, ко може, бјежи!.. Ко остане у мрак, погинуће од зиме! — дерао се неко.

— Вуци се одатле, несрећниче, кад не можеш иначе помоћи, не уноси страха у овај народ! Док се одмори, поћи ће, ко може, и без тебе, јадниче! — викну му Војин, усправивши се, па додаде погледавши и људе, што су донели Милорада и Душана: — Снега, па му трљајте и лице и уши и руке, па затим и ноге, док не порумене. Срце је добро, отеће се!.. Пожурите.. брзо!..

Трљали су га. Он се је повраћао!..

— Шта је, пријатељу, шта би?!,. Страшно, је ли?! — смешкао се на њ Војин, кад је Милорад сагледао Душана и ухватио сина за руку.

— Чакор, ах, рекли су људи! — рече и уздахну. — Хвала, само кад је Душан жив! — додао је.

— Тако.. сад продужите још мало.. и ноге!.. Одморите се добро, па ако можете до прве куће, спустите се!.. Ја морам ићи.. морам.. и моји.. и ствари.

— Шта је с госпођом и са малом? — питао је он.

— Не знам, страдали смо Вам и ми.. морам за њима!.. Добро је.. добро,. до виђења! — рече и оде.

— Хвала.. само кад оста жива глава! — чуло се из колибе, кад он изађе.

* * *

— Већ више од сата вас видим: белите се у белом и мичете се; замакнете и опет избијете! Хвала Богу, те остадосмо живи! Нисам знао, шта би с вама!

— Морали смо се спустити: рекао си нам!

— Заиста!? Не знам, ни шта сам говорио ни шта сам радио! Хвала Богу, те сте измакли из оног чуда. Чим се зашло на путању овамо доле, на пут с ове стране, настала је заветрина. Хладно јесте, али нема ветра.

— Можда и не бисмо кренули били још, али ми дечаци рекоше, да си ми рекао, да силазим доле, а некакав Црногорац се дерао из свег грла: „Бјежи, народе, изгинућеш.. све ће затрпати мећава.. бјежи доље у село, ко бјежати може! Остављај све.. спасавај душу!..“

— Њему, да пљачка!.. Ниткови су то.. никоговићи, што рекли они.

— Тако ће и бити!.. Бог и вера јесте! . Дете ми се онда побуни, уплаши, и ми одосмо без тебе!.. Шта је, ти си се намучио? Промрзао, је ли?..

— Само кад сам жив.. рећи ћу ти после!.. Је ли озебла мала?.. Хвала Богу, кад смо опет заједно! — насмејао се Војин, говорећи са Милом, сустигавши њу са дететом, на смрзнутом путу, доле далеко, спуштајући се низбрдицом и узбрдицом, вијугама и окукама, преко разрушених прелаза, по џомбама и по леду, кроз живице и преко јендека, кроз ноћ а без светлости, јер их је већ био стигао мрак, а Велика беше још далеко.. далеко...

— Да ли си видео Милорада? — запитала је она.

— Остао је на Чакору.

— Како је прешао он, сиромах?

— Донели га.. смрзао се.. нашли га у смету укочена, бесвесна..

— Па?

Повратио се... И говорио је са мном: срећа његова, нашао сам се случајно тамо!..

— Сиромах!.. Да човек плати главом!.. Али јесте страшно.. о, сачувај Боже!..

— „И сохрани!“ што рекла стара баба Ана.

— А шта му је са сином?

— Чекао га у колиби.. плакао је и непрестано је викао: „Оче, што сам те оставио!.. Ох, Боже!..“

— О, Боже, шта ти неће човек доживети!?.. Хвала Богу и на томе: само кад смо живи!..

— Да.. хвала му.. али колико их је пропало: и ту горе и тамо десно и онамо лево у брдима!.. Јадни мој народе! — уздахну Војин из дубине душе.

— Да.. колико их је!..

Ћутали су и ишли. Смрзнути снег по пртини шкрипао је под ногама и шкрипут је одјекивао у долину, поред које се је вијугао пут кроз који је жуборио поточић, што се журио низбрдице озго са падина, не смрзнувши се због своје брзине.

— Прошли смо Чакор? Је ли, нема више ни један Чакор? — прекиде ћутање Душица, заставши и пруживши руку оцу, да је поведе, јер, вели, не види добро, куд се иде клизавим путем.

— Не, злато, нема више ниједног: само је један Чакор!.. Али.. да.. да.. има.. има још један: то је Чакор нашег народа.. на томе Чакору је он сада — цео!..

— И цео ће га прећи?!..

— Хоће, чедо моје, као и ми.. цео!..

Лозана 18. фебруара 1916

XXI

Без отаџбине.

Усред страхоте од сурих облачина што су посуктале са севера и са истока на Србију гледао је отац своје дете, девојче младо што је тек било матурирало, свеже и белорумено, као лепа тетовка јабука гледао га је у страху, да му се оно не нађе у вртлогу и вихору што ускоро може обузети целу земљу. Шта да ради с њоме?! Не сме она дочекати те страхоте!..

Послао ју је саму преко мора у земљу слободе и поверења, да продужи науке. Предао ју је судбини и провиђењу и затворио очи пред свим опасностима што су вребале дете у железници од небраће са истока и у лађи од подводних немани, што их је послао исти онај крвник, који је сплео замке и спремио смрт Србији.

Он је остао с нејачким дететом и матером своје деце на послу, превијајући ране брижној и замуклој браћи, и сам брижан и са болом у души, јер је слутио несрећу земље и народа, какве није запамтило ниједно племе још од времена варварских најезда.

У овој потоњој бризи брига за дететом је ишчезла: предао ју је зар судбини, заклевши се своме другу, он њој и она њему, да о њеној судбини неће једно другом приговарати.

Олуј је носио суре и црне, тмасте облаке све већма и све ближе; ломио је сваки отпор, те, најзад, по-

крио целу земљу: Србија је напуштена!.. Напустили су је и они!..

Сломљен болом за изгубљеном Отаџбином; изнурен мукама, и душевним и телесним, кроз пакао; скрушен пред смрћу од глади, којој подлеже толики свет пред њиховим очима — сетио се он кћери, о којој не чу више ни гласа ни трага од оног тренутка, кад се, скамењени, растадоше на Нишкој станици.

Гледао је сузних очију нејачку кћерчицу, избледелу, изнурену, изгладнелу, погледао је и њу, матер своје деце, нујну, забринуту; погледи им се сусретоше, па побегоше! Отеше им се уздаси, али не рекоше ни речи: разумели су се! Туга их је била већ савладала и чежња за дететом, о коме не знађаху ништа већ месеце!..

Из мука су најзад изашли, избавили се једних, али запали других, тежих, љућих — мука у туђини без отаџбине! Да, те муке су ужасне!..

Стигли су најзад и у земљу, куда су упутили своје првенче, своју прву радост; дошли су и у место, куд је требала она пре месеци стићи. А да ли је стигла? Уздаси су им били све то чешћи, али ниједно не рече ни речи. На безазлено питање мале нејачке кћери, кад ће стићи к сеји, рекли би јој: „Стићићемо. стићићемо — скоро“!..

И стигли су. Једва је пронађоше: свежу као мајску ружу, насмејану као зору у горама, бујну као љиљанов пупољак у развоју! Сузе без речи и загушен смех, који се није могао отети, а потресао цело им тело, били су сведоком њиховог срећног виђења и сећања све несреће што је проживеше и они и цео народ с њима, сведоком страшног слома душе, ма и у срећи у туђини, без Отаџбине!..

Остали су заједно. Деца су радила, ишла у школу, била вредна и весела: деца као деца! Њих двоје

су их гледали, помагали им и топили се у срећи своје деце, али без осмејка на уснама, без среће на образима. Ни грљење дечје ни љубљење њихово не беху кадри скинути вела са њихова лица. Да ли то не беше отсјај душе њихове?

Наградом дечје вредноће, заслуженом и зарађеном, беше лепо положени им испит. Отац и мати беху пресрећни: први пут као да им се био спустио вео са лица и на њ наишао онај негдашњи и задовољни израз. Решише, да и они деци учине задовољство и радост какву. Знали су, да музика најлепше племени душу, а две скоро године су већ, како су деца без тог утицаја, благог и племенитог: откад одоше из престоног града, из свог срећног скровишта, које је дивљи непријатељ уништио и поробио, као и цео град што је!

Унели су у кућу гласовир, да на њему вижљаво девојче пробуди звуке који јој дремаху толико времена у души.

Села је за клавир... Као потмули рајски тонови прелевали су се мили звуци: „На те мислим..," „Чуј, Душане!.." „Праг је ово!.." „Богови силни.."

Слушали су.. ни дисали нису. Он је био блед, без даха, без покрета...

— То нису они звуци!.. Не осећам их више! — рекао је, а сузе га облише.

Плакали су и грлили се.. и звуци су — замукли.

Женева (у возу од Лозане до Женеве)

16. јула 1916. г.

12,00 (MM)

COLUMBIA LIBRARIES OFFSITE
CU90613090

У пишчевом издању изашле су и могу се добити код писца *(Београд, Краља Милана улица 72)*, као и у књижарама, ове књиге:

1. **Ђердан.** *Распачано.*
2. **Апендицитис** – Цена 10 Дин.
3. **За Српство** – Цена 10 Дин.
4. **Крв и сузе за Уједињење.** Цена 20 Дин.
5. **Мара од Поречa** – Цена 10 Дин.
6. **Из Давнина** – *Издисаји и Моћ Свечевих Моштију.* — Цена 10 Дин.
7. **У Изгнанству** – *Сонети.* — Цена 30 Дин.
8. **Басне** I *књ. омладини.* – Цена 20 Дин.
9. **Цвет са Српске Голготе** – Цена 5 Дин.
10. **Душица** –
11. **На Отаџбинском Жртвенику** – Књига I. Цена 20 Дин.
12. **На Отаџбинском Жртвенику** – Књига II. Цена 30 Дин.

ЦЕНА 30 ДИН.